

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fra Ribe Amt

1981. Bind XXII-1

Udgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt

Historisk Samfund for Ribe Amt

Ekspedition:

Skolebakken 171, Postbox 456, 6700 Esbjerg.

Bestyrelse:

Formand: Seminarielæktor *Verner Bruhn*, Tulipanvej 24, 6700 Esbjerg.

Kasserer: købmand *Johs. G. Hansen*, Søndergade 50, 6650 Brørup.

Kassererens gironummer: 6 04 31 94.

Redaktør: Mag. art. *Kirsten Agerbæk*, Sortebrødregade 9, 6760 Ribe.

Borgmester *A. Chr. Andersen*, Grindsted.

Pastor *A. Frandsen*, Malt.

Museumsinspektør *S. Manøe Hansen*, Ølgod.

Lærer *E. Busk Jensen*, Ounbøl, Sig.

Suppleanter:

Skoleinspektør *Sv. E. Tygesen*, Vorbasse.

Skoleinspektør *J. Hedegaard Rasmussen*, Darum.

Redaktion:

Kirsten Agerbæk, Redaktørens telefonnr. (05) 42 37 92.

Jens Kusk, Tjæreborg.

S. Manøe Hansen.

FRA RIBE AMT

Bind XXII-1

HISTORISK SAMFUND FOR RIBE AMT

1981

Forsidebillede:

Under 2. verdenskrig blev der iværksat et energi- og arbejdsløshedsprojekt ved udvidelsen af Karlsgårde vandkraftstation. Som det ses af billedet, blev mest muligt arbejde udført ved håndkraft. Se ingeniør Hjalmar Sonnes artikel side 155ff. Foto: Hjalmar Sonne.

Fig. 1. Holsted station omkring 1910. Toget fra Lunderskov ankommer til perron 1. Postkort Lokalhistorisk Arkiv i Holsted.

Holsted-Vorbasse-Bindeballe jernbane

Af Lars Rasmussen

I 1874 indviedes jernbanen fra Lunderskov til Bramminge, og en del midtjyske byer opnåede derved at få jernbanen til byen; én af disse var Holsted. Imidlertid placeredes stationen ca. 3 km syd for Holsted by, hvilket medførte, at der i de følgende år opstod et mindre bysamfund omkring stationen, og denne bebyggelse fik naturligt nok benævnelsen »Holsted stationsby«. Beboerne i Holsted by var ikke tilfredse med stationens placering, hvorfor man allerede på et tidligt tidspunkt arbejdede for en jernbane fra Holsted by til Holsted station.

Udførelsen af denne idé blev gjort mulig med vedtagelsen af det store jernbanelovforslag 27. maj 1908, idet det indeholdt

lov om anlæg og drift af en privatbane fra Holsted station til Holsted by. Efter at have sikret sig de nødvendige pengemidler arbejdede man i A/S Holstedbanen ihærdigt på at få de resterende formaliteter i orden, og i januar 1914 rejste en delegation bestående af herredsfogeden i Gørding-Malt herreder, A. C. Frost, sognerådsformand Lukas Jørgensen og landinspektør P. Schouenborg til København for at fortælle trafikministeren, at man nu havde forholdene omkring Holstedbanen bragt i orden, hvorfor man ansøgte om koncession på banens anlæg.

I april 1914 gav trafikministeriet bestyrelsen eneretsbevilning på anlæg af banen fra Holsted by til Holsted station. Bestyrelsen holdt derfor endnu i april måned et længere møde, hvorunder man gennemgik meddelelsen om koncessionen og accepterede betingelserne for at få den. Man vedtog at henvende sig til ingeniør Harald Rump i København, idet man ønskede, han skulle overtage den tekniske ledelse af anlægget. Endvidere overdroges det forretningsudvalget at søge teknisk assistance samt undersøge hvilken driftsmåde (damp-, diesel- eller elkraft), der ville være den mest formålstjenlige. Efter disse forberedelser kunne linien så afstikkes og en besigtigelseskommission og en ekspropriationskommission træde til, så det »egentlige arbejde« kunne indledes. Mødet afsluttedes med, at man udtalte, at banen, om alt ville gå vel, ville kunne begynde sin virksomhed allerede sommeren 1915. Men sådan skulle det ikke komme til at gå!

Den 29. august 1914 afholdt aktieselskabet Holstedbanen sin ordinære generalforsamling. Formanden, herredsfoged Frost, afgav beretning om, hvad der var foretaget, siden bevilningen til anlægget af banen blev givet. Forsamlingen var enig med bestyrelsen om at fortsætte arbejdet, så besigtigelseskommissionen i nær fremtid ville kunne afgøre linieføringen, hvorefter man så ville standse arbejdet indtil videre af hensyn til de urolige politiske forhold.

Besigtigelseskommissionen afsluttede sit arbejde i februar 1915, og Ribe Amtstidende kunne i maj måned 1915 meddele, at anlægsarbejdet på Hørve-Værsløv banen og Holstedbanen måtte indstilles på grund af, at man vanskeligt kunne skaffe

Fig. 2. Stationsvejen i Holsted omkring 1900; denne vej fik senere navnet Jernbanegade. Til højre ses Centralhotellet, i midten manufakturhandler Aaskovs forretningsejendom og til venstre ses stationspladsen. Planen var, at toget fra Holsted by skulle have sit spor ført ind til stationen fra øst gennem Jernbanegade. Toget skulle således ikke anløbe de eksisterende perroner, men en perron, der skulle bygges i Jernbanegade ud for stationsbygningen. Foto Lokalhistorisk Arkiv i Holsted.

materialer. Den officielle udsættelse af Holstedbanen blev givet den 21. august 1915 på den ordinære generalforsamling. Formanden, herredsfoged Frost, sagde i sin beretning, at det havde været bestyrelsens hensigt at planlægge således, at alt ville være klar til banens bygning, når det gunstige tidspunkt kom; således var linieføringen fastsat, forhandlingerne med statsbanerne om tilslutningen ved Holsted station afsluttet, plan og tegning over stationspladsen i Holsted by udarbejdet. Men herredsfoged Frost sagde også, at det gunstige tidspunkt

Holsted-Vorbasse-Bindeballe jernbane

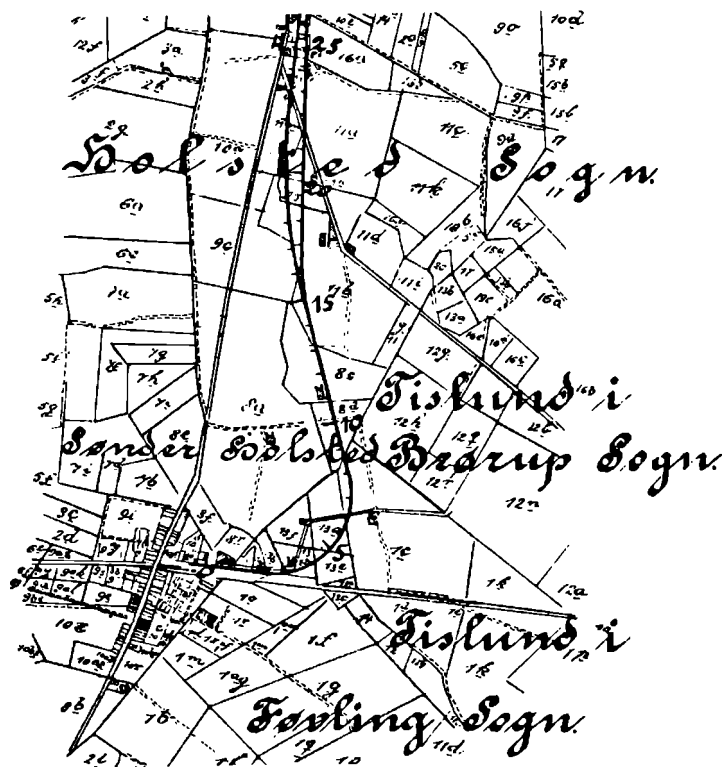

Fig. 3. Sortebogsbladet fra 1914 viser i målestoksforholdet 1:20.000 linieføringen gennem Holsted stationsby. Det ses, at jernbanen førtes ind til stationen gennem Jernbanegade. Selv om strækningen fra Holsted by til Holsted station kun ville få en længde på ca. 3 km, regnede man med en intens trafik på denne strækning; som det ses, planlagde man dobbeltspor det meste af strækningen, nemlig fra Holsted by til den store indføringskurve i Holsted stationsby. Lokalthistorisk Arkiv i Holsted.

for arbejdets påbegyndelse ikke var til stede, thi sveller, skinner og lokomotiver kunne meget vanskeligt fås og kun til særdeles høje priser, hvorfor banens bygning på dette tidspunkt ville koste meget mere end overslagets pålydende. Forsamlingen vedtog derfor at udsætte bygningen af banen indtil videre.

Imidlertid medførte denne nye udsættelse en del utilfredshed hos Holsteds beboere, idet man henviste til de dårlige muligheder for befordring mellem Holsted by og Holsted station.

Den fremsatte kritik var ikke udelukkende negativ, thi der manglede ikke forslag til problemets løsning; således foreslog J. S. Nikolajsen i et læserbrev, at man på grund af den store prisstigning på alt banemateriel og vanskeligheder ved Holsted stations rangerplads kunne spare 50.000 kr. ved i stedet for den foreslåede bane at anlægge en elektrisk sporvej fra Holsted by til Holsted stationsby. Læserbrevsskribenten sluttede sit indlæg med stor optimisme, idet han skrev: »Vi kunne let for samme beløb få både sporvej og et for mange beboere uundværligt vandværk«.

Meget hurtigt blev hr. Nikolajsens planer imidlertid forkastet, idet redaktøren af Ribe Amtstidende efter indlægget straks meddelte, at forslaget om en elektrisk sporvej tidligere var blevet undersøgt af en sagkyndig mand, som erklærede, at en elektrisk sporvej ville koste akkurat 50.000 kr. mere at anlægge, end banen var anslået til at koste.

Det var således ikke på grund af manglende interesse, at der intet skete i trafikforholdene omkring Holsted, men derimod på grund af de høje varepriser. Disse var endnu en gang med til på banens ordinære generalforsamling i september 1916 at udsætte banens bygning.

Udsættelsen betød imidlertid ikke, at alle »jernbanetanker« helt havde forladt Holstedegnen. Allerede meget tidligt havde man talt om en forlængelse af Holstedbanen til egnen nord for Holsted; imidlertid blev planerne først mere konkrete og aktuelle efter Vandel-Grindsted banens åbning i maj måned 1914.

En bane til Bindeballe

I november 1916 holdtes et møde i Lindknud, hvor der var en meget positiv stemning for og villighed til at bringe de nødvendige ofre for en forlængelse af Holstedbanen nordpå over Lindknud-Vorbasse til et punkt på Vejle-Vandel-Grindsted jernbanen, nærmest Bindeballe. Man var ikke i tvivl om, at en

sådan bane ville bidrage stærkt til egnens opkomst og til transport af skoveffekter fra de store plantager, den ville komme til at berøre. Mødets resultat blev, at man nedsatte et udvalg, der skulle arbejde videre med ideen.

Den store interesse for en sådan bane medførte, at Holsted jernbaneudvalg i slutningen af november 1916 inviterede til et større møde på Vejle rådhus. I mødet deltog repræsentanter for Holsted jernbaneudvalg, Holsted sogneråd, Lindknud sogneråd, Vorbasse sogneråd, Randbøl sogneråd, Vejle amtsråd, Vejle byråd, Vejle Handelsforening, Vejle Håndværkerforening og rigsdagen; endelig deltog C. Thomsen, der var driftsbestyrer for Vejle-Vandel-Grindsted jernbane.

Herredsfoged A. C. Frost bød velkommen og omtalte planen nærmere; borgmester Madsen fra Vejle valgtes til ordstyrer. Derefter redegjorde landinspektør P. Schouenborg og driftsbestyrer C. Thomsen for den foreløbigt udarbejdede linie. Repræsentanterne for de forskellige kommuner, som banen skulle løbe igennem, havde derpå ordet, og de udtalte alle deres tilslutning til planen. Derefter drøftede man ganske foreløbigt retningslinien, og herom var enigheden knap så stor.

Rigsdagsmanden, folketingsmand L. Rasmussen, opfordrede til at handle hurtigt, hvis man ønskede at få banen med på det lovforslag, som man havde planlagt at fremsætte i begyndelsen af det nye år. Man vedtog derfor, at anmode driftsbestyrer C. Thomsen om at udarbejde et foreløbigt projekt, og man vedtog yderligere at rette henvendelse til de respektive kommuner, som banen ville komme til at gennemløbe, idet man ønskede, at hver kommune valgte to repræsentanter til et udvalg, der udover kommunalrepræsentanter skulle have repræsentanter for Holstedbanens bestyrelse, Holsted Håndværker- og Industriforening, Vejle-Vandel-Grindsted jernbane, Vejle byråd og Vejle Handelsforening. Dette udvalg skulle så snarest til regeringen indsende andragendet ledsaget af en beskrivelse af projektet og en fortegnelse over kommunernes tilskud.

Mødedeltagerne forlod mødet i en optimistisk tro på det nye baneprojekt, så det var ikke helt uden grund, at Ribe Amtstidende den følgende dag kunne meddele:

»Mødet varslede godt om, at planen vil blive realiseret, selv om den selvfølgelig kan møde vanskeligheder. Når der er banepå-
ner fremme, er der altid så mange forskellige interesser, der
skal tages hensyn til. Men man tør håbe, at vanskelighederne
kan overvindes. Vi ser ikke rettere, end at denne sag har stor
interesse for Holsted kommune og egnen nordfor«.

Driftsbestyrer C. Thomsen og udvalget arbejdede herefter vi-
dere med sagen, og i den følgende tid fremsendte udvalget til
hvert sogneråd et andragende om tilskud til anlægsudgifterne.

Størst nervøsitet havde udvalget for det andragende, man
fremsendte til Vejle kommune i januar måned 1917. Man
anmodede byrådet om at bevilge 110.000 kr. til banens anlæg
samt procentvis i forhold til de af de øvrige interesserede kom-
muner tegnede beløb at garantere for 22.590 kr., netop det
beløb, der manglede i den af kommunerne tegnede anlægssum.

På byrådsmødet omtalte grosserer Jørgen Christensen, der
var den ene af Vejle byråds repræsentanter i udvalget for Hol-
sted-Bindeballe jernbane, banens retning og påpegede den
store interesse for banen, der var til stede ude i sognene. Han
sluttede med at anbefale at give tilsagn om at yde bidraget på
110.000 kr. og også tage andel i de 22.590 kr., idet han frem-
hævede, at Vejle burde imødekomme sit opland, og at der
ingen tvivl kunne være om, at banen ville få betydning for
Vejle. Byrådets anden repræsentant i jernbaneudvalget, re-
daktør C. Jacobsen, nøjedes kort med at konkludere: »Vi kan
godt forsvare det!«

Da ingen talte imod andragendet, sluttede borgmesteren
med en opfordring til at efterkomme jernbaneudvalgets ønske
om et svar allerede inden 27. januar 1917. Både dette ønske og
selve andragendet vedtoges enstemmigt, selv om forslaget na-
turligvis rent proceduremæssigt skulle gennem to behandlinger;
ved den senere anden behandling fastholdtes beslutningen.

Beskrivelse af anlægget

Banen skulle udgå fra Holsted by fra den projekterede ende-
station for privatbanen fra Holsted statsbanestation til Hol-
sted by. Derfra skulle banen gå mod nord omtrent langs lan-
devejen fra Holsted til Grindsted indtil skæringen med vejen

Holsted-Vorbasse-Bindeballe jernbane

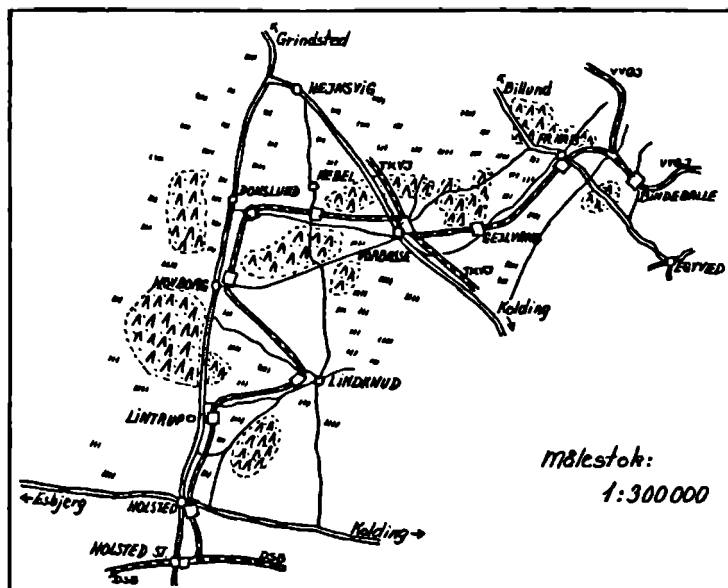

Fig. 4. Holsted-Vorbasse-Bindeballe jernbanes linieføring, som var udarbejdet af driftsbestyrer C. Thomsen, Vejle-Vandel-Grindsted jernbane. Tegning: Lars Rasmussen.

til Lindknud, hvorefter banen skulle fortsætte mod øst langs vejen til Lindknud. Kort før Lindknud skulle banen gennem en større kurve dreje mod nordvest efter Hovborg og videre i nordlig retning efter Donslund by. Lige syd for Donslund skulle banen dreje mod øst, for at den kunne komme til nordfra at løbe ind på Vorbasse station på Troldhede-Kolding-Vejen jernbane. Gående ud imod syd fra denne station skulle banen fortsætte mod øst til Gejlvang og herfra mod nordøst til Frederikshåb, hvorfra den gennem en større kurve skulle føres udenom det mellem Frederikshåb og Bindeballe liggende store højedrag og ind til Bindeballe station på Vejle-Vandel-Grindsted jernbane, idet banen på de sidste ca. 1,6 km skulle følge langs med denne banes spor.

Foruden endestationerne Holsted på den projekterede, men endnu ikke fuldførte Holstedbane og Bindeballe på Vejle-

Fig. 5. Vorbasse station. Den 24/8 1917 foretoges den officielle indvielse af Troldhede-Kolding-Vejen jernbane, der passerede Vorbasse. I Vorbasse var det meningen, at Holsted-Bindeballe banen skulle have station fælles med Troldhede-Kolding-Vejen jernbane. Foto N. A. Johansen.

Vandel-Grindsted jernbane samt tilslutningsstationen Vorbasse på Troldhede-Kolding-Vejen jernbane planlagde man syv mellemstationer, nemlig en ved Lintrup tæt op til landevejen mellem Holsted og Hovborg, en tæt ved Lindknud by (beliggende vest herfor), en tæt ved Hovborg by (beliggende øst herfor), en syd for Donslund ved Mosgård, en syd for Nebel, en ved Gejlvang og en tæt ved Frederikshåb (beliggende syd herfor).

Banens længde ville blive 41,6 km, og man ønskede at anlægge den med normal sporvidde og uindhegnet på fri bane. Både stignings- og krumningsforhold måtte betegnes som gunstige; største stigning ville blive 10‰, og på denne stigning ville der ikke blive brug for mindre krumningsradius end 480 m. Banens mindste krumningsradius ville blive 470 m, når man så bort fra indløbet til et par stationer, hvor man havde tænkt at benytte en radius på 400 m.

Angående banens fundament ønskede man en planumsbredde (bredden af den udjævnede flade hvorpå sveller og skinner lægges) på 4,4 m, og at grøfternes mindste bredde og mindste dybde blev 0,3 m. Banen skulle ikke passere større

vandløb, hvorfor større brobygningsarbejder ville være unødvendige. Til banens overbygning havde man tænkt at anvende stålskinner af vægt 22,5 kg pr. meter, forbundne med vinkellasker (vinkelformede småplader, der med bolte fæstnes til to skinneender, så skinnestykkerne sammensættes til en sammenhængende skinne) og anbragt på underlagsplader. Svellerne – af imprægneret fyrretræ – skulle have målene 240 cm×20 cm×15 cm. Man ønskede at anbringe 17 sveller pr. normalskinnelængde (d.v.s. 12 m). Langs banen ville man anlægge telefonledning og for hver halve kilometer opsætte mærkesten.

Med hensyn til det rullende materiel lagde man vægt på, at denne bane måtte få tilfredsstillende forbindelser med de tre tilstødende baner; derfor foreslog man 4 tog daglig i hver retning foruden ca. 2 tog daglig i hver retning alene mellem Holsted statsbanestation og Holsted by, hvortil det ville være nødvendigt med to togstammer.

Prisoverslag

Da der til anlæggelse af banen kun ville kræves forholdsvis ringe jordarbejder, ingen kostbare gennemløb, ingen store udgifter til ekspropriationer og ingen dyre stationsanlæg, idet banen på de tre største pladser skulle føres ind på andre privatbaners stationer, hvor der ikke ville kræves store udvidelser for at optage banen, kunne man nøjes med en anlægsudgift på ca. 50.000 kr. pr. km. Dog korrigerede man – på grund af de ved krigen forårsagede prisstigninger – beløbet med 20%, således at man forventede en samlet udgift på 41,6 km á 60.000 kr., d.v.s. 2.496.000 kr.

Man forventede et tilskud fra staten på $\frac{1}{3}$ af denne sum, altså 1.664.000 kr. Fra Ribe og Vejle amt regnede man med tilskud på henholdsvis 16% af 32,250 km á 60.000 kr., altså 309.600 kr. og 12,5% af 9,350 km á 60.000 kr., altså 70.125 kr. Tilbage blev et beløb på 452.275 kr., der skulle dækkes af kommuner og private. Beløbet dækkedes således:

Vejle kommune:	110.000 kr.
Randbøl kommune:	33.000 kr.
Vorbasse kommune:	50.000 kr.

Hejnsvig kommune:	15.000 kr.
Lindknud kommune:	100.000 kr.
Åstrup kommune:	5.000 kr.
Holsted kommune:	100.000 kr.
Private plantageejere:	5.000 kr.
Vejle Bank:	10.000 kr.

Samtlige kommuner havde indvilget i at deltage i en procentvis dækning af restbeløbet (22.590 kr.), hvorefter det sluttelige restbeløb på 1.685 kr. forventedes rigeligt dækket ind ved yderligere tilskud fra private plantager.

Andragendet

I slutningen af februar måned 1917 behandlede Vejle amtsråd andragendet om et tilskud på 70.125 kr. til baneanlægget. Amtsrådet erklærede sig villig til af amtsrepartitionsfonden under forhold af ministeriets samtykke at yde et tilskud til baneanlægget svarende til 12,5% af den del af udgiften, der ville falde på baneanlægget inden for Vejle amts grænser.

Herefter blev et andragende om fremme af Holsted-Bindeballe jernbane indgivet til ministeren for offentlige arbejder. I andragendet begrundede man, hvorfor man på netop dette tidspunkt og ikke tidligere havde fremsat ønske om en sådan bane. Man påpegede, at forholdene nord for Holsted gennem de sidste 12-15 år havde forandret sig meget, idet der var sket en øget opdyrkning af hedearealer og en mere intensiv drift af de allerede opdyrkede arealer samt en stor befolkningstilvækst (ca. 18% i perioden 1906-1916). Som motivering for banen lagde man vægt på, at denne fremgang syntes at ville fortsætte, dels fordi det var lykkedes at finde to store og gode mergellejer (ved Gejlvang), hvorfra mergel kunne udkøres til de omliggende sogne, og dels at de store plantager nu var ved at opnå en sådan alder, at en udtynding og dermed en udnyttelse af plantagerne kunne begynde; endelig fandtes der i banens opland store tørvemoser. Foruden en sådan begrundelse, der lå i kommende store godstransporter, understregede man, at den større befolkning ønskede sig et nærmere og lettere handelssamkvem med omverdenen. Med denne bane ville hele

banens opland få særdeles gode forbindelser med Kolding-Esbjerg banen, med Troldhede-Kolding-Vejen jernbane og med Vejle-Vandel-Grindsted jernbane og derved få god forbindelse med disse baners opland og vigtige havnebyer.

At man mente andragendet alvorligt fremgik klart af andragendets følgeskrivelse, hvori det hed:

»De interesserede sognekommuner må alle henføres til hede-kommuner med store arealstrækninger og i økonomisk henseende stilles langt under kommunerne i landets bedre egne, idet landejendommene er stærkt belastede med gæld, ligesom de enkelte kommuner allerede har en stor gæld, hvis formål ikke mindst har sat dem i stand til på forskellig måde at lette forbindelsen med omverdenen. Kommunerne har desuagtet ikke skyet at bringe et yderligere offer for at gøre denne forbindelse endnu bedre, således at de sammen med Vejle byråd og nogle enkelte private bidragydere har tegnet et bidrag af i alt 450.590 kr., hvilket beløb udgør 18,1% af den hele anslåede udgift.«

Man anmodede om, at den resterende udgift ville blive overtaget af statskassen, idet man antog, at lovgivningsmagten ville foretage en sammenligning mellem den egn, som den påtænkte jernbanelinie ville passere, og den egn, som Troldhede-Kolding-Vejen jernbane gennemløb, med det udfald, at der ikke ville være forskel i de to egnes ydeevne, hvorfor den påtænkte bane måtte kunne støttes på samme måde som Troldhede-Kolding-Vejen jernbane, nemlig med $\frac{1}{3}$ af anlægsudgifterne. Selve andragendet lød:

»Det er vort ærbødige andragende til det høje ministerium: at nærværende projekt må blive underkastet en nærmere prøvelse og med anbefaling blive oversendt til rigsdagen for at medoptages på det alt forelagte lovforslag om privatbaner, samt

at der må blive vist dette projekt samme virksomme støtte af statskassen, som ved loven af 1908 er vist overfor andre baner gennem lignende ikke velhavende egne derved, at der må blive ydet et bidrag svarende til $\frac{1}{3}$ af banens anlægsudgift.«

Andragendet var underskrevet af Holsted-Bindeballe jernbaneudvalgs medlemmer.

Med andragendet fulgte nogle støtteerklæringer. Således anbefalede Hedeselskabet at anlægge banen, idet man påpegede, at egnen, hvis jord var yderst kalkfattig, ville høste gavn af et sådant baneanlæg, såvel til transport af sædvanlige produkter til og fra egnen – derunder brænde og gavntræ fra de store plantager – som til transport af mergel. Hedeselskabet kunne således henvise til, at der bekvemt for banen lå plantager på tilsammen 4.337,2 ha, mens yderligere 1.415,4 ha plantage på trods af nærmere beliggenhed til Troldhede-Kolding-Vejen jernbane muligvis på grund af bedre afsætningsforhold kunne forventes i nogen udstrækning at ville benytte Holsted-Bindeballe banen.

Der forelå også en støtteerklæring fra bestyrelsen for Vejle-Vandel-Grindsted jernbane. Man udtalte sin bedste anbefaling, idet man mente, at den projekterede bane ville kunne skaffe Vejle-Vandel-Grindsted jernbane et noget udvidet opland og for den østlige del af Vejle-Vandel-Grindsted jernbane skabe lettere forbindelse til statsbanestrækningen Lunderskov-Esbjerg end Grindsted-Bramminge banen. Bestyrelsen havde heller intet imod tilslutning af den nye bane ved Bindeballe station.

Endelig forelå der en støtteerklæring fra bevillingshaverne for Holstedbanen. Man fremhævede den betydning, som en forlængelse ville få for Holstedbanen. Man omtalte, at en forlængelse på alle områder ville stille Holstedbanen gunstigere. Netop på grund af den ringe længde ville Holstedbanens anlægsudgifter blive forholdsvis høje, hvorfor man pegede på det naturlige i, at forlængelsen (d.v.s strækningen fra Holsted by til Bindeballe) kom til at bære sin andel i udgiften såvel ved tilslutningen til Holsted statsbanestation som ved den projekterede station ved Holsted by, der med en ringe udvidelse ville kunne anvendes af den forlængede bane. Dernæst understregede man, at Holstedbanen uanset sin ringe længde ville kræve 2 lokomotiver med ét i reserve og så meget rullende materiel, at en bane af større længde – som den projekterede – kunne blive betjent dermed, hvorfor det ville være rimeligt,

Holsted-Vorbasse-Bindeballe jernbane

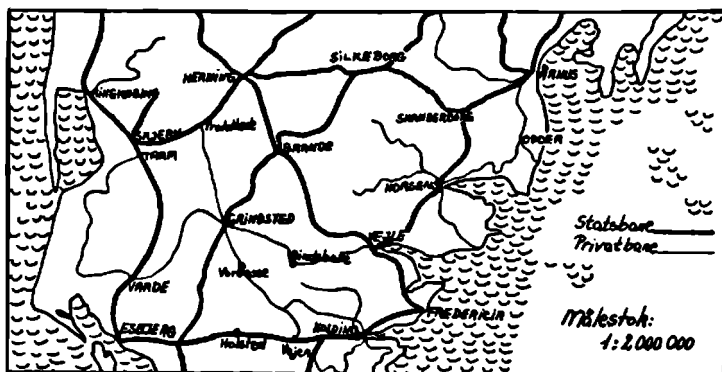

Fig. 6. De midtjyske jernbaner 1917. Tegning: Lars Rasmussen.

at også en del af denne udgift måtte komme til at påhvile forlængelsen. Endvidere fremhævede man det uheldige i, at der langs Holstedbanen ikke fandtes anvendelig ballast i tilstrækkelig mængde, hvorfor en fremskaffelse heraf ville blive kostbar, hvorimod der ved forlængelsen ville være udsigt til at finde ballast langs linien. Endelig fremhævede man flere mindre fordele som f.eks. en mindre udgift til administration under banens anlæg og formentlig også til banens personale under driften. Af disse grunde kunne bevillingshaverne for Holstedbanen således med stor styrke fremhæve den gavnlige indflydelse, en forlængelse ville få på anlægget og driften af Holstedbanen.

Efter at man havde indgivet andragendet til ministeriet for offentlige arbejder, kunne man i Vejle Amts Folkeblad læse, at allerede den 1. marts 1917 havde folketingets privatbaneudvalg modtaget en række deputationer; blandt disse var en deputation fra Holsted, der ønskede en bane fra Holsted by over Lindknud og Vorbasse til Bindeballe. Avisen sluttede med at konstatere, at det nu var meningen, at der ikke skulle modtages flere deputationer, thi i den følgende uge skulle udvalget begynde gennemgangen af de mange jernbaneforslag; næsten enhver egnsdel i Danmark havde stillet forslag om en bane i sit område.

Fig. 7. Holsted by. I dalen bag lågen og det snefyldte hegn skulle Holsted-Bindeballe jernbane have været bygget; banen skulle således krydse Østergade, som ses i baggrunden. Postkort Vilh. Kirk.

Forslaget i folketingets jernbaneudvalg

Folketingets privatbaneudvalg begyndte nu et større arbejde, idet der var indkommet anmodninger om 40 forskellige anlæg til en samlet anlægssum på ca. 70 mill. kr. Arbejdet varede det meste af forsommeren, hvorfor man først i juni 1917 i Kolding Folkeblad kunne læse, at privatbaneudvalget havde afsluttet sit arbejde med valget af folketingsmand Niels Andreasen (S) til ordfører; herefter kunne man snart vente en betænkning afgivet.

Avisen havde dog erfaret, at betænkningen først og fremmest ville fremhæve de forskellige ønsker om ændring af og forlængelse af bestående smalsporede baner; deriblandt Kolding-Egtved-Bindeballe (ombygning af strækningen fra Kolding til Egtved og en forlængelse fra Egtved til Bindeballe). Desuden ville der blive tale om op imod 30 forskellige nyanlæg, der blev foreslået anlagt dels under hensyntagen til pengeforholdene for staten og dels til de enkelte landsdele; deriblandt nævntes Holsted-Vorbasse-Bindeballe jernbane.

Skønt de omtalte forlydender blev fremsat først i juni, lod selve betænkningen dog vente på sig, idet det var hensigten, at man skulle vente på statsbaneudvalget, således at de to forslag kunne komme til at følges ad, og i statsbaneudvalget ventede man endnu i juli på forskellige oplysninger.

Endelig den 24. juli 1917 afgav folketingsudvalget sin betænkning om anlæg af nye privatbaner. Samtlige de anlæg, udvalget eller dets flertal indstillede til vedtagelse – herunder en jernbane fra Holsted by over Vorbasse til Bindeballe – ville kræve en samlet udgift på ca. 60 mill. kr., hvoraf staten ifølge forslaget skulle udrede lidt over halvdelen. I udvalget valgte man samme fremgangsmåde som ved loven af 27. maj 1908, idet man ikke ville fastsætte en bestemt rækkefølge, i hvilken anlæggene skulle udføres.

En inspektionstur

Allerede i juni måned 1917 planlagde forretningsudvalget for Holsted-Bindeballe jernbane, der var fortsættelsen af det tidligere omtalte jernbaneudvalg, at invitere en del af oplandets honoratiores og nogle af landets rigsdagsmænd til en køretur gennem de egne, hvori banen skulle løbe. Formålet med turen skulle være et bidrag til, at de forskellige autoriteter blev bestyrkede i denne banes store betydning for den pågældende egns opkomst og udvikling.

Indtil nu havde baneideen fået en velvillig behandling i sogne- og byråd samt i det ene amtsråd, så man håbede på en lige så velvillig behandling i Ribe amtsråd og i rigsdagen; især ville man lægge vægt på at påvirke rigsdagsmedlemmerne, thi man havde den opfattelse, at Ribe amtsråd ganske sikkert ville stille sig positivt overfor sagen og bevilge et tilskud i lighed med tilskuddene til tidligere anlagte privatbaner i amtet.

Den 2. august 1917 udsendte forretningsudvalget for Holsted-Bindeballe jernbane en indbydelse til en køretur den 15. august med udgangspunkt i Holsted og afslutning med en middag på hotel Royal i Vejle. Indbydelsen blev sendt til egens rigsdagsrepræsentanter, repræsentanter for folketingets jernbaneudvalg, repræsentanter for Ribe og Vejle amtsråd og

repræsentanter for de interesserede sognekommuner, hvor igennem banen skulle løbe.

Blandt de ca. 50 deltagere, der gennemførte turen den 15. august, kunne man se folketingsmedlemmerne Laurids Rasmussen, Chr. Jacobsen, Mads Mølgård-Nielsen, Mikael

Fig. 8. Andreas Clausen Frost fødtes 1863 i Sønder Stenderup ved Kolding. Efter juridisk embedseksamen 1890 ansattes han ved Ringkøbing amts kontor. I 1908 blev han herredsfoged i Gørding-Malt herreder og dommer samme sted i 1919. A. C. Frost døde i Holsted i 1931 og begravedes på Ringkøbing kirkegård. Foto fra J. C. Frederiksen: Historiske Efterretninger om Holsted sogn, 1931.

Mikkelsen, Rasmus Rasmussen, Hans Nielsen (Skive), Hans Nielsen (Horsens), Niels Andreasen og endvidere landstingsmedlemmerne Johs. Lauridsen, Mads Degnbøl, Peter Kr. Ej-sing; foruden repræsentanter for Randbøl, Vorbasse, Hejns-vig, Lindknud, Astrup, Holsted og Vejle kommune deltog repræsentanter for Ribe og Vejle amter med Ribes stiftamtmand, kammerherre Stemann i spidsen, idet Vejles stiftamtmand, kammerherre Bardenfleth var forhindret. Endelig deltog amtsvejnspektørerne i Vejle og Ribe amter, driftsbestyrer C. Thomsen, der under turens forløb redegjorde for de tekniske forhold, samt herredsfoged Frost, der ledede turen.

Man kørte til Hovborg, hvor man gjorde ophold i gæstgivergården. Her motiverede sognerådsformand N. Thøgersen sit ønske om banens snarlige anlæggelse med følgende ord:

»Vi trænger her i sognet hårdt til en bane. Vi kan ikke byde så store tilskud, da det her ikke er en så velstillet befolkning, men en befolkning, der må arbejde og kæmpe for tilværelsen, men desto mere trænger vi til den store hjælp, en bane er. Alle hidtidige baner er gået udenom os, derfor mener vi at have krav på nu at komme i betragtning.«

Herfra kørte man via Donslund til Vorbasse, hvor selskabet på byens hotel i forbindelse med frokosten hørte ikke få rosende ord om den planlagte bane. Efter frokosten fortsatte man turen til Bindeballe station, hvorfra et ekstratog førte selskabet med undtagelse af stiftamtmand Stemann til Vejle; turens leder, herredsfoged Frost, havde i en tale ved frokostbordet i Vorbasse takket stiftamtmanden for hans deltagelse samt givet udtryk for det håb, at stiftamtmanden, der altid havde udvist stor interesse for udviklingen i amtet, ville gøre sin indflydelse gældende, når tilskuddet i amtsrådet skulle afgøres.

På hotel Royal i Vejle samledes selskabet til middag, hvorunder adskillige talere gav udtryk for, at de på den netop overståede tur havde set de saglige begrundelser – de store plantager, den megen uopdyrkede jord og den isolerede befolkning – for banen. Især hæftede man sig ved, at amtsrådsmedlem Gr. Gregersen (Ribe amtsråd) udtrykte, at rejsen havde givet ham stærkere tilskyndelse end før til at ville være med til at bevilge et tilskud til denne bane. Han sluttede med at sige, at han ikke kunne udtale sig på amtsrådets vegne, men at det, han i dag havde set, ville være et lod i vægtskålen til gunst for banen.

Forslagets behandling i Folketinget

Folketinget begyndte i sit møde den 14. september 1917 anden behandling af forslaget om en bane fra Videbæk til Skive og de øvrige mange privatbaneforslag. Behandlingen af førstnævnte bane, som i årene forinden havde fremkaldt så mange og lange taler, optog næsten hele mødet – et vidnesbyrd om, at den sag endnu langt fra var uddebatteret, idet der var stor uenighed om banens retning og om, hvorvidt den burde drives privat eller af staten.

I den følgende dags møde nåede man til behandlingen af de 35 privatbaneforslag; alene ideen om at behandle disse forslag mødte modstand fra de konservative, der foreslog at afskære al videre behandling af lovforslaget. Dette konservative forslag nedstemtes imidlertid med overvældende majoritet. Men stemningen imod jernbaneforslagene var der dog stadig, og ganske ret havde Vejle Amts Folkeblad, der refererede de følgende dages debat under overskriften: »De konservative og trafikministeren kappes om at slagte ned på de foreslåede baner«.

Folketingsmand Einar A. Foss (kons.) stillede nemlig forslag om at stryge en hel række af de på udvalgsflertallets forslag optagne jernbaneanlæg. Det drejede sig om baner, som forekom ham at være luksusbaner, idet de pågældende egne i forvejen havde ganske kort afstand til jernbane; blandt de baner, hvorom dette gjaldt, var: Vejle-Uldum, Sønder Omme-Nørre Nebel og Holsted-Bindeballe.

Heller ikke trafikminister Hassing Jørgensen syntes, at de mange baneforslag var lige gode. Han mindede om, at der på hans oprindelige forslag kun var anført forslag om 8 nye baner, mens udvalgsflertallets forslag udviste en ganske stor tilvækst af baneforslag. Han mente, at ikke så få af de baner, udvalget havde indfanget, burde være sluppet igennem nettet; dette gjaldt blandt andre Sønder Omme-Nørre Nebel, Egtved-Bindeballe med ombygning af Kolding-Egtvedbanen til normal sporvidde og Holsted-Bindeballe. Imidlertid fandt ministeren ikke anledning til at stille ændringsforslag, thi han var ganske overbevist om, at dette forslag aldrig ville gå ubeskåret gennem landstinget.

Efter nogle korte bemærkninger fra flere medlemmer, blandt andet fra Christian Jacobsen, der særligt anbefalede Vejle-Uldum jernbane og Holsted-Bindeballe jernbane, gik Foss på talerstolen for at trække sit ændringsforslag tilbage, idet han herefter – som trafikministeren – helt ville lægge operationerne i landstingets hånd.

Herefter oplevede man det særsyn, at dette store jernbaneforslag ved anden behandling vedtoges enstemmigt, hvorefter det sendtes til tredje behandling. Efter tredje behandling blev forslaget sat til afstemning, og da Foss påny havde anbefalet

Fig. 9. Bindeballe station i 1950'erne. I 1897 åbnedes jernbanen fra Vejle til Vandel, hvorved Bindeballe fik jernbaneforbindelse til de nævnte steder, og i 1914 fik man med Vandelbanens forlængelse jernbaneforbindelse til Grindsted. I 1917 håbede man, at rigsdagen ville vedtage Holsted-Bindeballe jernbane og desuden en normalsporet Kolding-Egtved-Bindeballe jernbane, hvilket ville have gjort Bindeballe til et jernbaneknudepunkt med jernbaner i fire retninger. Sådan gik det ikke, og Bindeballe måtte indtil 1957 nøjes med tog i to retninger. I billedets baggrund skimtes det terræn, hvorfra det påtænkte tog fra Holsted ville være kommet ind på Bindeballe station. Foto K. Knudsen.

at stemme for forslaget i det håb, at det nok skulle blive ændret i landstinget, blev det store jernbaneforslag enstemmigt vedtaget.

Forslagets behandling i landstinget

Onsdag den 17. oktober 1917 bad trafikminister Hassing Jørgensen om ordet for at fremsætte forslag til lov om forskellige privatbaneanlæg. I dette forslag til lov hed det, at regeringen bemyndigedes til i overensstemmelse med de almindelige regler og forskrifter i afsnit B i lov nr. 156 af 27. maj 1908 om nye jernbaneanlæg m.v. yderligere at meddele eneretsbevilling til anlæg og drift af bl.a. en privat jernbane fra Holsted by over Vorbasse til Bindeballe. Under fremsættelsen af lovforlaget sagde ministeren:

»Uagtet endnu ikke alle de på jernbanelovene af 1908 opførte privatbaner er kommet til udførelse – selv om man fraregner de baner, hvis udførelse må antages at være opgivet –, uagtet den samlede længde af privatbaner nu har overskredet længden af statsbanerne, og uagtet det erfaringsmæssigt tager lang tid, inden privatbanerne er i stand til at give et sådant udbytte af den deri anbragte kapital, at det blot nogenlunde svarer til almindelig lav rentefod, synes trangen til anlæg af nye jernbaner omkring i landet og befolkningens villighed til at yde de fornødne kommunale tilskud fremdeles at være meget store . . . Uagtet jeg ikke anser alle de foreslåede nye jernbaner for nødvendige og endogså vil mene, at enkelte af dem helst burde undværes, har jeg anset det for rigtigt at genfremsætte forslaget i den affattelse, det fik i folketetinget«.

Selv om ministeren således undlod at indføre en protest mod bestemte baneforslag, undlod han dog ikke senere at fremhæve faren for de store økonomiske problemer, der ville opstå, dersom forslaget i sin helhed vedtoges; han sagde:

»Statstilskuddet til disse baneanlæg er vurderet til ca. 30 mill. kr., men det er under forudsætning af varepriserne før krigen og selvfølgelig også under forudsætning af, at de alle kommer til udførelse. I sidstnævnte henseende skal jeg bemærke, at i modsætning til, hvad forholdet har været ved de tidligere vedtagne jernbanelove, foreligger der denne gang for de allerfleste baners vedkommende fuldt bindende tilsagn om de fornødne penge fra kommunerne, og deraf vil jeg altså drage den slutning, at kun få af de baner, der her foreslås og vedtages, ikke kommer til udførelse«.

Tinget gik derefter over til første behandling af forslaget, og da ingen bad om ordet, vedtoges lovforslagets overgang til anden behandling uden afstemning.

Det kongevalgte landstingsmedlem Jørgen Berthelsen foreslog, at lovforslaget henvistes til et udvalg på 15 medlemmer. Forslaget vedtoges uden forhandling og afstemning, og dagen efter valgtes 15 medlemmer til det udvalg, der fik navnet »Udvalget angående forslag til lov om forskellige baneanlæg«.

Den første modstand mod Holsted-Bindeballe jernbane

Forretningsudvalget for Holsted-Bindeballe jernbane havde inden indsendelsen af andragendet til rigsdagen om fremme af forslaget om en jernbane fra Holsted til Bindeballe sikret sig økonomisk rygdækning hos samtlige kommuner, som denne bane ville komme til at gennemløbe, samt hos Vejle kommune og Vejle amt. Man manglede således at få tilsagn om et tilskud fra Ribe amt. Under inspektionsturen i august måned 1917 havde herredsfoged Frost sagt, at man var sikker på, at Ribe amtsråd, når det fik sagen til behandling, ville se på banen med forstående og velvillige øjne. Det skulle vise sig at være en for optimistisk bedømmelse!

Den 29. november 1917 kunne Ribe Amtstidende meddele, at Ribe amtsråd havde haft forretningsudvalgets andragende om amtstilskud til Holsted-Bindeballe banen til behandling. Sagen havde ikke fået nogen særlig velvillig modtagelse, idet andragendet nægtedes. Imidlertid stillede man samtidig i ud-sigt, at hvis planen ændredes således, at den kom til at lyde på en Holsted-Lindknud-Hovborg bane, kunne der ventes tilskud fra amtet. Det var et udvalg nedsat af amtsrådet og bestående af amtsrådets formand og budgetudvalg, der havde indstillet det oprindelige forslag til forkastelse og det nye forslag til vedtagelse; blandt amtsrådsmedlemmernes kommentarer var følgende: »Nej, når Vejle amtsråd kun vil give 60.000 kr., vil vi intet give!« Derved blev det, og budgetudvalgets forslag vedtoges.

Dødsstødet mod Holsted-Bindeballe jernbane

Landstingsudvalget begyndte herefter sit arbejde og modtog i den efterfølgende tid en hel række deputationer; alene den 6. december 1917 modtog udvalget 18 deputationer. Også forretningsudvalget for Holsted-Bindeballe jernbane anså det for klogest om muligt at øve indflydelse på udvalgsmedlemmernes arbejde, hvorfor herredsfoged Frost i februar måned 1918 tog til København for mundtligt at klarlægge og nærmere omtale planen om en Holsted-Vorbasse-Bindeballe jernbane for landstingsudvalgets medlemmer.

Fig. 10. »Vorbasse station« i dag; som det ses, er det ikke længere muligt at stige på toget. I følge de oprindelige planer skulle passagererne herfra have haft mulighed for at køre med tog til Holsted, Bindeballe, Grindsted og Kolding. Men Holsted-Bindeballe banen blev aldrig anlagt, og med udgangen af marts måned 1968 blev Trolldhede-Kolding-Vejen jernbanes strækning Trolldhede-Kolding nedlagt, efter at strækningen Gesten-Vejen var blevet nedlagt i 1951. Foto Lars Rasmussen.

Efter dette møde henvendte landstingsudvalget sig til statens tekniske tilsyn med privatbaneanlæg m.v. for at få en erklæring vedrørende forslaget. Tilsynet, hvis leder var ingeniør H. Helweg, sendte tilbage til landstingsudvalget en skrivelse, hvori Holsted-Bindeballe banen omtaltes således:

»Tilsynet udtaler, at den nordlige egn, der gennemskæres af den foreslåede bane, allerede er godt betjent af Trolldhedebanen og Vejle-Vandel-Grindsted banen, og henstiller derfor, at banen ikke føres ud over Donslund. Hvadenten banen kun føres hertil eller bygges i hele den foreslåede udstrækning, bør

den udføres som en forlængelse af Holstedbanen og forenes med denne, der stillet selvstændig næppe vil have mulighed for at give et blot nogenlunde tilfredsstillende driftsresultat. Det oplyses, at statens bidrag til Holstedbanen er ⅔. Overslaget er udregnet med priser, der stiller sig ca. 20% højere end de før gældende priser. Indskrænkes anlægget til Holsted-Donslund, vil der kunne påregnes en anlægsudgift af omtrent halvdelen af den, der vil medgå til hele den foreslåede bane.«

Udvalget tog denne indstilling til efterretning, og i udvalgets betænkning afgivet den 16. marts 1918 stillede man et ændringsforslag til det stillede forslag: »En jernbane fra Holsted by over Vorbasse til Bindeballe affattes således: En jernbane fra Holsted by til Donslund.« Indirekte erkendte man i betænkningen, at man havde været nødsaget til i beslutningsøjeblikket at hælde til andres undersøgelser af sagsforholdene, idet man ikke selv havde haft tid til at foretage undersøgelser; udvalget udtalte bl.a. i betænkningen:

»Udvalget har afholdt 31 møder og modtaget 29 deputationer. Når man betænker, hvilken tid modtagelsen af så mange til dels meget talrige deputationer tager, så vil det ses, at megen tid til egentligt arbejde har udvalget ikke haft. Nogen virkelig undersøgelse af de forskellige anlægs betimelighed har da ikke kunnet finde sted, så meget mindre som der i ethvert af udvalgets sidste møder er fremsat forslag om nye anlæg.«

En stor del af udvalgets tid var foruden samtale med deputationer blevet brugt til at behandle spørgsmålet om tilvejebringelse af kapital til statens tilskud, således at de eventuelt vedtagne baner kunne gennemføres i løbet af overskuelig tid; man foreslog således ministeren, i det omfang det måtte være nødvendigt, at skaffe kapital til veje ved optagelse af et statsobligationslån.

Endelig udtalte man, at man havde taget meget hensyn til i hvilken grad, de implicerede sogneråd, byråd og amtsråd var villige til at støtte de enkelte baneforslag, og efter Ribe amtsråds nej til Holsted-Bindeballe banen og efter tilsynets udtalelse, mente udvalget det altså rigtigst at ændre forslaget til Holsted-Donslund.

Allerede den 18. marts 1918 tog landstinget baneforslagene op til anden behandling, hvilket medførte modstand fra flere medlemmer. Konsul Frederik Larsen Hey sagde bl.a.:

»På betænkningen står, at den er afgivet den 16. marts, men det vil dog ikke sige andet, end at den er omdelt her i salen søndag eftermiddag den 17. Den er, så vidt jeg ved, ikke tilstillet nogen af landstingets medlemmer i deres hjem, således at medlemmerne først har haft lejlighed til i dag at se denne betænkning, der drejer sig om et meget vigtigt spørgsmål og meget store summer. Jeg har den største tillid til de herrers evne til at sætte sig ind i en sag, men ingen vil tage mig det ilde op, at jeg siger, det har været ganske umuligt at sætte sig ind i de spørgsmål.«

Herefter blev en indsigelse mod behandlingen rejst, men ved afstemningen vedtoges det at behandle forslaget, hvorefter tingets formand erklærede, at sagen ifølge forretningsordenen kunne behandles.

Jernbaneudvalgets formand Jørgen Berthelsen, der var blevet valgt til ordfører for forslaget, gennemgik herefter forslaget med dets ændringer. Om Holsted-Bindeballe banen sagde han:

»Ændringsforslag nr. 9 går ud på en jernbane fra Holsted by til Donslund. Det er en forkortelse af den bane, der er foreslået, men denne har man i udvalget været temmelig enig om og har fået tilslutning dertil både hos statens tekniske tilsyn og hos den højtærede minister.«

Blandt de efterfølgende talere var der ingen, der tog dette ændringsforslag op til yderligere debat. I øvrigt omhandlede den følgende debat ikke så meget de enkelte forslag til jernbanestrækninger, men derimod udvalgets og tingets arbejdsform i denne sag. Således blev landstingsmand Joachim Stilling usikker med hensyn til sit standpunkt efter at have hørt medlemmet Johs. Carl Døcker anbefale forslaget med den begrundelse, at hele dette store jernbaneforslag skulle ud til befolkningen, for at den kunne tænke sig noget mere om, end den åbenbart tidligere havde gjort. Om Døckes indlæg sagde Stilling:

»Det ærede medlems argumentation er for mig det samme som: Jeg vasker mine hænder, jeg lægger det hele over på befolkningen og ministeren, og så er vi færdige med det, så kan rigsdagen gøre, hvad den vil.«

Yderligere sagde Stilling om tingets arbejdsform:

»Ja, det er gået mig som en mængde af dette tings medlemmer, at vi havde forberedt os på, da vi kom herud i morges, at sluge, hvad der ville komme. Det meste deraf er jo kendt, og det, der ikke er kendt, antager vi, at vore kolleger i udvalgene er garanter for, og så sluger vi resten råt, det er vi jo vant til gennem mange år, det er ikke noget nyt i dag. Betænkningen har jeg ikke set før nu, da vi kommer og skal behandle sagen.«

Efter nogle ganske få indlæg fra især ministeren og ordføreren og på trods af således flere medlemmers yderst ringe kendskab til forslagets indhold gik forslaget til afstemning, hvor det vedtoges. Herefter overgik det ændrede lovforslag til tredje behandling.

Senere samme dag foretoges tredje behandling af forslaget, og da der ikke i mellemtiden var stillet ændringsforslag, var blot ordfører J. Berthelsen på talerstolen; han sagde:

»Jeg skal kun gentage, hvad jeg allerede har sagt mange gange i dag, at jeg vil anbefale det høje tings medlemmer at stemme for lovforslaget, som det er vedtaget ved anden behandling.«

Med denne opfordring sluttede forhandlingen, og lovforslaget vedtoges med 32 stemmer mod 5. Lovforslaget, der som punkt 28 nu indeholdt forslag om en jernbane fra Holsted by til Donslund, oversendtes derefter til folketingets formand. Den 18. marts var det samlede jernbaneforslag – de store statsbaneanlæg samt de 42 privatbaneanlæg – under ét til en ganske kort første behandling. Den 19. marts gik det store forslag uomtalt fra anden til tredje behandling, hvorunder lovforslaget vedtoges den 20. marts.

Reaktionen på denne meget hurtige behandling af forslaget udeblev ikke. I en kort notits meddelte Ribe Amtstidende uden nogen form for begejstring: »Det blev en Holsted-Donslund bane, der blev vedtaget i stedet for Holsted-Bindeballe banen.«

Ribe Stiftstidende bragte også nyheden, der dog blev en smule mere udførligt omtalt, og til folketingets behandling af sagen knyttede man kommentaren: »Uforsvarligt jaskeri!«

Vedtagelsen af ændringen af Holsted-Bindeballe jernbane til en Holsted-Donslund jernbane blev ikke positivt modtaget, hverken blandt egnens beboere eller blandt de personer, der gennem længere tid havde kæmpet hårdt for Holsted-Bindeballe banen. Skuffelsen var stå stor, at man næsten helt standsede det videre arbejde med sagen, og dermed døde ideen om en jernbane udgående fra Holsted til egnen nord herfor.

Den 12. maj 1923 nedsatte ministeren for offentlige arbejder en kommission til overvejelse af spørgsmålet om, hvorvidt man med henblik på den stadigt tiltagende benyttelse af automobiler i samfærdselens tjeneste ikke burde indstille bygningen af en del af de i sin tid ved lovene af 27. maj 1908 og 20. marts 1918 vedtagne privatbaner og i stedet søge at bringe vejene i en sådan stand, at transporten af personer og gods kunne finde sted bl.a. gennem etablering af faste automobilruter. Kommissionen skrev i en betænkning, der blev afgivet i juni 1926, om Holsted-Donslund jernbane blandt andet:

»Banen vil komme til at gå gennem en mager egn med store hedeplantager. I oplandet er ca. 3.300 indbyggere eller ca. 140 indbyggere pr. banekilometer. Den største bebyggelse, Holsted by (ca. 1.000 indbyggere) ligger kun 3 km fra Holsted statsbanestation. Nord for Holsted by er den eneste bebyggelse af nogen betydning, Lindknud, hvorfra der går en automobilrute til Brørup (afstand ca. 10 km). Fra Holsted går der en enkelt direkte automobilrute ad landevejen til Donslund. Disse to automobilruter må anses tilstrækkelige til indtil videre at betjene person- og stykgodstrafikken i den tyndt befolkede egn . . .

Kommissionen er af den formening, at det vil være uforsvarligt i økonomisk henseende at binde så stor kapital i det heromhandlede baneanlæg. Tilvejebringelsen af den på landkommunerne faldende del af anlægskapitalen må ske ved lån, hvis forrentning og amortisation formentlig vil komme til at hvile tungt på de pågældende kommuner. Amt og kommuner

må endvidere uden tilskud fra staten dække det forventede, betydelige driftsunderskud, ca. 90.000 kr., og afholde afskrivningen, ca. 20.000 kr., eller i alt årligt ca. 110.000 kr.

Kommissionen er af den formening, at man på denne egn må foretrække automobildrift for jernbanedrift. Kommissionen må fraråde, at banen anlægges.«

Dermed var banens »dødsattest« skrevet!

Litteratur

- Andersen, Vald.: Vorbasse – et hedesogns historie (1963).
Betænkning afgivet af den af ministeren for offentlige arbejder den 12. maj 1923 nedsatte privatbanekommission.
Betænkning afgivet af statens tekniske tilsyn med privatbaneanlæg m.v. (1918).
Buch og Gomard: Danmarks jernbaner – historisk og biografisk håndbog (1933)
Dahl og Engelstoft: Dansk biografisk Håndleksikon (1926).
Elberling: Rigsdagens Medlemmer gennem 100 år (1950).
Esbjerg Avis.
Frederiksen, J. C.: Historiske efterretninger om Holsted sogn (1931).
Geodætisk Instituts kort.
Jensen, Niels: Midtjyske jernbaner (1979).
Kolding Avis.
Kolding Folkeblad.
Lov om anlæg og drift af private jernbaner af 27. maj 1908.
Lov om anlæg og drift af private jernbaner af 20. marts 1918.
Rasmussen, L.: Vandelgrisen (1978).
Ribe amtsråds mødereferater.
Ribe Amtstidende.
Ribe Stiftstidende.
Rigsdagens korrespondance med udvalg og kommuner (folketingets arkiv).
Rigsdagstidende.
Sortebogsblade til den ved lov af 27. maj 1908 vedtagne jernbane mellem Holsted station og Holsted by (1914).
Vejle Amts Avis.
Vejle Amts Folkeblad.

Lars Rasmussen, f. 1950, lærer, stud. pæd., Måløv. Har udgivet »Vandelgrisen, Vejle-Vandel-Grindsted jernbane« 1978.

Fig. 1. Rugholms gårdsplads set fra indkørslen. Efter gl. foto. Friis Legardt Skov.

Erindringsglimt fra en barndom omkring 1900

Af Friis Legardt Skov

I.

Min mor har fortalt mig, at en dag først i 1890'erne hentede min far hende på Lunderskov station, og de kørte derfra til Gjesten, til hans hjem og fødegård i Vester-Gjesten, til moderen Johanne Skov. De var forlovede (Kristen Skov fra Gjesten og Mette Legardt fra Bække). Da de undervejs var kommet gennem Andst by, kørte de ikke gennem Gamst, hvor de senere skulle komme til at bo, men ad tværvejen forbi »Fattiggaarden«, (Kommunegården) efter Gjesten til. Mor var vist kommet fra Højskolen i Ollerup på Fyn. Lige da de havde passeret nævnte gård, pegede far med pilsken over mod gården »Rugholm«, der sås tydeligt i vest og sagde, at den gård der havde han så småt tænkt på at købe. Den var til salg. Dette

skete også kort efter, og han flyttede derved sammen med sin mor. Den 8. oktober 1895 stod mine forældres bryllup på gården i Bække.

Som »Rugholm« lå der i landskabet, ca. 100 tdr. land, med de fleste marker tæt omkring sig, var det en smuk gård. Det hvidkalkede rummelige stuehus med blåt skifertag og høje svungne gavle med stenlugler (barok stil fra 70'erne), de to også rummelige udhuse med stråtag, det hele sammen med have og beplantninger ikke over 20 år gammelt. – Min far har såmænd nok ment, at han dog altså havde fået noget for pengene.

(Det var en gård, som var »flyttet ud«. – Den lå oprindelig i Gamst by, en firlænget bindingsværksgård, hvor senere den ny skole og legeplads blev anlagt. Ca. 1868-69 brændte denne til grunden).

På denne gård tilbragte vi børn vore barndomsår, før og efter 1900. Hvad jeg endnu af indtryk og tildragelser fra hine fjerne år kan drage frem af mindet, vil jeg nu her fæstne til de følgende sider.

Som den ældste blev jeg født 2. november 1896, Johanne 3. december 1897, Dorthea 10. november 1898 og Agnes den 4. november 1901 – altså alle fire efterårsbørn. I hurtig rækkefølge dukkede vore fødselsdage op straks efter 1. november. De nye karle og piger kom på denne dag – »novembersdaw«, og andre rejste. Vogne med klædeskabe på tværs bagi kørte ind i gården hen til hestestalden, og derfra blev skabene båret ind i karlekammeret, som havde udgangsdør til denne stald. Pigerne kommoder kom i pigekammeret ved dagligstuen inde i stuehuset. En opmuntring i de grå og mørke novemberdage, som ellers prægedes af roeoptagning: runkelroer, kålrabi og turnipshenkørsel til roemiler med tunge vogne forspændt tunge øg, gennem den regnvejrsvåde sorte muld – en opmuntring var altså fødselsdagene – da samledes alle om aftenen under hængelampen over det store bord i dagligstuen: hvid, dug, chokolade i kopperne, franskbrød med margarine (smør så vi aldrig), og på midten en stor kringle, i hvis tværbånd lysene var stukket ned, et for hvert af fødselsdagsbarnets år. For de nyankomne var dette et opmuntrende syn i den nye

plads. Senere hen på året skete det ofte, at mor »væddede« med en af karlene eller pigerne om et eller andet og gevinsten var altid et halvt pund chokolade. – Jeg ser hende brække pladen i stykker ned i mælken ved komfuret i køkkenet, røre rundt og passe på, når det kogte, for så at løfte gryden op og lægge ringene på plads over den varme tørveild – med jernkrogen, som derefter atter kom på plads over den blankpudsede mes-singstang omkring komfuret. På væggen bag komfuret hang den grønne petroleumskøkkenlampe med blankpudset mes-sing-plade.

I dagligstuen over det store bord lyste hængelampen. Kar-lene kom ind, satte træskoene i bryggerset og satte sig til bords. Denne beskedne fornøjelse fandt kun sted af og til året rundt. Det havde ikke noget at gøre med den daglige »kold grød og varm mælk i lurfad«, »æ nater«, tidlig på aftenen, ved 5-6-ti-den – ved samme bord. Vi børn sad ved nederste bordende – eller legede og for rundt ude på gulvet – fra dragkisten til puffen i stærk fart hen forbi kakkelovnen. I denne stod hver aften i vinterhalvåret en temmelig stor gryde med mælk, som skulle bringes i kog. Når dette skete, kom en af pigerne, og med stor forsigtighed løftede hun gryden op og kunne så lige tage den ud af kakkelovnsåbningen, bære den hen over gulvet til bordet og hælde den kogende mælk i lurfadet med den kolde grød. Imens denne ceremoni fandt sted, skulle vi børn jo være væk fra det åbne gulv. Mor råbte: »Pas på! pas på!« – Karlene greb deres skeer og spiste – af samme fad, i hvert fald de allerførste 2-3 år, jeg kan huske. Hver havde sin »mælkevej« på voksdugen. På samme måde spiste vi også om middagen vælling, sødsuppe, grønkåls- og hvidkålssuppe og lignende. De samme bonderetter overalt i landet, med lidt variation for de forskellige egne.

Hvilke retter? Stegt flæsk med kartofler var almindelig. Flæsket blev ikke hentet som nu fra fryseren, men fra saltbal-lien, hvor det lå godt i saltlagen. En både fornøjelig og ufor-døjelig ret var »klumper og tanniger«. En stor jernpande fuld af flæsketerninger svømmende i fedt, deri sirup og kæmpe-store rugmelsboller. En formiddag kunne man i køkkenet se en buddingform stå i kogende vandbad. Med en ildtang blev

der lagt gløder på låget. Spist blev den med varm saftsovs, som også hældtes over pandekager, når denne ret stod i en stabel på bordet. En *kold* pandekage smurt med margarine dukkede tit op af kurven på en høstdag, når folk sad og spiste i en skok af rugneg. Lad os ikke glemme kødsuppe med hvide boller. Når denne ret var parat i køkkenet, stod mor ud på stentrappen til gården og råbte over mod karlekammeret: »Nu er bollerne kommet op!« Så kom de farende i trav ud af stalddøren og ind gennem bryggerset. – Ikke at tale om juleaftenssuppen med de *tre* slags boller: mel-, kød- og brødboller. (Vi er på Koldingegnen). Vi børn var helt vilde med de sidste, lavet af revet franskbrød, æg o.s.v. På denne hellige aften blev der da også læst bordbøn, førend potageskeen sænkedes i terrinen.

Hvad var ellers at se i køkkenet – komfuret selvfølgelig først og fremmest – med hat over. Hullerne ned til ilden dækket af jernringe, og ovre bagved vandgryden: altid varmt vand til opvask. Foran, omkring komfuret, var en altid fint pudset messingstang. – I kroge ved komfuret stod vandspanden med øser. Af og til tog vi børn os en slurk vand i legens hede. I den mørke vinteraften hændte det, at vi alle var samlede i lillestuen: Hvem vil hente en slurk vand i køkkenet? hed det. En vovede sig af sted gennem forstue og dagligstue til køkkenet i bælgmærke. Der blev budt rundt til alle – med Jakobs bibelske ord: »Og jeg vil også give dine kameler!« Komfurets sorte gryder blev, rengjorte, efter middag, lagt ned på en bænk i bryggerset – der lå de i rad og række til næste middag. Det var – som H. C. Andersen siger det om de sorte gryder – deres eneste fornøjelse. I et hjørne af køkkenet var tørvekassen, som af og til blev fyldt op med tørv fra tørvehuset i baggården. Tørvekassen var lukket med en klap. På den kunne man sidde og snakke med en kop kaffe i hånden. Mellem vinduerne stod køkkenbordet med stor skuffe; deri skeer, knive og gasler. Om sommeren skinnede solen fra vest, fra haven, ind over den hvidskurede bordplade, alt lå stille hen den lange eftermiddag.

Tre trappetrin førte fra køkkenet op til spisekammeret med hylder til det daglige porcelæn, bord til brød og brødmaskine. Kurv med æg fra høns huset i baggården og fra udhusenes lofter, hvor hønsene også lagde æg, uden for reglementet. Mor

sagde tit: »Kan I ikke løbe rundt og finde nogle æggereder«? Vi for afsted og fandt altid æg omkring i udhusene, i halm og hø. Så fik vi æggeblomme i kop med sukker og teske, satte os om i haven, på trappestenen foran havedøren, mellem mahognibuskene med de gule blomster – og rørte og rørte af alle kræfter. Det kaldte vi nu rørræg.

Pigerne, der var to, sad og syede om eftermiddagen i dagligstuen eller broderede, tunger og skyggehuller, ofte på eget udstyr eller hvad der lå for. Endnu er bevaret lyseduge med rødt og hvidt garn fra hin tid, ting som det kostede mange timers arbejde i de grå vinterdage at fremstille. Men når så karlene havde fået deres »Mælk og Grød«, skulle pigerne ud at malke – kl. 7 – og vi børn i seng i soveværelset. Der stod en lampe på et bord. Mor kom ind, når vi var i seng, satte sig på kanten af mine søstres seng, bad Fadervor og sang:

»Jeg ved en dejlig have,
hvor roser står i flor.
Den skabte Gud til gave
for alle børn på jord. –«

Så lå vi lidt og kikkede os omkring: Der stod den smalle høje etagekakkellovn i et hjørne af stuen, af jern, med billeder i relief, foroven blomster, blade og grene og forneden et helt stort billede af en moder, som stod med et barn på armen og tog om et æble i et træ i baggrunden. Barnet rakte også ud med sin lille arm. Vi sov ind til lyden af de i vinden susende træer i haven, en salig og rolig lyd fra naturens orgelspil, en lyd jeg altid vil kunne mindes – ja, til min sidste stund.

I disse år sad vi alle samlede i dagligstuen, når mørket faldt på: mine forældre, karle og piger og vi børn. På god højskolemaner spiste vi ved samme bord og sad om aftenen under samme lampe – gårdens hele befolkning. Der kunne nok blive lidt trangt, men der var kun ild i kakkellovnen der! Det har nok været min fader, som har villet det således. Han havde været elev på Askov og Ryslinge og på to landbrugsskoler, Dalum og Ryslinge. Selv om min far, Kristen Skov, døde tidligt, knap 32 år gammel, den 11. januar 1902 fortsattes dog senere livet på gården som før under min stedfaders, Jens

Jensens, ledelse. Også han havde tilknytning til højskolen, Vestbirk Højskole, hvis leder var Grønvald Nielsen. Hans portræt blev ophængt mellem de andre højskolebilleder med disse to linier: »Sæt Danmarks ungdom flittig stævne ved poesiens lyse himmelrand.« – Børneflokket forøgedes med vore to halvsøskende: Kristen 1905 og Jenny 1910.

I erindringens lys ligger hele barndommens tid som et sammenhængende tidsrum.

Angående det omtalte aftensæde i dagligstuen for os alle, skete der – efter nogle års forløb – den forandring, at mine forældre flyttede op i et andet og mere stille rum for at få ro og overlod dagligstuen til karle, piger og børn. Og hvad gjorde vi så? – Vi dansede. Vi børn skulle være med, for ellers var der ikke par nok til turene. Simon fra Vorbasse, røgteren, sad på puffen og spillede harmonika. Emma og Petra og Oscar og Niels og andre svingede ordentlig rundt i Rheinländerpolka, Galop, Firetur og Sekstur. Simon spillede:

»Forgangen nat vor sultne kat
en ung og lækker mus fik fat;
men da den i det samme så
en rotte, lod den musen gå;
nu katten efter rotten sprang,
men fik en næse nok så lang,
og mus og rotte begge to
slap lykkelig af kattens klo.«

Vi for rundt, suste forbi den gamle chaiselong, kakkelovn og tørvekasse (»hen til kommoden og telbawes igen«) – hele aftenen – sled al fernis af gulvet i løbet af en vinter – morede os vældigt – endog lanciers med alle turene kastede vi os ud i. Den blev i de tider altid spillet et par gange til ethvert forsamlingshusbal. Opstilling, fire par. Inklinasjon, kæde, changement, mølle, »Julia, Julia, jullie, jullie hopsasa«. Naturligvis hørte vi ikke den dejlige franske musik til lancierèn – vi klarede os godt med »Forgangen nat«. Forældrene sad afsides under lampen i stilhed – far ofte med en stor forenings-protokol, bladrende med penneskaft i munden. Når vi kom op og skulle i seng, var det en underlig modsætning til halløjet, vi

Fig. 2. Kristen og Mette Legardt Skov med tre af deres fire børn omkring århundredskiftet. Friis Legardt Skov står ved sin faders knæ med Johanne ved siden af, og på piedestalen sidder Dorthea. Foto L. Poulsen, Vejen. Tilhører Friis Legardt Skov.

kom fra i dagligstuen. Således forløb mangan vinteraften. – Men det kunne da også forekomme, at vi sad stille om det store bord med hver sit; så blev der fortalt historier om spøgel-

ser, varsler og alle slags syner. På loftet var der korndynger, og hvis så den store brede trækornskovl, der stod lænet op ad en bjælke, netop væltede med stort dunder, – fordi en kat løb imod den – midt under en sådan historie – var vi ikke meget værd! – I en meget tidlig alder sad vi børn i en krog og læste Carit Etlars romaner, illustreret af Povl Steffensen, og glemte derover den øvrige verden.

Om sommeren var hele gården vor legeplads udendørs, d.v.s. have og gårdsplads – ind i udhusene kom vi aldrig. Hund havde vi ikke. Katte var der nok af, men vilde og utilnærmelige. En lang og høj tjørnehæk indelukkede gård og have i en helhed.

Höppner, en lille gammel og smilende mand, som boede i Andst by, kom hver sommer og klippede hækken. Han viftede med saksen efter sin lille hund; så satte den sig oprejst på bagbenene og slog med forbenene. Jeg ser stedet for mig, vor snak med Höppner omme på sydsiden af gården på markvejen i solskinet. Indenfor hækken var laden med de to store porte. Imellem laden og hækken var en temmelig stor plads til kornstakke, »hejsere« – i andre egne kaldt stakhaven. Den lå hele sommeren stille hen, bevokset med højt græs af alle arter, også okseøjer, gåseurter, dagpragtstjerne, skabiosa og andre planter. Længst henne på ladens østende var storcereden. Fra gårdspladsen fulgte vi storkefamilien hele sommeren: Ungerne blev fodret af de gamle med frøer og snoge, pinde blev føjet til reden og ungerne øvede sig til rejsen sydpå, hen ad tagrygnningens møntørv, baskede med vingerne imod den blå luft, skred ned ad stråtaget og arbejdede sig op igen. En eftermiddag så jeg en halvdød unge ved foden af østgavlen lige under reden; den slog med de nøgne vinger i de dybe skygger under træerne ud til vejen. (Johs. Ewald må have oplevet det samme, for han bruger billedet i »Ode til sjælen«. Hør her:

»Sig, du nedfaldne, spæde, afmægtige, broder af engle!
Sig, hvi udspreder du fjerløse vinger?
Ak, forgæves flager du mod din første bolig« –
»Klavrende på redens kanter,
styrter og vågner i kolde skygger!«)

Nede i engen forsøgte vi at komme storken på nært hold. Det lykkedes også med stor forsigtighed – men fem skridt fra os løb den med lange skridt og gik på vingerne. To km fra gården lå engen i den udtørrede Gamst sø. Denne udtørring fandt sted ca. 1830. Søen har jeg altså aldrig set. Derimod har jeg set engen med åen, Vejen å, der slyngede sig igennem – til Kongeåen lidt derfra. Folkeviserne taler tit om den »dragende« å og om, hvor farlig den var. Hvordan det nu var: ofte løb jeg gennem det høje græs med de tusind blomster: den gule rannunkel, den lyserøde trevlekrone, engnellikerod, blæresmelde og dybt nede gøgeurten. (»Engens blomster i morgenluft« – »Som blomsterne blunde i enge«).

Ikke langt derfra, imellem to banker, kørte toget frem og forsvandt over Andst bro. Jeg hørte det komme: der er det! Gid jeg sad i toget! Det var på strækningen mellem Vejen og Andst.

Vi kørte på hølæsset hjem – med de gungrende hjul langt nede under høet. Karlene sled i høhøstens tid – det kunne ske, at læsset væltede ved opkørslen fra engen, den tidligere skrænt ned til søen, (hvor der også senere blev fundet flintestensredskaber). Eller høet gled ud og ned i vejgrøften. »Ja, det kan ske for enhver!«, sagde den karl, som havde læsset, og som blev drilllet. Engbunden var blød. De tunge føløg, som var forspændt vognen, kunne synke i – til livet med alle fire ben – råb og uro, hø foran til støtte for de arbejdende forben, bare ikke vognstjærten knækker over! – Det gik altid godt. Læssetræet slæbte bagefter fra høstak til høstak; jeg stod på det og kørte med – holdende balancen med riven, som jeg skulle rive op med, hvor stakken havde stået. Jeg må vel have været en 10-12 år dengang.

Midt på gårdspladsen stod kastanietræet på plænen, der lå karlene om sommeren i middagsstunden, og der lappede og smurte de cykler, som de også kunne finde på at skille ad i alle enkeltheder og rense og pudse – til min forundring! – Foran stuehuset var der stenbro. Der groede græs mellem stenene, og det skulle helst luges bort, et nedrigt og ensformigt arbejde, som det hændte, at vi børn blev sat til. Hvis vi blev urimelige eller skændtes, sagde mor: »I kan gå ud og luge i æ goer!« Så

måtte vi ud med en sæk til knæene og en gammel kniv. Det var det værste, vi vidste.

Mod nord var baggården med pumpe og bryggeriset. Der var vognport, grisesti, hønsehus, tørvehus og W.C. – alle med dør til baggården.

I nordlængen var hestestald og ved den karlekammer med senge, bord og skabe, hvidkalkede vægge og trægulv – ja, altså gulv af træ. Det var altsammen tarveligt; men i andre egne af landet kunne man se gulv med stenbro og høre om både mus og rotter, der hærgede det tilsvarende rum. Gårdens mange vilde katte, som vi ikke kunne komme i nærheden af, har nok holdt dem godt i ave. Udgangsdøren var til selve hestestalden. Om natten hørtes, også i stuehuset, hestenes stampen i båsene.

I den samme længe fandtes kostalden, også rummelig med fodergang i midten. Halm til strøelse blev upraktisk slæbt tværs over gårdspladsen fra laden.

Mod øst, ud til vejen, var store træer, ahorn og ask, på begge sider af indkørslen – og høj tjørnehæk. Inde fra stuerne kunne vi ved vintertid se ud under disse træer til de åbne marker. Langt ovre lå Kommunegården for Andst og (i sin tid Gjesten) sogn. Der boede de ensomme gamle og yngre hjælpeløse, som var »på sognet«. I det store stuehus gik de rundt i de mange hvidkalkede gange og rum, arbejdede og hjalp til, som de nu kunne, og spiste den tarvelige mad ved lange borde uden dug, siddende på bænke uden rygstød. Nogle gik langsomt, med stok, rundt hist og her ved gårdens udhuse; eller stod alene ude på vejen og stirrede: I eftermiddag kommer måske nogen gående eller kørende forbi! Juleaftensdag samledes alle i den store forsamlingsstue. Så kom sognepræsten fra den nærliggende Andst præstegård, og holdt juletale. Maleren Jens Birkholm (Fynboerne) har malet sådanne skikkelser og interiører meget levende og ægte.

Imod syd lå ladelængen med de to store buede porte til gården, stråtag, møntørv og den omtalte storkerede. Måren boede i taget og lavede huller i det. Laden havde lergulv, stampet ler som opløstes i regnvejrr i åbningen, når porten stod åben i tærsketiden. Jeg husker, at der blev tærsket med plejl. Ja, de slog med plejlen ned i de tørre rugneg, så kernerne

sprang og lidt af dem udenfor porten, hvor spurvene sad. Som i Grundtvigs rørende vers, »Jyllands Pris« (1815):

»Og aldrig har jeg hørt det før,
og heller aldrig siden,
hvor mindelig for Ladedør
kan kvidre Finke liden,
når Jydesvenden, som jeg så,
et lille Korn til Fugle små
om Vinterdag udskifter«.

Senere kom tærskværket til med hestegang i gården, som holdt maskineriet i laden igang. En hest var spændt for og en karl drev det rundt. – Rundt og rundt gik det, ensformigt den lange mørke vinterdag. I regnvejr havde han en sæk over hovedet, flækket op i den ene side.

På gårdspladsen færdedes alle dagen igennem på kryds og tværs. Karlene kom om morgenen ud fra hestestalden med hver sit spand; de slæbte sommetider på hammelstok til roevogne eller drog ud i marken til plov og harve. Der kom også om sommeren alle køerne ude fra græsmarken, en stor flok, fire i hver række, til vandtruget ved pumpen. De blev løsnet af deres tøj, en for en, drak og løb selv ind på deres plads i kostalden. På lune og stille sommeraftener sad pigerne og malkede for åben dør. De havde hovedet ind mod koen og malkede den hvide stråle i spanden, mens de sang »Hjalmar og Hulda«, »Edelweiss« eller »I en sal på hospitalet, hvor de hvide senge stå, lå en lille brystsvag pige« – I middagsstunden om sommeren lå karlene på græsplænen under kastanietræet og hvilede sig, før det gik løs igen. Søndag formiddag pudsede de cykler derude, og vi så dem køre rundt om træet bagefter, ja, Aage Carlsen tog sidefjælene af en »kasvogn«, satte dem op til hver ende af vognen og dannede på denne måde en høj bro og den cyklede han så op over. Alle beundrede det livsfarlige cirkusnummer. Aage rejste senere til Australien og levede der resten af sit liv. Engang var jeg med ham hjemme – i Lindknud kro. (Jeg har nok været ca. 10 år). I mørkningen cyklede vi hjemad og kom til Vejen Bykro undervejs. Derindefra lød dans og musik. »Du kan sagtens køre det sidste stykke vej

alene, Friis!« sagde Aage. »Ja, ja, det går nemt«, – og Aage forsvandt ind gennem Vejen Bykros åbne hoveddør.

På gårdspladsen hvirvlede sneen rundt. Den kom fra øst ind gennem gårdsledet og lagde sig i en stor drive hen foran stuehusvinduerne.

Men om sommeren skinnede solen ned på gårdspladsen over ladetagens strå. Kastanien blomstrede. Alle færdedes ud og ind ad gårdsledet under de store træer. Hver dag kom postbud Eriksen vandrende helt fra Vejen, 4-5 km, med den store lædertaske stukket med repssyning: Vejen-Gamst. De allersidste begivenheder meddelte han selv mundtligt, så snart han var indenfor døren, f.eks. i 1913: »Kong Georg af Grækenland er blevet skudt i Saloniki!« Kongen var jo Kristian den 9.'s søn og kendt af alle. »Kolding Folkeblad« kom frem af tasken, og – »Familie Journalen« blev engang trukket frem af tasken og med en stor gestus rakt frem over hovedet på os andre til min lillesøster bagved, som for sine egne spareskillinger havde bestilt dette interessante skrift. (Hele sider var der med spændende seriebilleder, små kvadrater med tekst under). Eriksen nåede altid ud til os ved middagstid. Hans yndlingsret var hvidkålssuppe, og den spiste han hos os siddende ved den nederste ende af bordet i dagligstuen, alene, når alle var gået ud, og kun det store saltkar var tilbage på bordet. Så vandrede han ud på sidste etape over markerne til »Fattiggaarden«.

Gennem gårdsledet kom en omvandrende såkaldt bissekræmmer med en stor trækasse på ryggen. Kassen havde hængsler midt på; den blev åbnet på det store bord i dagligstuen. Snart flød det overalt med bånd og bændler og strikkepinde. Gårdens folk strømmede til. – »De røde bånd var skønne, som du engang mig gav!« – Uldkræmmeren kom med sine solide ting, vævet og strikket, ret og vrang. Og slagteren holdt for med sin vogn foran hoveddøren og solgte kød med bismær i hånd.

Fiskemanden på samme måde. – Og hvem kommer nu der? Pottemanden! Langsomt drejede vognen ind på pladsen om kastanietræet og hen til stuehuset. Hesten stod stille og ludede med hovedet. Langsomt gik det. Potterne måtte jo ikke gå i stykker. Der lå de sorte jydepotter i halm bagi. De billigste

kostede 10 øre. Således kan jeg lige huske dem. Det må have været lige før 1900. Min mor sagde: »Se, hvor langsomt han kører, man skulle tro, han kørte med potter«, hvis hun inde i stuen så en langsom vogn ude på vejen.

Hele året rundt, af og til, drejede hestevogne ind ad gårdsledet og rundede plænen med besøgende fra den store grundtvigsk- og højskoleprægede familie. Absolut ingen havde præg af Indre Mission. Alle i familien boede på gårde rundt om, således at de kunne spænde et par heste for og køre i besøg hos slægtens medlemmer i løbet af en times tid. De kom dog altid efter indbydelse, måske hos os lige med undtagelse af farbror Jørgen og moster Maren fra Gjesten. Siddende i agestolen ved siden af hinanden med den lille gule hest spændt for, kunne de en sommerdag dukke op under træerne i gårdsledet og vi børn løb til; der var tit en bunke pærer fra de to store træer i »Skovsmindes« have til os. – Ved de større sammenkomster, f.eks. til mors fødselsdag den 12. juni, kørte vognene ved tredtiden hen foran hoveddøren; en karl tog hestene og førte dem i stald og satte bagefter vognene i række langs laden. Mændene hængte overtøjet i gangen og kvinderne gik straks i soveværelset, hvor deres sjaler, havelock og hatte blev lagt på de hvide hækledede sengetæpper.

Snart sad de allesammen ved kaffebordet. Sølvkagefadet på fod og med serviet gik rundt, fyldt med butterdejskringler, som ordentlig havde løftet sig. Mændene, morbrødrene, alle hestekendere, var bagefter ude på gårdspladsen, hvor de så heste an, som blev travet for dem. – »Ja, ja – pæn lige ryg – men noget mere i krydset kunne den nu godt have« o.s.v. – lød det. Jeg hørte til i baggrunden, havde ingen forstand på heste og følte mig tit ganske beskæmmet på grund af min uvidenhed. Den ene krikke kunne vel være lige så god som den anden. Skønt født ind i »landbruget« havde jeg dog intet begreb derom – men tie stille derom kunne jeg. Så vandrede de hen til den nære grønne frodige havremark, den »rene« roemark, ren og fri for ukrudt nemlig. Det var længe før spøjningen tog fart. Ad den støvede vej gik de tilbage til gården i vejkanten med vejbred og potentiel og med blå klokke og gul snerre på det lave dige langs marken.

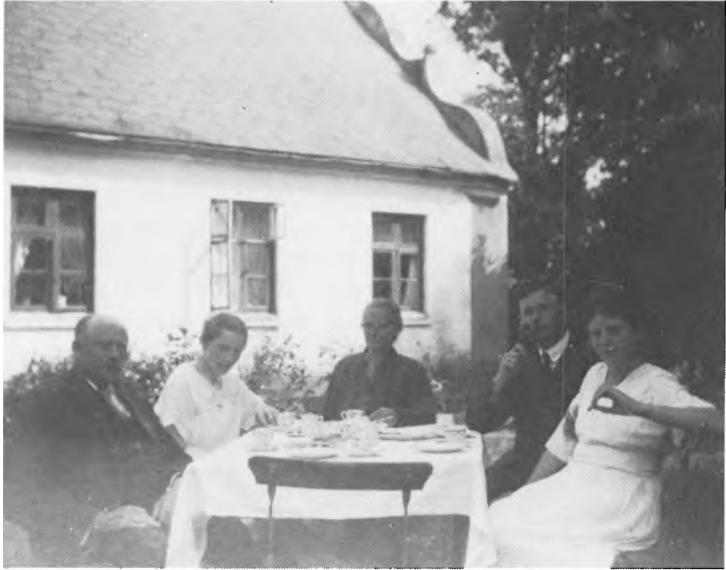

Fig. 3. Eftermiddagskaffe i Rugholms have. Efter gl. fotografi. Friis Legardt Skov.

Solen skinnede nu ind mellem træerne i haven fra vest og flimrede i stuerne og i køkkenet, hvor man holdt øje med bradepanden i ovnen. Når den blev trukket ud, så man den fuld af ribbenssteg. Alle spiste ved det udtrukne spisebord i lillestuen – på det gamle svenske spisestel, som i dagens anledning marcherede op. Samtalen var livlig. »Javist så«, sagde den ene morbror: I gamle dage snakkede de om politik i familien – om Estrup, Hørup og C. Berg. Enige var de ikke. Bølgerne gik højt. Konerne kunne sidde og smågræde på hjemmevejen i den bagerste agestol – at dog også hvert familiebesøg skulle ødelægges af »det politik«.

Morbror Jørgen (Legardt) fortalte morsomt om de forrige tider. Selv havde han derhjemme J. P. Jacobsens portræt på væggen og Brandes og Henrik Pontoppidan i boghylden og selvfølgelig var det en sjældenhed i de tider og i de kredse at have sådanne folk om sig. De gamle i slægten kunne komme

med nogle hvasse bemærkninger om Jørgen Legardt og hans »fritænkere«. – Omegnens grundtvigske præster blev omtalt med ærbødighed; man drøftede, hvad de havde talt om ved det eller det møde. Efterårsmøderne havde altid stor tilslutning. Ikke mindst de dertil hørende oplæsninger blev påhørt med interesse. Den ironiske tone i »Den lykkelige familie« af H. C. Andersen, som pastor Hedemann fra Kolding nu for nylig havde læst, havde morbror Anders meget nydt.

Hvad missionspræsterne derimod kunne finde på at sige i deres kirker, og ved begravelser, blev gengivet med forargelse, ikke mindst pastor Moe i Skanderup måtte stå for skud. Dog har jeg hørt min nævnte morbror Anders bryde ind og sige: »Jo-o – det kan være rigtig nok, men når vi nu alle her ved, hvordan det i visse egne stod til med svir, drik og kortspil – ja slagsmål – og hvordan det nutildags er helt forsvundet, så kan vi jo da såmænd takke »missionen« for det!« – Skik var det ikke i de kredse at »takke« missionspræster for noget.

Økonomien var i min tid ved at komme i forgrunden som samtaleemne. Heste-, svine- og kvægavl – dyrskuer! Præmie-skilte derfra – store bunker af papskjolde hang i trapperummet til loftet. – »Jo«, sagde en, »i gamle dage snakkede de om Grundtvig og Vilhelm Beck – nu omtales Aldrup Munkedal lige så ofte!« (En berømt hingst fra Randerseggen).

Samtalen kunne nu også gå over til at dreje sig om fjerne afdøde slægtninge, ofte nogle sære komiske eller tragi-komiske personer, interessante folk, som læste i »postiller« med høj røst hver søndag, og som »gik« til Kolding for at se Frederik den Syvende og Grevinde Danner komme kørende ind i byen sydfra, og som sang lange brorsonske, pietistiske salmer. De kunne huske ham, der altid sang »Store helgen også haver Adams kød og klæder på« – (Ingen højtid, ingen ære), og de kunne lige mindes Jens, der af familien var sendt til Christiansfeld, opdraget der og konfirmeret på tysk hos Hernnhutterne, hvorledes han som voksen var blevet indkaldt til soldatertjenesten og død 22 år gammel i Nyborg af tyfus. – Om denne sidste havde alle hørt, kun en enkelt havde set ham. Jo, der blev talt – blev talt – om alvorlige og muntre hændelser – og tilhørerne lænede sig tilbage i stolene, røg lidt på cigarerne

og smilede. Vi børn spidsede rigtignok også øren – alle de omtalte var jo »af familien«.

I stuen ved siden af, havestuen, sad bedstemoder og mostrene omkring bordet. Jeg ser dem bedst ved familiebesøg i vinterhalvåret. Da var stuerne i den anledning opvarmede, og fugtighed løb ned ad de oliemalede vægge. Til daglig lå jo ellers stuerne stille hen. Også nu sad mændene i lillestuen og snakken gik som nys beskrevet. Kvinderne sad altid i havestuen om bordet under hængelampen – samtalen gik ikke i stå, men fandt dog heller ikke sted i højlydt munterhed. I baggrunden var de mørkegrønne vintergardiner, med klunker, over de tre vinduer. De var hængt op over de lyse trådgardiner og lå et lille stykke frem på det hvidskurede gulv. Flere af selskabet havde gode sangstemmer, og pludselig kunne en salme eller en højskolesang tone ud fra stuen: »Udrundne er de gamle dage, som floder i det store hav«! eller »Flyv ud mit korn i mulde«. Tonerne lød gennem den åbenstående dør til lillestuen, og samtalen der hos mændene forstummede, og de sang med. Morbror Anders (Legardt) forlængede sin vandring frem og tilbage på gulvet ind i havestuen – og sagde: »Ja, lad os synge de gamle sange fra fædrenes dage«! – »Fra fædrene«, sagde vi efter ham senere hen. En af de unge spillede et lille stykke på klaveret, og moster Marie, som sad der i lænestolen med sorte kniplinger i nakken kunne sige: »Kan du ikke synge og spille: »Og sneen den fæg så vide om jord – og nonnen hun sang – i det hellige kor«. Alle versene igennem, som var i sangen. Nu kom aftenkaffen frem. Alle blev samlede igen om det store bord. Og hvis så morbror Jørgen (Legardt) fik hul på sine egne barndomserindringer om Hans Jokum, en fjern forlængst afdød slægtning, om hvem han kunne fortælle mange komiske – og tragiske – historier – så lo alle højt – og det kunne godt trække lidt ud, før en af mændene sagde til mig: »Friis, vil du sige til en af karlene om at spænde for«. I gangen var den blå ampel tændt med et stearinlys i. Overtøjet, store kørekapper, kom på. Hatte, kåber, sjaler og tørklæder i soveværelset. Vognene kørte frem. Så sad de i agestolene i fåreskindsfodposer og overlæderet blev knuppet til. Så kørte de, uden lygter, ud i mørket. – »Farvellets rester tog nattevinden«.

II

Stuehuset lå der, hvidkalket og med blå skifertag, rummeligere end i så mange andre gårde af samme størrelse fra 1870'erne. Fordøren var i midten, altid åben. Gennem lillestuen, som ikke var så helt lille, kom man til storstuen: et stort rum, som hørte til alle gårde fra denne tid: På det hvidskurede gulv fandtes kun to møbler, en gammel kiste med buet låg og beslag, bemalet med rosenkranse, hvori initialer og årstallet 1801 – og et stort rødmalet skab mellem de to døre til gæstekamrene ud mod haven. Jeg har dog også set en tom dobbeltseng i et hjørne. Der sad spillemanden på bundbrædderne, når han leverede musikken til høstgilde-dansen. Med min far ved hånden stående på trappestenen så vi ham komme ved kastanietræet med sin sorte kasse, som jeg mærkelig nok var bange for. Fra storstuen kunne man gå ind i havestuen, husets smukkeste rum: hvidskuret gulv, æblegrønne vægge, alle døre med to nuancer i grønt og alle listerne forgyldte. I loftet en dobbeltstreg rundt med hjørnedekoration i lyse- og mørkebrune farver. 90'ernes ikke meget stilfulde møbler med grønt plys. Sofa på tværs over et hjørne med et appelsintræ bagved og på væggen en radering af Sigvard Hansen 1894, vinterbillede med store nøgne træer, is, sne og sorte krager. Alle vinterland skaber i mit lange liv har jeg set »i det billede«. Det kendte billede af Kaulbach: H. C. Andersens »Engelen« hang der også. Og »Grundtvig« selvfølgelig: Marstrands billede i smuk håndskåret ramme. Den store, runde, sorte jernovn med håndtag af porcelæn stod i et hjørne. Og mors kommode i lyst træ var der, med broderet hvidt tæppe på og de forgyldte porcelænstræsko fra dyrskuet i Randers. Fra den mørke storstue mod øst kommer jeg en solbeskinnet eftermiddag ind i den fra vest oplyste havestue, med strålende gyldengrønt solskin fra haven. Med forsigtighed trækker jeg den øverste skuffe ud på kommoden – der dufter af Eau de Cologne, og der er den gamle grønne glaskugle fra mors barndom i Bække, og den gamle sølvæske med neg og segl udenpå og lugtesvamp indeni!

Ved siden af er soveværelset med senge, chatol og den allerede omtalte høje etageovn. En slags »tapetdør« førte ind

under loftstrappen, til »musekammeret« med småkagekasser og saftflasker.

Haven lå grøn og dejlig mod vest. Forneden voksede august-æbletræet, hvis æbler højt oppe lyste i morgensolen. Johanne og jeg løb om kap for at samle op. Hvad der var falden ned om natten, måtte vi tage. Hvem kom først? Vi løb, så ribsbuskene svajede efter os. Til den 12. juni blomstrede rød-tjørnen midt på plænen, så den gav genskær ind på væggen i det blå kammer ud mod haven. Vi børn legede i hele vor barndom i haven og i den omgivende plantage af løvtræer, især ahorn og ask. Havens gange var gader i en by. Vi ryddede ud mellem plantagens træer – vi »flyttede«, så snart vi var flyttet ind. Jeg byggede huse af løse mursten og lagde jord på, formet som et tag. Jeg stillede »Kolding slotsruin« op i mursten, en massiv bygning og et tårn. Det var så heldigt, at ruinen netop var stillet under det utætte nedløbsrør ved et hjørne af stuehuset. Så kunne jeg stå inde i det lille gæstekammer i fred og ro og nyde synet af vindens og regnens hærgen mod de ærværdige mure, især når tagrenden løb over – og vinden sendte en ordentlig sjat over stenene. Ruinen fik patina. I plantagen blomstrede og duftede natviolen hist og her i den lyse underskov, jeg flyttede nogle af dem ind i min egen have – og forglemmigejer og svalært og anniskørvel – de to sidste nede under tjørnehækken. Ved vandets kant i bækken groede kær-forglemmigej og uden for haven mjøduurt og andre vandplanter.

Midt i haven lå »Mange træer«, som vi kaldte en samling sirbuske: spiræa og kvæder med de røde blomster og de gule frugter, som vi troede var giftige og ikke rørte. Guldregnen voksede i alle fire hjørner, store træer. Blodbøgen var da rød i forsommeren; allerførst blomstrede de røde juleroser, eller næsten grønne var de. I gangene, som slyngede sig rundt i hele haven, gik vi »Gående Enke«, når vi havde fødselsdag og skolekammerater på besøg. Solen gik ned og skinnede med røde stråler ind mellem stammerne. Bogfinkerne frembragte dagen igennem virkelig »fuglekoret i mark og lund«. Om natten, når et tordenvejr trak op, var vi alle oppe og sad stille på hver sin stol i sovekammeret ved fodenden af sengene, mens det lynede,

og vi ventede på regnen. Så, »i haven styrted regnen ned i strømme«, læste vi senere hos Chr. Winther. Ja, netop sådan, vi hørte vandet falde på bladhanget i den stille nat. Bagefter gik jeg med far ud på vejen, og vi så mere end en gang et lysskær mod skyerne fra en ildebrand, op efter Gjesten, Veerst eller Ravnholt til.

I en af skufferne i kommoden i havestuen lå nederst nogle hvide hæfter med begravelsessalmer, som man almindeligvis så dem på denne tid. Deriblandt også et hæfte med salmerne fra min faders begravelse, hin sørgelige begivenhed, som vi ofte i samtale og erindring kom tilbage til. Den 11. januar 1902 døde min far knap 32 år gammel – på Kolding Sygehus af blindtarmsbetændelse, der blev konstateret alt for sent. For sent var det med en operation efter en over 20 km lang køretur med hest og vogn fra Gamst til Kolding. Jeg var et par måneder forud fyldt 5 år, mine tre søstre alle yngre. Kun få indtryk fra denne tid har fæstnet sig i erindringen. Dog husker jeg den lige overståede juleaften 1901 – ved det tændte juletræ i dagligstuen: Far rakte mig min julegave. Jeg pakkede ud og fik »Grimms Eventyr« i hænderne, en stor udgave med de berømte tyske tegninger. Far har vel tænkt, at så kunne jeg da se dem, selv om jeg først lidt senere kunne læse eventyrene. Denne bog blev det første bind i min gode og smukke bogsamling, som nu fylder væggen bag mig – i min 83-årige alderdom. Dog hør nu, hvad jeg mere kan huske fra hin fjerne aften i julelysenes skær. I den omtalte pakke lå en bog mere: »Landmandens Almanak« – (indlagt af boghandleren i samme pakke). Far tog efter den, og skønt jeg holdt krampagtigt fat, fik han den jo fra mig. Hverken dengang eller senere fik jeg brug for »Landmandens Almanak«. Billedet udenpå var nu ellers meget »smukt«: En ung landmand iført hvid lærredsjakke og lys stråhat og med merskumspibe stod midt i en bugnende, solbelyst hvedemark.

Et par dage efter fars død stod hans kiste i havestuen, og vi stod omkring den: karle, piger, vi børn og mor – vel for at lægge låget på. Det ser jeg for mig: I den ene hånd holdt han ved kisteranden et par roser indsvøbt i staniol. Fra begravelsesdagen mindes jeg hele gården fyldt med folk, heste og

vogne, før de alle satte sig i bevægelse mod Gjesten kirke. Pastor Richter, Vejen, skal have talt i hjemmet. Jeg husker det ikke, men derimod, at der var tændt to juletræer ved hovedenden af kisten, og at jeg stod ved siden af mor med ryggen mod lillestuedøren, mens vi sang. En dame kom ind og lagde en mærkværdig krans ved kisten: en krans af malet blik, grønne blade og kalaer. I ligtoget til kirken sad jeg mellem farbror Jørgen og moster Maren, og min moster sagde, at når vi kom omkring hjørnet der, så kunne jeg se hele skaren. Det kunne jeg også. Skaren strakte sig så godt som hele vejen fra Gamst til Gjesten. Vi sang de gammelkendte grundtvigske salmer: »En liden stund i roenslund vi rødmer kun og blegner« – »Skulde jeg dog være bange« – »Han som har hjulpet hidindtil« – og andre – alle præget af det grundtvigske lyssyn, og som følget altså dengang trods sorgen over den unge mands altfor tidlige død dog syntes, de kunne synge ved hans jordefærd. Den sidste sang i hæftet hørte næsten familien til: »Nu mørket bryder på de klare stjerner skinne«. Den havde H. Nutzhorn i Askov digtet – vel også melodien – under hjemkørslen fra Gjesten til Askov over Refsing hede (nu plantage) efter fars søsters jordefærd i 1881, Mette Skov Bundsgårds. Den lille aftensang blev optaget i Nutzhorns egen »Højskolesangbog«, og synges endnu ofte som aftensang ved kirkelige sammenkomster. Det sidste vers lyder således:

»Nu dermed Gud i Vold!
Vi tryggelig skal hvile.
Din Nåde mangefold
ned til os nu skal smile.
– Lad Tro og Håb og Kærlighed
neddale til os med Guds Fred.«

De to sidste linier, omkvædet, blev indhugget på Nutzhorns gravsten på kirkegården i Askov.

Lad denne fordringsløse sang være et sidste »glimt« fra fordums dage. Alle personerne fra de foregående sider er borte – hver og en. Alle under mulde. »Forbi – forbi – og det bliver alle historier!«

Dog må jeg tilføje til allersidst, at enkelte af de fremdragne optrin stammer fra min stedfaders, Jens Jensens første tid. Han blev hele søskendeflokkens far. Han var meget dygtig og virksom og på Kolding-egnen almindelig kendt under navn af Jensen Rugholm.

Sit liv har han skildret i en bog: »Mit Livs Virke. Erindringer og Tidsbilleder«, 1955.

Friis Legardt Skov, f. 2. november 1896, »Rugholme, Gamst. Præliminæksamen, Vejen realskole 1913, lærereksamen Silkeborg, 1917, lærer ved Gammelby skole, /Esbjerg, 1925-64. Hjertingvej 56², 6700 Esbjerg. Har tidligere skrevet Erindringer i Fra Ribe Amt 1978, s. 110-125 og Fra Ribe Amt 1979, s. 392-408.

Problemer med landsbyvidens overholdelse i det 17. århundrede

Af H. K. Kristensen

Det kunne være vanskeligt nok at få en vide oprettet, at få de enkelte paragraffer og deres straffebestemmelser vedtaget, men der kunne også være vanskeligheder med at få bestemmelserne overholdt og få overtræderne til at betale mulkterne; og pantede bymændene vedkommende, kunne det også have sine besværligheder. Det var ikke godt for fællesskabet i landsbyen, om der var en myndig grande med stejle meninger og særpræget retsopfattelse, eller der måske var en udpræget krakiler. Vi vil nævne et par eksempler.

Den 14. april 1657 tog kronens delefoged i Skast herred Niels Lauridsen i Tranberg på lensmandens vegne et vidne på herredstinget. Det gik ud på, »at *Niels Nielsen i Roest (Rovst, Grimstrup sogn)* vidnede for dem med oprakt finger og ed efter recessen, at Jens Staffensen i Roest er en ond (ere) hegnes mand end nogen andre der i byen med hans svin, og først nogen ville lade dem skrive, da var det ikkun af had og avind, og havde forne Niels Nielsen boet udi Roest på det 8. år, da har forne Jens Staffensen holden særhjord¹ med hans kreter udi Roest enge, både høst og vår, desligeste har også forne Jens Staffensen forgangen sommer til slet i Roest enge imod vide og vedtægt, såvel som også udgangen, at skære uden menige granders samtykke udi en tægte efter en anden og hver foruden grandernes samtykke, og ikke han ville opgrøbe² for hans enge, som andre grander gjorde, at deres kreatur kunne gå på gaden uden engenes skade, og ikke holden vide og vedtægt forgangen sommer som andre grander der i byen. Og er forne Jens Staffensen en meget trættekær mand, som vil gerne trætte og indvikle andre i kiv og trætte. Iligemåde haver også

forne Jens Staffensen i nogle år slagen græs i deres mose imod videbrev. – Desligeste vond Peder Nielsen i Roest og Knud Nielsen ibidem med lige svoren ed og oprakt finger efter recessen, at Jens Staffensen i Roest var ikke en værre hegnes mand end som Niels Nielsen eller de andre. – Og tilspurgte borgmester Staffen Nielsen i Varde³ på lensmandens vegne Jep Christensen i Roest til, om han kunne med en god samvittighed benægte, at det var ham ikke fuld vitterligt, at Jens Staffensen i Roest jo er pantet, for han ikke haver holden vide og vedtægt med andre grander der i byen efter videbrevs indhold. Da svarede forne Jep Christensen og vandt (vidnede) med sin oprakte finger og ed, at det kan vel være muligt, at Jens Staffensen kan være pantet en sinde for en havreager, om han var pantet tiere, vidste han ikke. Ydermere vidnede forne Peder Nielsen, at det var ham også vitterligt, at Jens Staffensen var pantet for den halve havreager, han høstede førend de andre. Iligemåde vond Hans Hansen i Roest, Hans Tonnesen, Thomas Clausen, Niels Madsen og Jørgen Knudsen i retten med oprakt finger og ed, at Jens Staffensen i Roest var ikke en værre hegnes mand som de andre, men høstede den havreager før de andre og blev pantet derfor, at han ikke holdt vide og vedtægt.* – Andre vidnede det samme, og Jens Staffensen stod til veder mål sting med borgmesteren og Niels Nielsen.

For øvrigt kom der et lille efterspil, idet Niels Nielsen tog et vidne på, at Jens Staffensen stod her i dag og talte med borgmester Staffen Nielsen og sagde: »I haver ladet Eder forføre af Niels Nielsen med løgn og skalkhed!« Alle tre stod til veder mål sting, da dette vidne blev taget beskrevet.

Jeg har ikke fundet mere i tingbogen om denne sag, så den er vel ordnet i mindelighed.

Lifstrup i V. Nebel sogn var en lille landsby på kun 4 gårde, men som andre byer havde den sin vide. En af granderne, Jens Clausen, rettede sig imidlertid ikke efter alle dens bestemmelser. »Imod byens vide og menige granders samtykke havde han slagen i hans enge« – altså før, det var vedtaget på grandestævne. Han skulle da betale den bøde, der var fastsat i viden. Han betalte ikke. Det var så at sige en fast bestemmelse i enhver landsbyvide, at sådanne modvillige derefter skulle ud-

pantes. 26. juni 1657 samledes de øvrige bymænd for at pante. De gik altså ind i Clausens gård og pantede en trævogn med lejrer og vognkurv⁴. Vognen stillede de hos en af bymændene. Det skete en fredag, men om søndagen var vognen borte. »Efter bymændenes begæring« gav de tre bymænd sig til at lede efter vognen og fandt den snart i Jens Clausens gård. 1. gang, de så den, stod hestene for vognen, 2. gang var Clausen i færd med at smøre den; men han betalte stadigvæk ikke.

En lille måned senere havde bymændene sammen med husbonden Sofie Staverskov, Øllufgård, sagen for på herredstinget, hvor der ikke faldt nogen afgørelse. – Man fik snart andet at tænke på. Inden en måned var gået, væltede Carl Gustavs tropper ind over egnen. En frygtelig krigstilstand var begyndt. Måske er der blevet forlig med Jens Clausen, eller man har opgivet det hele. Sagen gjorde i hvert fald ikke videre afbræk i Jens Clausens anseelse. I ugerne lige før krigen udtog lensmanden efter kongens ordre to pantemænd i hvert sogn. Sagen var nemlig den, at mange, der var udkrevet som soldater, ikke var mødt til mønstring »og i andre måder«. Derfor skulle pantemændene udpante disse. Hertil valgte lensmanden Jens Clausen som den ene for V. Nebel sogn. Den anden var Jacob Svendsen.

Kilde

Skast herreds tingbog 1657 14/4, 21/7, 28/7.

Noter

- 1) Særhjord = særskilt hjord, adskilt fra byens i fællesskab græssende kvæg. I almindelighed skulle hver lade sine dyr vogte af byhyrden og være med til at føde og lønne ham.
- 2) Opgrøbe = holde grøfterne i orden ved oprensning.
- 3) Borgmester Staffen Nielsen var Riberhus lens ridefoged.
- 4) Trævognen havde ingen ringe om hjulene. Lejrer var sider af vognkassen, hver bestående af en stang øverst og en nederst, forbundet med tre opstændere og tynde tremmer.

H. K. Kristensen, født 1895, pensioneret førstelærer, Dybdalsvej 16, Varde. Har været medudgiver af nogle bøger for folkeskolen og dels skrevet, dels udgivet eller redigeret en del lokalhistoriske arbejder. (Udf. bibliografi i F.R.A. 1975. Red.).

En gammel brandkasse og dens samtid

Af Frode Sørensen

Indtil for få år siden var der i sogn og egn foreninger og samvirksomheder til varetagelse af fællesopgaver og fællesvirke af mange arter og med mange formål. De ældste kom for 120 år siden. Til daglig går vi ikke og grunder over hvorfor og hvordan. De var der bare. Og pludselig så var de der ikke mere. Opløst, nedlagt, sammenlagt eller opslugt af egen landsforening.

I vore lokalhistoriske arkiver er heldigvis efterladt og bevareret så mange skrevne ord og tal, at der sammen med, hvad der er fortalt og husket fra slægt til slægt kan samles en fortælling om oprindelse og virke, før det er for sent.

Den ældste forening og en af dem, der efterlod sig mest historie, var: »Brandassuranceforeningen for rørlige eiendele i de sydlige sogne i Vester Herred«, egnens første andelsforening, men uden det andelsnavn, som vi normalt forbinder med det langt yngre mejeri og dets kendelige skorsten. Brandforeningen havde ikke noget vartegn. Den var en hjælpkasse, som kun var til synlig nytte i ulykke.

I Brandforeningens lange historie skete der mange andre store forandringer. Nogle væsentlige træk af alt dette bør langs afsted inddrages i fortællingen, ikke blot for pynt, men også for en bedre helheds skyld. Disse »sidespring« vil mest blive gjort i Aal sogns fortid.

Brandhjælp i gamle dage

I vore dage er det en selvfølge, at alt hvad som kan brænde eller lide anden overlast er forsikret så godt, at ingen ejer (eller kreditor) lider noget direkte tab, hvis uheld sker, men

det er noget ret nyt. Længe før vi fik rigtige forsikringselskaber, har mennesket på forskellig vis søgt at råde bod på den gode, varme, lysende ilds største grusomheder. Hvis huset brændte, var det første fornødne at få tag over hovedet igen. Det nødtørftige indbo kom i anden række. Bl.a. derfor er bygningsbrandkasser en del ældre end løsøreforsikringer. En af dem har år 1792 i sit navn. Mere end 100 år før blev en vis ret til hjælp lovfæstet i Chr. den femtes danske lov med disse ord: »Brænder nogen bondegaard eller hus, da skal husbonden (herremanden) og bymændene hjælpe bonden at opbygge gården, hvis han ikke selv har midler dertil.«

Da min oldefar, en oplyst selvejerbonde i Billum, så sent som i 1853 og 1856 overtog to fæstegårde i Thastrup ved Sig for på den måde at få de ældste af sine 10 børn sat igang med noget, var der i fæstebrevene tinglyst denne ret gensidige pligt og rettighed:

»Foruden nogen godtgørelse i hoveripengene er fæsteren forbunden til, om ildebrand skulde påkomme hovedgården »Lunderup« eller en bondegård på godset, at møde for såvidt muligt at redde og bjærge og ilden at slukke og efter omgang med sine medtjenere pladsen at rydde samt ved skadens istandsættelse forrette 4 spand- og 4 gangdage om ulykken sker på hovedgården, men kun halvt så mange, om den sker på en bondegård.«

Med fæstevæsenets endelige ophør, som skete langt senere på nævnte sted end f.eks. på »Hesselmed« i Aal sogn, blev det frie bønders egen sag at sikre deres selvejede værdier. Med friheden fulgte et ansvar, som det tog tid at lære. Hvis alt brændte, kunne det betyde ruin og i værste fald tiggergang. På den baggrund er tanken om en reserve i en fælleskasse vokset frem. Men det var svært at få begyndt, thi rede penge var få og små i den tids naturaløkonomi, og det var ikke ligegyldigt, hvem man turde betro sine fattige penge. Gensidig tillid var en forudsætning for det nødvendige sammenhold.

De første erfaringer

blev gjort med en brandforening for Skads samt Øster- og Vester Horne Herreder, stiftet o. 1847. Den gik vistnok godt

i nogle år, indtil nogle store brandskader og for små reserver førte til så megen uro, at det i 1860 lige før jul (men helt uden julestemning?) endte med en deling. Det store område med store afstande har nok været for uoverskueligt. Vistnok allerede fra januar 1861 blev der omkring Tistrup og Nr. Nebel begyndt for sig selv. Men den »gamle« forening i Skads m.fl. Herreder vedblev at være størst, og der kunne findes mange gode grunde til, at der blev to kredse i Vester Herred. I det ret indeklemte område mellem den store Fiilsø med sunde og sumpe i nord og den brede Varde Å og Ho Bugt mod syd var beboernes ærinde markedsbyen Varde eller havet i vest, hvor der kunne fiskes og bjerges lidt. Langs disse veje kendte man hinandens vilkår og var afhængig af de samme uafvendelige naturkræfter som stormflod og sandflugt. Det skabte sammenhold og fællesvilje – rettet mod de samme mål. Et solidt grundlag for en lille, men fælles brandforening syntes her tilstede, hvor røgen fra næsten hver brand kunne ses af alle. – Henad foråret blev det til alvor med »*Brandforeningen for rørige eiendele i de sydlige sogne i Vester Herred.*« Det foregik således:

»Aar 1861 - 5. marts blev af delegerede og forskellig mødte afholdt et måde hos sognefoged Christen Nielsen i Broeng (Aal sogn) for at stifte en brandassuranceforening for rørige eiendele. Lovene, der vare affattede i Hesselmed mølle den 21. februar dette aar, blev fremlagte og almindelig modtagne. Foreningen var dermed stiftet og begyndte strax sin virksomhed med at vælge bestillingsmænd. Til bestyrer blev samme dag valgt Christian Rich i Billum.«

Disse ord fra den gamle, slidte »Protokol for det administrative og pengevæsenet«, – er »fødselsattesten«, skrevet af den første bestillingsmand C. Rich, en mand på 52 år, som havde været kirkesanger, skolelærer og gårdmand i Aal sogn. I 1855 havde han giftet sig med en kroenke i Billum og var nu kro- og gårdmand der. Med fortid i Aal og nutid i Billum og kendskab til flere erhverv, har han sikkert haft beboernes tillid, og den ser ud til at have været holdbar.

Ved mødet i Broeng valgtes også selvskyldnerkautionist for bestyreren (man var forsigtig) og to revisorer. Siden valgtes

hvert sogn en overrepræsentant (sogneleder) og tvende repræsentanter (vurderingsmænd). Det blev nær tyve bestillingsmænd af forskellig rang. Skolelærerne Bruun (Richs eftermand i Aal) og Jonsen, Janderup, var iblandt, og en enkelt møller. Resten var gårdmænd, formodentlig af kendte, solide slægter, som både havde folkenes tillid og tid og råd til at bruge en dag eller to på hver brandvurdering. De kunne se på tingene, hvad de var værd, og skolelæreren kunne skrive policen. I de 17 år, Rich var formand, skrev han selv det, der skulle stå i protokollen. Før der blades videre i den nogle ord om

Brandkassens egn og folk

Befolkningen var bønder og småkårsfolk, aftægtsfolk og indsiddere, nogle få håndværkere med en lille jordlod og så præst og degn, som også var jorddykere. Det mest delige landbrug var, udover »Hesselmed« i Aal sogn, gårdene langs den inderste engkant ved Varde Å og Ho Bugt. De brede enge gav føde til et godt husdyrhold og dermed mange store møglæs til de dyrkede marker. Disse gode gårdes holdne mænd har formodentlig været den tids magthavere, uden at magtmisbrug har kunnet spores. Gården var en selvforsynende, selvtilvirkende enhed med mange indvånere. Ved folketælling 1845 taltes hos Jens Terkelsen i Markeskjel i Aal sogn, foruden mand og kone, 8 børn fra 14 til 1 år, en aftægtskone (mandens mor) og hans 2 ugifte brødre på 30 og en søster på 34 år, ialt 14 folk om bordet hver dag. På brandforeningens »fødested« hos Chr. Nielsen i Broeng taltes »kun« 10 folk, fordelt på 4 børn og 6 voksne i arbejdsduelig alder. Det var den tids solide familiebrug.

En halv times gang nord for denne solside, egnens økonomiske ryggrad, har det set anderledes ud. Det udstrakte Borre, Aal sogns højderyg på tværs, var kun delvis dyrket land. Vandreklittens østligste udløbere var endnu ikke hæmmet af den klitbeplantning, som kun var i sin begyndelse. Derfor stadig sandflugt. Og megen hede, både i Borre og længere østpå, ventede på den nødvendige mergel. Et gammelt mundheld sagde at »Borre det æ gjorde«, det betød vistnok fattigt. I hvert

fald så var det flest småsteder med et par agre rug til dagligt brød, og en spergelgrøn toft til en ko eller to. Rigtige gårde var få og små. Det var senere slægter, der nedenunder fygesand og lyng fandt bedre boniteter.

Det var egnens forholdsvis velstillede folk, der fik brandforeningen oprettet, både til egen nytte og til hjælp i nøden for den tids mange småkårsfolk. Thi det var de sidste, der kom først og størst i nød, hvis det brændte.

Et travlt forår og en lærerig brandskadevurdering

Foråret 1861 synes at have været travlt for de nye, uvante bestillingsmænd. Der blev købt protokoller til sognemændene og 1300 trykte policer. Det kostede nær 30 daler. I maj blev der vurderet og forsikret løsøre for over 300.000 rigsdaler, mest i Janderup og Aal, mindst i Billum, fordi mange der vedblev at høre til den gamle forening »Skads m.fl. Herreder«, som skolelærer Therkildsen i Billum i sin tid havde stiftet og ledet.

Det kostede penge at blive optaget. Om det var 10 eller 20 skilling pt. 100 daler forsikringssum er svært at tyde. Men hensigten var at få penge i kassen, og der var kun medlemmerne til at betale. At låne var endnu ret ukendt. Det kom senere. Ingen vidste, hvornår det første lyn ville slå ned, eller hvor store skaderne kunne blive. Heldet stod dog den uerfarne kasse bi i lang tid. Fra midnat mellem maj og juni 1861 var erstatningspligten gældende og vurderingsmændene klar til udrykning. Første gang var:

»Aar 1861 – 5. august mødte i Jægum (Janderup sogn) brandforeningens formand for at foretage det fornødne i anledning af Lembces gårdbrand forårsaget af lynild den 3. d.m. Vurderingen blev foretaget af repræsentanterne Jens Jensen i Jægum og Anders Nielsen i Kjærup i overrepræsentanten hr. skolelærer og kirkesanger Jonsens overværelse. Den brandlidte afgav til bestyrelsen en summarisk fortegnelse over sit tab, der stemmer overens med vurderingen, og tilbød eed, som vi anseer fornødent afgives. Den brandlidte kan altså erholde de 12 rigsdaler udbetalt af foreningens kasse.

Endvidere anmeldte gaardmand Jens Jensen i Jægum (den

ene vurderingsmand), at han havde laant Lembce genstande, der brændte i hans huus. Angivelsen blev givet og vurderingen foretaget af overvurderingsrepræsentant Jonsen og repræsentant Anders Nielsen, hvorefter der tilkommer bemeldte Jens Jensen en erstatning af foreningen paa 8 daler og 8 skilling. Endelig anmeldte Christen Terkelsen, Ø. Vrøgum (Aal sogn), at han havde mistet tvende skørtsaver ved Lembces gaards brand. Repræsentanterne hersteds bevidnede, at saverne var der tilstede og virkelig vare brændte, men da eieren henhørte under et andet repræsentantskab, vedtoges at lade vedkommende repræsentanter vurdere brændte saver, og når eieren kommer med angivelsen, vil han erholde erstatning, såfremt det er overensstemmende med lovens paragraf 16«.

Skaderne ved denne første brand var overkommelige for kassen, men sikkert en lærerig prøvesag for ialt 7 bestillingsmænd og 3 brandlidte i to sogne. Overrepræsentanten fik en daler for at overvære, og de to sognemænd delte en daler pr. vurdering. Det kostede denne gang ialt 4 daler, – og selvfølgelig trådte ingen over sogneskillet. Lovens paragraf 16 – en selvrisiko på 8 daler – viste sig uhåndterlig ude på brandstedet. (De tvende skørtsaver blev erstattet med 8 daler 1 mark og 8 skilling). Den blev afskaffet ved første generalforsamling i Billum Kro, hvor formanden »afgav en forklaring over, hvorledes loven var bragt i anvendelse, hvormed forsamlingen erklærede sig tilfreds. Dernæst blev formanden genvalgt.« Efter det første år var der i kassen 614 daler eller ca. 0,2% af det forsikrede, nok til tidens små penge, men for lidt til at stå imod med i en stor brand. Adgangsbidrag på 20 skilling og årlig præmie på 5 skilling pr. 100 daler forsikring blev vedtaget på hver generalforsamling, hvor de første love med mindst 16 paragraffer blev ændrede, hver gang det syntes tiltrængt. Bestyrelsesmøder er der intet skrevet om. Ved den årlige generalforsamling op mod jul blev forslag fremsat og forhandlet. Nogle dage senere – i den søgne jul – blev de så vedtaget. Og alle de mødte skrev under, når de gik. Det var det lokale demokratis første lærested, og den gamle skoleholder fra Aal Chr. Rich har, såvidt det kan skønnes, også kunnet »holde skole« i det. Der spores ingen tegn på »oplyst enevælde«. Han

begyndte med »for sin ulejlighed at få 25 daler årlig«. Det blev i 1864 ændret til 4 skilling pr. 1.000 daler forsikring. I det samme år blev det foreslået »på grund af de tunge tidsomstændigheder (krigen) at lade være at indbetale decemberopkravet til foreningens kasse«. – Kort forinden var der: »i forsamlingen ytret lyst til at forenes med de 7 sogne norden for.« Den lyst er der ikke siden berettet ord om. Et ønske fra »nogle fra Vardemark« om at optages i foreningen blev i 1865 afslået. Foreningens størrelse må være anset for passende. Reservefonden steg langsomt, men sikkert. Brandforeningen for rørige eiendele var kommet for at blive. Allerede i 1867 blev den en slags igangsætter af en udvikling, som blev af langt større værdi og betydning i den endnu ret »underudviklede« egn, end det var anet, da det gode forslag kom om

En spare- og laanekasse

Det var en nedsættelse af forsikringsgrænsen fra 50 til 25 rigsdaler, et socialt fremskridt med betænkeligheder i, der fremkaldte den gode ide, sålydende: »I forsamlingen blev ytret, at det vilde være gavnligt inden denne forandringsgrændse at oprette en spare- og laanekasse«. – Det ville de mødte »tale med beboerne i sogne og byer om« og »ved en generalforsamling 1.3.1869, hvortil var indvarslet ved løbesedler, blev vedtaget et givet forsalg om at oprette en spare- og laanekasse for de 5 sogne vesten Varde« og at brandforeningens penge skulle indsættes i sparekassen med fortrinlig adgang til at låne sine egne penge, men ikke just udelukkende ret dertil. Til kasserer blev valgt C. Rich, der skulle have »for denne ulejlighed og for lokale 25 daler for det første år«. Løverdagen den 8. januar 1870 var den første kontordag i Billum Kro for »Brandforeningens Spare- og Laanekasse«.

Denne nyskabelse blev til stor gavn for både spare- og brandkasse. Den hidtil »døde« reservefond blev nu startkapital for lånekassen. Brandforeningens medlemmer kunne låne til et større adgangsbidrag, og egnens beboere kunne låne »deres egne penge« til det, vi på nutidssprog kalder investeringer. Opdyrkning af hede og andre nyvindinger var ved at komme igang. Renten var rimelig: 4% ved indlån, 5% ved udlån.

Fig. 1. Billum gamle kro, der 1870-1878 husede Brandforeningens spare- og lånekasse. Efter gl. foto i Billum lokalhistoriske sognearkiv.

Nu gik brandforeningen en tryk tilværelse imøde. Medlemsindskuddet var nok stigende, men den årlige præmie viggende. Hensigten så ud til at være, at reservefondens renteafkast skulle slå til i år med små brandskader.

I 1874 blev rigsdaler, mark og skilling afløst af kroner og øre. Brandkassens midler blev dermed »fordoblet« fra 4725 daler til 9450 kroner. Forsikringsgrænsen sat op fra 8.000 til 12.000 kr. – Så store forsikringer var der næppe mange, der ønskede. Hvor aktuelle de tre ord: »for lavt forsikret« var på den tid, er svært at vurdere. Men det mest udsatte løse, som var en gårds avl og foderbeholdning lige efter høst, var svært at erstatte skadesløst. En skadevurdering fra en stor brand skal nu vise, hvad det kostede, og hvor galt det kunne være gået ved:

Branden i Broeng 1877

»September 2. – mødte hos brandlidte gaardmand Hans Bondesen i Broeng, hvis gaard nedbrændte ved lynild natten mellem sidste august og 1. sept. d.a., foreningens formand C.

Rich, overrepræsentant, sognefoged N. St. Bruun, repræsentanterne Niels J. Tobiesen og aftægtsmand Christen Nielsen af Broeng, for at varetage den brandlidtes og foreningens tarv. Man begyndte med at gennemgå policen og anføre værdien af det tabte og taxere, hvad der var beskadiget, og kom til følgende resultat:

1877 – den 2. september brændte hos gårdmand Hans Bondesen i Broeng

Litra A	3 mindre borde	brændt	9,00 kr.
	1 dragkiste	beskadiget	2,00 kr.
	1 kommode	brændt	20,00 kr.
	1 kiste	brændt	8,00 kr.
	3 klædeskabe	beskadiget	10,00 kr.
	1 sengested	løs	8,00 kr.
	2 sengeklæder	brændt	60,00 kr.
	rest sengeklæder	beskadiget	40,00 kr.
	dækketøj	brændt	2,00 kr.
	linned	brændt	6,00 kr.
	lagner	br. og besk.	12,00 kr.
	gangklæder	brændt	20,00 kr.
	reiseklæder	brændt	40,00 kr.
	hør og uld	brændt	10,00 kr.
	spinderredskaber	brændt	6,00 kr.
	bøger	brændt	4,00 kr.
	sølvtøj	brændt	4,00 kr.
	lommeur	brændt	5,00 kr.
	glasvarer	brændt	4,00 kr.
	stentøj	brændt	6,00 kr.
	thetøj	beskadiget	10,00 kr.
	kjøkkentøj	brændt	5,00 kr.
	messing og tin	brændt	5,00 kr.
	knive og gaffer	brændt	2,00 kr.
	bryggerredskaber	brændt	4,00 kr.
	gryn og øltønder	brændt	4,00 kr.
	mejeriredskaber	brændt	20,00 kr.
Litra B	1 arbejdsvogn	brændt	80,00 kr.
	1 stadsvogn	beskadiget	4,00 kr.
	1 plov	brændt	20,00 kr.
	1 sæt hestetøj	brændt	
	1 sæt hestetøj	beskadiget	33,00 kr.
	hakkelsesmaskine	brændt	50,00 kr.
	vandtrug	brændt	5,00 kr.
	deigtrug	brændt	2,00 kr.
	salttrug og kar	brændt	8,00 kr.
	kornrensemaskine	brændt	20,00 kr.

En gammel brandkasse og dens samtid

	kornsold og tems	brændt	2,00 kr.
	sække	brændt	8,00 kr.
	redskaber til mål og vægt . . .	brændt	5,00 kr.
	river og forke	brændt	9,00 kr.
	spader og skovle	brændt	10,00 kr.
	brædder og gavntræ	brændt	30,00 kr.
	håndværktøj	brændt	4,00 kr.
Litra C	40 td. rug	brændt	400,00 kr.
	15 td. havre	brændt	90,00 kr.
	80 skp. halm	brændt	480,00 kr.
	100 skp. høg	brændt	700,00 kr.
Litra D	2 kalve	brændt	40,00 kr.
	2 gl. svin	brændt	100,00 kr.
		<hr/>	
	Summa		2.426,00 kr.

Tjenestekarlen og pigen hos H. Bondesen fik 111 og 20 kr. i erstatning for tab af eiendele.«

Hans Bondesen fik heldigvis sine 8 køer reddet, men alt det møjsommeligt indbjergede foder ville være meget svært at genskaffe, selvom 700 kr. var mange penge dengang. Denne brandkassens hidtil største brand kunne være gået meget værre.

Den meget nære nabogaard var så stærkt truet, at eieren Niels J. Christensen (kaldet Niels Broeng) havde »udryddet af sit hus sine møbler og sengeklæder, hvorved der i det meget dårlige vejr fremkom skade på møbler og klæder, sengeklæder og linned« og »endskjønt loven ikke tilkender erstatning for andre end den brandlidte, så synes det dog, at den nabo, som for sin egen og for foreningens skyld gør sin pligt, kan for tabet erholde erstatning hos foreningen«. Det syntes vurderingsmændene også og tilkendte Niels Broeng 50 kr., hvis generalforsamlingen kunne godkende det. Det kunne den og tilmed ophøje slige erstatningsspørgsmål til lov i fremtiden.

Branden i Broeng tiltrak mange mennesker fra de tætbeholdede gårde og huse. Efter sigende var de en stor hjælp i arbejdet med at beskytte den truede gård. Der blev hentet vand i spande fra nærmeste bæk i engen ca. 100 m borte. En kæde af folk lod spandene gå fra hånd til hånd, og vandet blev kastet på det truede stråtag. Dette store frivillige »brandværn« er ikke nævnt i nogen protokol, og det er i grunden et savn.

Flere gange siden er dog ydet af kassen for »dygtighed ved brand«. En kone i Kærup, som kvalte ilden i tide med en dyne, fik belønnet sin snarrådighed, og en dreng i Mosevrå fik indsat 10 kr. i sparekassen. Hensigten var god. Livsfarlige situationer eller skade på liv og lemmer ses ikke nævnt.

Hans Bondesen byggede året efter en ny gård på selve Broeng Banke et stykke vest for den brændte, som lå så nær engkanten, at en stor stormflod kunne gå ind i huset. Stuehuset står velbevaret med 1878 på gavlen.

Branden i Broeng var brandkassens hidtil største tab. For bestyrer Christian Rich blev det også den sidste. Han døde i juni 1878.

Det første generationsskifte

Efter Richs død blev det næsten enstemmig vedtaget, at brandforeningen nu skulle have sin egen af sparekassen uafhængige formand. Hertil valgtes gårdmand Christen Sørensen, Oksbøl, som »erklærede sig villig til at modtage valget.« Hans navn er ikke hidtil set i nogen bog, men det ses snart, at han kunne klare det tiltagende kontorarbejde. Sparekassen var nu voksen nok til at klare sig selv. Kontoret blev flyttet til Oksbøl med det nye navn: »Billum m.fl. Sognes Spare- og Laanekasse«, som 50 aar senere blev til: Oksbøl og omegns . . .«. En gårdmand i Oksbøl, Jens Peder Christensen, fik plads i kontorstolen, og han fik ord for at være en fin bogholder. Formand blev gårdmand Niels Christensen, Broeng, som også var en af brandkassens betroede mænd, og blev ved at være det til sin død i 1906.

Nu var et interessant generationsskifte igang.

De store forandrings tid

I brandforeningens barndom var det endnu en selvfølge, at sognets lovlige myndighed, præst, degn og eventuelt herremand var beskyttere af det tilvante og vejledere i det kommende. De kunne sige og skrive de nødvendige, forløsende ord bedre end landalmuen. Med jordbrug som en del af deres næringsvej var samhørigheden med bønder og andre en del af tilværelsen.

Da skolelærer, kromand, bonde og administrator C. Rich ikke var mere, var det hans egne gamle skoledrenge, de nye (venstreorienterede) andelsbønder, som trængte sig ind og frem. De havde nok lært lidt mere i den vestjyske skole end deres fædre. Det var folk af egnens rodfæstede slægter, som kendte egnens tanker og sprog. Reformatorer, som straks vidste, hvordan det hele skulle være, var endnu ikke trængt ud til hvert et sted.

Først i firserne satte store forandringer ind. Fællesmejerier blev oprettet i Billum i 1882, Aal i 1883 og i Janderup i 1884. Det smittede, og man lærte af hinanden. I Aal var det den nye degn, Niels Hansen, som med idealistisk energi blev banebryder i mange nye opgaver. Skolelæreren var med endnu engang, men hans nødvendighed var aftagende.

Alt dette angik ikke brandkassens virke. Men det var dog i den, det første andelsdemokrati blev erfaret og afprøvet, og der fik man skabt den første mulighed for at låne penge – også til det nye mejeri.

Efter den fornuftige skilsmisse fra sparekassen gav brandforeningen sig til selv at låne penge ud til medlemmers eengangssindskud ved nytægning. Det var snarere en afbetaling. Fremtidsmålet, et større indskud og ingen årlige præmieopkrav, var ved at være i sigte.

Ved Christen Sørensens død i 1897 var der forsikret for over 2 millioner, og reservefonden var 12.000 kr.

Til ny formand valgtes gårdmand Niels Jensen, Sønderbøl i Aal sogn (ved førnævnte folketælling i 1845 i Markeskjel var han talt som den yngste af de otte børn). Han var den bevidste andelsbonde, var først formand i forsamlingshuset af 1888, hvor den brugs, som han også fik lavet i 1894, sad til leje en kort tid.

»Far var ikke nogen særlig dygtig landmand, – han var mere optaget af sit andelsvæsen« sagde hans eneste søn Jens Therkelsen Jensen (bedre kendt som Arnfred) på sine gamle dage. Og han skrev om ham: »Jeg ser ham endnu tage forhandlingsprotokollen i et brunt tørklæde og vandre afsted for at ordne den sag, der nu stod på dagsordenen«. Det var vel i grunden de samme sager, sønnen kom til at ordne på et højere

plan? Vistnok ved samme tid (1897) kom førstelærer Niels Hansen igang med sit præliminærkursus, hvor den mærkelige dreng fra Sønderbøl også kom med. Det var store knægte fra denne kostskole (i folkemunde og folkevid kaldet »det lille universitet«), som om aftenen spillede fodbold på Christen Sørensens mark ved Engvej, der lagde »kølen« til en boldklub i Oksbøl.

Med Niels Jensen som formand var generationsskiftet fuldbyrdet og brandkassen så gammel, at den havde fået traditioner. At være formand var en livsgerning for voksne, betroede mænd.

Brandforening og samtid efter 1900

Ved århundredskiftet var brandforeningen, som nu hed »Brandforeningen for Janderup m.fl. sogne«, men fremdeles havde sit hovedkontor i Aal, en fast men ret upåagtet institution i foranderlighedens tid. Teknisk og økonomisk udvikling var nu en del af alle menneskers hverdag på godt og ondt. Hidtidig sæd og skik og religion og moral var også i opbrud. Det selvfølgelig var ikke selvfølgelig mere.

Trods alt det nye, så brændte der flere og flere huse og gårde. Det var brandkassens hverdag. Aaret 1909 kostede kassen 4.500 kr. eller tre gange mere end 1870. I 1912 gjorde den mystiske elektricitet bange i en tid, hvor primitivt lys og varme og defekte skorstene og væltede staldlygter var hyppige brandårsager. Forandringen i levevis og forbrug er tydelig og interessant. At en pige fra Janderup fik brændt sine galosjer i Borre, og en spillemand i Oksbøl satte noder overstyr ved en brand i samme by, siger lidt om, hvem der besøgte hvem.

En opremsning af fakta og data vil føre for vidt her. Nogle skelsættende træk skal dog med.

Det var i 1911, at formanden »indledede forhandling om, hvorvidt man ligesom i Nørre Nebel skulde holde 50 års jubilæumsfest«. En afstemning med kun 4 modstemmer klarede den sag. Der skulle betales 1,50 kr. pr. par og resten ud af kassen. Ifølge »Ribe Amts Tidende« af 6.3.1911 – dagen derpå – deltog 350-400 mennesker i den vellykkede fest, hvortil begge hoteller i Oksbøl var i brug, der var kaffebord kl. 4 og

senere spisning, begge dele i 2 hold. I mellemtiden talte Folketingsmand Sørensen om kvindernes valgret! Og hr. Veis læste »Trines ko«. Senere talte Niels Kristensen, »Damsminde«, for folketingsmanden og udbragte et leve for samme. »Efter at bordet var hævet begyndte dansen, hvormed den vellykkede fest sluttede henad morgenstunden«.

Kassens andel i det gode gilde blev 624,50 kr. – de første penge til selskabelighed. Siden var der kaffe ved enhver generalforsamling. Priserne synes små, men velstanden var i fremgang. Folk, som fik eget landbrug ved år 1900, har fremhævet årene indtil 1914 som deres bedste tid, thi »da var der balance i tingene, det kom der ikke siden«. De gode nyskabelser viste nu deres duelighed. Mejeriets efterladte tal er større år for år. Landbrugsvidenskaben var på vej ud til alle. Selv klima og vejrlig var i bedring på grund af skovenes vækst. I 1902 fik egnen sit andelstelefonelskab, og året efter blev jernbanen endelig anlagt – efter mange års diskussion. Det satte vækst i de små byer, hvor brandkassen nu også fik en del medlemmer. Og de snorlige jernbanespor skilte bydele og gode nabolag uden skånsel.

Niels Jensen døde i 1920 efter 40 år i brandkassens tjeneste, heraf 23 år som formand. Hans efterfølger, gårdmand Niels Kristensen Damsminde, Aal, var med sine 67 år en af brandkassens og andre kassers veteraner, bl.a. gammel kommunkasserer. – Denne Niels var en sparsommelig mand, der også kunne være en god velgører på rette sted. Hans tid blev lang nok, men hans situation som barnløs enkemand forklarer en del. Han holdt ud i næsten 20 år og havde da længe været Aal sogns »store gamle mand«.

De sidste år

I 1939 var der behov for reformer. Et udvalg blev sat til at kulegrave vedtægter. Der blev valgt en ny formand af en helt anden type og med rod i det engang så barske, forblæste Borre. Det var gårdejer Daniel Sørensen, en ved første øjekast lidt uanselig skikkelse, – som dog sjældent blev overset mere end een gang. Hans matematiske forstand var legendarisk. Han kunne tænke i logiske, historiske, juridiske, økonomiske og

andre baner og trods en svag talefejl udtrykke det tænkte, men aldrig mere. Den sorte krave med den hvide kant var en del af hans klassiske påklædning. I hele sin skoletid i halvfemserne sad han side om side med Jens Th. Arnfred, der engang sagde kort og fyndigt: »Han var min overmand i alle henseender«. – Men det var endnu i den tid en stor del af intelligensreserven, der blev hjemme i sognet. »Det lille universitet« blev ikke byttet med det store.

Den gamle brandkasse blomstrede op endnu engang trods krig og krigsforsikring og dyrtid og anden ugunst. Forsikringstilsyn ovenfra øgede det administrative arbejde. Brevveksling med forsikringsrådet blev næsten ugentlig post. Efter krigen ændrede forbrugs og investeringsmønstrer sig totalt, i en tid hvor policens ord endnu var kornsold og tems og plejl og høle, og mandfolke- og fruentimmerklæder, men hvor selv-kørende mejetærskere i praksis kørtes af folk i cowboybukser. Det kneb at følge med tiden og at forsikre højt nok. Forsikringsrådet satte grænsen.

Brandkassen, som nu hed »Aal m.fl. sognes gensidige løse-ørebrandkasse«, havde megen gensidig glæde og gavn af Daniel Sørensens særprægede evner. Det varede i 19 år. I 1958 trak han sig tilbage med honnør og blev afløst af gårdejer Magnus Sloth Hansen, Oksbøl. Det var formand og revisor, der byttede plads i et fint vagtskifte. Året efter døde den gamle formand.

Den nye formand, den første under 50 år, overtog en næsten 100-årig kasse uden pengesorger. I 1960 fik et overskud på nær 21.000 kr. reservefonden bragt op til over 200.000 kr., og forsikringssummen var godt 18 millioner. Forhøjelse blev tilrådet hvert år, men fastsat overgrænse gjorde såkaldt genforsikring i større selskaber nødvendig. Medlemsfrafald var der også. Den »frafaldne« police kunne så sælges for højeste bud til en, som ønskede at forhøje sin forsikring. For øvrigt var brandskaderne ret ubetydelige, små uheld. Totale gårdbrande var nu sjældne.

I forhold til den famlende, uerfarne begyndelse for over 100 år siden, var den nu rige brandkasse lidt af et paradoks, et velstandsproblem. Det store eengangsindskud passede ikke ind

i den nye tids afbetalingsfilosofi. Det almene syn på de lokale enheders værdi ændrede sig stærkt i disse år. Den dygtigt arbejdende ledelse kunne skimte, at det lakkede mod enden. Et nært samarbejde med et meget stort forsikringssselskab blev overvejet og forhandlet. Et givet tilbud fra »Skads herreds Lø-sørebrandforsikring«, den gamle »moderforening« ligeså. I 1970 blev det foreslået at opløse foreningen med årets udgang og dermed stille det enkelte medlem frit. Det blev vedtaget uden sorg med 59 stemmer for og kun 4 imod. Dernæst blev bestyrelsen omdannet til likvidationsudvalg.

Den 1. januar 1971 var den 110-årige brandkasse og dens medlemmer frigjorte for gensidige forpligtelser.

Det sidste hold bestillingsmænd varetog med omhu alles tarv til den dag i august 1971, da de sidste reserver, 520.000 kr. blev fordelt til de rette ejere, de sidste medlemmer.

Den gamle brandkasse var nedlagt med maner, inden den gik i opløsning af sig selv, fordi den var blevet utilstrækkelig og overflødig til løsning af forsikringsopgaver. »Det administrative og pengevæsenet«, som i 100 år var betroet selvlærte bønder for beskedne penge, var ikke attraktivt for effektive landmænd. Hvorledes »det lokale selvstyre«, som blev lært og oplevet i de gamle foreninger og blev deres livsgrundlag, vil opstå i nyt klædebon, må de næste historiesøgere opklare. Nu holder forsikringsinspektørens nye vogn for døren.

Oplysnings- og inspirationskilder:

Blåvandshuk lokalhistoriske arkiv:

Brandassuranceforeningen; journal 80/06

Sparekasser, journal 80/18

Skads m.fl. Herreders gensidige Brandforsikrings jubilæumsskrift 1961:

»Ildsvåde og gensidighed gennem 100 år« af P. Friis.

»Dansk udsyn« 1977 – nr. 6: J. Th. Arnfred fortæller: »Min vestjyske barndom«.

»Ribe Amts Tidende« den 4. og 6. marts 1911.

Festskrift til boldklubben »Vestkysten« 1904-54 s. 2-4 forfatter ukendt?

Frode Sørensen, født 1915, Borrevej 5, 6840 Oksbøl. 1945-79 gårdejer, fra 1979 medarbejder (og leder) ved Blåvandshuk lokalhistoriske Arkiv i Oksbøl.

Glimt fra Ovtrup ungdomsforenings historie

Af S. Ravn Jensen

En tale holdt ved festen i anledning af 75 året for foreningens oprettelse. Her let ændret.

Flere af glimtene fra Ovtrup ungdomsforening ligner til forveksling glimt, der kunne være udsendt fra andre af landets ungdomsforeninger, men nogle lyser med en særlig styrke og farve.

Ungdomsforeningerne opstår

Da de første grundtvigske folkehøjskoler havde eksisteret nogle år, og nye var kommet til, begyndte flere af de hjemvendte elever at føle et savn. De manglede det herlige samvær med andre unge, som de i nogle måneder havde haft på højskolen. De manglede den glæde, de havde haft ved at synge sammen med dem og ved at høre vækkende og oplysende foredrag. Kort sagt: De savnede det lille kig, de der fik ind i en anden på mange måder rigere verden.

Næsten på én gang fik flere af disse hjemvendte samme ide: Hvad om vi i vort eget sogn lavede en lille efterligning af højskolen og samlede sognets unge om noget af det, vi samlede om der.

På Fyn og i Østjylland var der nogle fremsynede præster og friskolelærere, der greb ideen og fik dannet lokale foreninger, der i højskolens ånd prøvede at samle sognets unge. Det lykkedes overmåde godt, og snart opstod lignende foreninger andre steder i landet. I nogle egne fik praktisk talt hvert sogn sin ungdomsforening, andre egne fik kun få, nogle slet ingen.

Ovtrup ungdomsforening stiftes

Også i Ovtrup var det hjemvendte højskoleelever, som fik indkaldt til stiftende generalforsamling 2. dec. 1905. Det gik ikke helt let. Forhandlingsprotokollen fortæller om en del modstand og mange betænkeligheder. Et citat fra mødereferatet: »Ole Jepsen¹, der til en begyndelse havde talt varmt for foreningen, imødegik nu også tappert de rejste indvendinger«. Og hans ord havde vægt i Ovtrup.

Ovtrup Højskolehjemms vært mange, mange år senere, den lune Tusborg², ramte nok lige i plet, da han en dag viste mig den nyrestaurerede og nymalede lillesal. Jeg roste arbejdet, men kritiserede, at han havde hængt Ole Jepsens billede så højt, og bad ham flytte det lidt længere ned. Nej, sagde Tusborg, det skal blive der, for de ovtrupper sætter ham så højt.

Et par måneder før ungdomsforeningens start, nærmere bestemt den 27. sept. 1905, kunne Ole Jepsen se en længe næret drøm gå i opfyldelse. Da stiftedes Aktieselskabet Ovtrup Højskolehjem, hvis dannelse han havde hovedæren for.

Det er nok ikke tilfældigt, at Højskolehjemmet og ungdomsforeningen er jævnaldrende. Heller ikke, at de »levede« omtrent lige længe. De havde samme rod, var »børn« af samme tid.

Jeppe Jessen

Ungdomsforeningens første bestyrelse kom til at bestå af følgende: Ane Jensen³, Kathrine Thomsen⁴, Magdalene Jensen⁵, Marinus Lauridsen⁶ og Jeppe Jessen⁷.

De er alle, på én nær, forlængst døde. Men denne ene, bondekarlen fra Debel, højskoleeleven fra Askov, Jeppe Jessen var til gengæld hovedinitiativtageren. Han havde begejstringen, og han havde modet og troen på, at det kunne lykkes. Men han var mere end agitatoren og igangsætter. Igennem 12 år ledede han på ypperlig vis foreningen.

Nu kunne man jo tro, at det ville gå her, som det så ofte er gået, hvor en forening igennem mange år er blevet ledet af en stærk personlighed, at den ville stå og falde med ham. Men nej, da Jeppe Jessen af mangel på tid trak sig tilbage, var der dannet en fast og solid kreds af unge, der ikke bare var kom-

met til at holde af deres forening, men også havde lært en hel del om, hvordan den skulle styres og ledes. Det har været en lykke for foreningen, at den i hele sin levetid har haft en sådan stab. Den reddede foreningen i nedgangstider og i perioder med for hastigt skiftende formænd og bestyrelser.

Der skulle i 1905 et vist mod til at oprette en grundtvigsk ungdomsforening i Ovtrup. En ikke ringe del af sognets beboere havde nok at gøre med at klare dagen og vejen. Der var hverken tid eller kræfter til ret meget mere. Fra de kredse var der ikke megen forståelse langt mindre støtte at hente.

Indre Mission kunne ikke godtage hverken form eller indhold af ungdomsforeningen. Dens unge havde for øvrigt for længst, allerede i 1881, dannet egen ungdomsforening (KFUM). Men de kredse, som stod højskolen og det grundtvigske folke- og kirkeliv nær, var også kritiske. I sin tale til ungdomsforeningens 25 års jubilæum i 1930, sagde lærer Rasmussen⁶: »Da ungdomsforeningen blev stiftet, var jeg nærmest imod den, da jeg troede, den ville skade foredragsforeningen. Nu ser jeg, at ungdomsforeningen ikke kan undværes, da den meget bedre kan tage sig af de helt unge og retlede dem til at forstå, hvad der er værd at elske.«

Forhandlingsprotokollen

En af mine vigtigste kilder er forhandlingsprotokollen, og den er med en enkelt undtagelse heldigvis ret omhyggelig ført. Denne undtagelse er så også til gengæld graverende. I 1911 skriver Jeppe Jessen i protokollen: »Fra okt. 1908 til maj 1911 er intet indført i protokollen, da hr. J. C. Thomsen⁹ har forsømt at aflevere bogen trods adskillige anmodninger derom«.

Så vred var Jeppe Jessen, at han kaldte Thomsen hr. Det er for øvrigt eneste gang dette ord anvendes i bogen.

Lovene

Fra mange foreninger er de første love og vedtægter gået tabt. De har været skrevet eller trykt på løse ark, og de har som bekendt en udpræget tendens til at forsvinde. Sådan gik det i

Billum. Der startede de et halvt år før Ovtrup, og jeg ville gerne have set deres love og sammenlignet.

I Ovtrup førte man dem heldigvis ind i protokollen, og vi har bevaret ikke bare den første lov fra 1905, men også den i 1908 reviderede plus senere korrektioner.

I loven af 1905 lyder prg. 2 – den der indeholder den såkaldte formålsparagraf – således: »Foreningens medlemmer samles til foredrag, oplæsning, diskussion, sang m.m. og søger derved at fremme sammenhold og fællesskabsfølelse blandt de unge. Formålet er: på kristentroens grund at virke for god, sand, folkelig og kristelig oplysning«.

Og prg. 3: »Ved møderne nydes intet. Spirituøse drikke må ikke nydes ved nogen som helst af sammenkomsterne. Der må ikke spilles kort, og almindelig dans er udelukket. Lege og folkedans er tilladt«.

Lidt fra prg. 9: »Styrelsen vælges på den halvårlige generalforsamling ved simpel stemmeflerhed. Den består af 5 medlemmer, hvoraf flertallet skiftevis er mandligt og kvindeligt«.

Ligestilling mellem kønnene

Inden vi går over til at se på, hvordan det gik med at opfylde formålsparagraffen og overholde de – ret strenge – ordensregler, vil vi opholde os lidt ved to interessante bestemmelser.

I foreningens lov prg. 9 stod der som nævnt: »Bestyrelsen består af 5 medlemmer, hvoraf flertallet skiftevis er mandligt og kvindeligt«. Altså en lovfæstet ligestilling mellem kønnene allerede i året 1905. Det er kun få måneder siden, at formanden for Kvindeligt Arbejderforbund i TV sagde, at ligestilling mellem kønnene endnu ikke var nået til Danmark.

De ældre

Den anden bestemmelse findes i lovændringen af 1908. Til den oprindelige lovs prg. 4, der omhandler hvem der kan optages som medlemmer, tilføjes nu: »Ældre kan optages som passive medlemmer med adgang til offentlige foredrag. De har ikke adgang til andre møder, undtagen når styrelsen billiger det«. Det er rene ord for pengene. Adgang forbudt for de

ældre, d.v.s. de gifte. Et veritabelt ungdomsoprør 60 år før det store og velkendte.

Medlemstallet

Der begyndtes ret beskedent med indmeldelse af 25 medlemmer den første aften, men allerede et halvt år efter var tallet vokset til 52.

Da de ældre havde overvundet deres første betænkeligheder, opfordrede mange af dem ikke bare deres egne voksne børn, men også deres tjenestefolk til at melde sig ind i foreningen, og den fik i hele sin levetid en virkelig god støtte fra mange hjem.

I løbet af ganske få år var medlemstallet på de 52 vokset til det dobbelte, og i perioden 1911-18 var gennemsnitstallet 111½. Laveste tal 85, højeste 168.

Foredrag

I prg. 2 nævnes foredrag først blandt de opgaver, som foreningen skulle tage op. Foredrag indtog da også gennem årene en central plads i arbejdet.

Det er mit indtryk, at man ved tilrettelæggelse af møder og ved bestilling af foredragsholdere først ret sent hæftede sig særligt ved emner. Det var personer, man ønskede, personer man sendte bud efter. Denne fremgangsmåde havde dog en skavank. Vigtige emner kunne let blive forsømt, eller flere foredrag overlappede hinanden.

Talere

Når ungdomsforeningen som allerede nævnt var en nær slægtning af højskolen, kunne man forvente, at højskoleforstandere og højskolelærere som talere i antal blev alt dominerende. Det er ingeniende tilfældet. En optælling vil tværtimod vise, at de var i mindretal. I foreningen havde man ikke haft noget imod at få mange flere højskolefolk som talere, men to forhold stillede sig hindrende i vejen. Kun få højskolefolk kunne rejse ud, når skolen var i drift, havde elever. Den anden hindring var foreningens stramme økonomi. Der var ingen offentlige tilskud af nogen art, og i mange år var højskolelærere så dårligt lønnet, at de var nødt til at forlange et skikkelig honorar.

Hertil kom så rejseudgifterne. Man måtte altså i udstrakt grad som talere bruge lokale folk: sognets og nærmeste omegns lærere og præster og enkelte andre.

Sognets og omegnens lærere og præster

I et gammelt nummer af Dansk Ungdom – De danske Ungdomsforeningers medlemsblad – fandt jeg en artikel af den daværende landsformand, hvori han fortæller, at han i årets løb fra mange formænd ude i landet har modtaget klager over, at deres egne lærere og præster svigter dem.

Her kan Ovtrup næsten helt melde hus forbi. Fra starten og til op i halvtredserne, da så meget forandredes, deltog så godt som alle Ovtrup sogns lærere på en eller anden måde i foreningens arbejde, nogle som formænd – Foghmar¹⁰, Eriksen¹¹, Ravn¹², Kock¹³ – andre som talere og oplæsere. Lærer Ole Jepsen, der som allerede nævnt reddede foreningens start, figurerer ganske naturligt på medlemslisten som medlem nr. 1. Han sad vist aldrig i bestyrelsen og holdt kun ganske få foredrag, men han kom så flittigt til møderne og var så godt hjemme der, at han fejrede sit 10 års jubilæum som lærer ved at indbyde alle ungdomsforeningens medlemmer til fest, og de kom praktisk talt hver og en. Hans kollega ved Ovtrup skole lærer Rasmussen⁹ sad flere gange i bestyrelsen, men hans største fortjeneste er hans mange, mange aftener med foredrag og oplæsning. Jeg har forsøgt at tælle dem, men da jeg nåede 30, gav jeg op.

Af omegnens lærere lægger vi i de allerførste år særlig mærke til den unge Bloch¹⁴ fra Lønne. Han blev brugt flere gange om året. Senere flyttede han til Ølgod, hvis ungdomsforening han arbejdede op til en af de største og bedste i landet.

Efter nogle års forløb blev H. K. Kristensen¹⁵, Lunde ganske naturligt den mest benyttede af omegnens lærere. Vore egne skiftende præster viste stor forståelse for arbejdet og blev flittigt brugt. Skal en enkelt af dem nævnes, må det blive pastor Berthelsen¹⁶. Antallet af hans foredrag nærmer sig lærer Rasmussens, og den dag i dag fortæller sognets ældste om, hvor glade de var for dem.

Præsterne fra Henne, Nr. Nebel og Kvong blev også flittigt brugt.

En lille pudsighed. Om mødet 10. febr. 1907 siger forhandlingsprotokollen: »Pastor Moos, Nr. Nebel, holdt et udmærket foredrag om Samson«.

Ved foreningens 60 års jubilæum holdt biskop Dons Christensen¹⁷ festtalen. Frit efter hukommelsen gengiver jeg et lille pluk. Altså nu er det Dons Christensen, der fortæller: »Da jeg som purung, fattig teolog kom til Henne, var det ikke uden økonomiske betænkeligheder. Embedet var, skønt det omfattede to sogne, i tredje, altså ringeste lønningsklasse, men jeg trøstede mig med, at jeg sikkert kunne tjene lidt ved at tale i omegnens ungdomsforeninger. Mon ikke der var brug for mig? Og så sandelig jo. Jeg havde kun været i Henne få dage, så ringede telefonen, og lærer Ravn fra Ovtrup bad mig komme og tale i deres ungdomsforening. Jeg sagde straks ja, og vi blev enige om en dato. Såvidt var alt godt, men inden Ravn afbrød samtalen, sagde han: »Lige en ting, De får ikke noget honorar, de Henne-præster betragter vi som vore egne, og vore egne betaler vi aldrig honorar.«

Oplæsning

Oplæsning bestod såre sjældent af hele aftener med professionelle skuespillere. Lidt oftere af aftener med halvprofessionelle som Raskmark, Herning, Malling, Varde, Demuth og frue, Nordborg.

Det mest almindelige var foredragsholderens småhistorier efter kaffebordet, ja det blev faktisk fast skik, at foredragsholderen også skulle læse op. Der blev da også i tidens løb læst mange gode ting, gammelt og nyt, muntert og alvorligt. Men efterhånden begyndte flere af de mest udviklede og krævende af de unge at køre træet af de mange tilfældige småpluk, og oplevede de, at et vægtigt, alvorligt foredrag, der havde givet dem noget at tænke på, blev efterfulgt af en letbenet, lidt overfladisk historie, følte de sig ilde tilpas.

Jeg husker endnu tydeligt fra min formandstid, at man på et bestyrelsesmøde bad mig få i hvert fald nogle af talerne til at sløjfe den lille historie og erstatte den med fri fortælling,

gerne om egne personlige oplevelser. Så almindelig var denne oplæsning dog blevet, at mange talere studsede, når jeg forhandlede med dem i telefonen, men vi fik flere gode resultater.

Diskussion

Hvad diskussion angår, så får man af forhandlingsprotokollen det indtryk, at der i de første mange år overhovedet ikke blev lagt op til diskussion. I 1920'erne holdt man nogle få diskussionsaftener, men referaterne fortæller kun om emnerne intet om udfaldet. Vi må helt frem til 7. febr. 1934, før vi hører lidt om det. Da slutter mødereferatet således: »Diskussionen begyndte dog først, efter at det egentlige møde var slut«.

Samme år 19. okt. kom der lidt mere gang i diskussionen: »Lærer Grønborg¹⁸ talte om mangler og fordele ved folkestyret. Et meget interessant foredrag, som resulterede i en livlig diskussion, hvor lærer Ravn og Erik Gejl¹⁹ havde ordet adskillige gange«.

Men i 1946 lykkedes det: »Lærer Kristensen¹⁵, Lunde talte om ungdommens fritidsproblemer. Efter foredraget udspandt der sig en livlig diskussion, man kunne mærke på de unge, at der var rørt ved et emne, der virkelig interesserede dem«. Nu gik det efterhånden lidt lettere med at få de unge til at udtale sig.

Sangen

Den enstemmige fællessang har altid haft en fremtrædende plads ved ungdomsforeningernes møder, hvis blomstringstid er nært sammenfaldende med folkesangens blomstringstid. Eller sagt med andre ord: Ungdomsforeningerne havde deres storhedstid netop i de år, da komponisterne Carl Nielsen, Thomas Laub, Oluf Ring og Thorvald Aagaard gav helt eller halvt glemte gode danske sange nye, smukke og let sangbare melodier. Højskolernes lærere og elever bragte dem hurtigt ud i ungdomsforeningerne, og disse havde i mange år en stor del af æren for, at værdifulde gamle sange blev holdt i hævd og nye blev lært.

Det selskabelige

I omtalen af opgaver og arbejdsformer er vi nu nået til »m.m.«. Herunder må sikkert det rent selskabelige høre. Fra første færd var man klar over, at det skulle der også være plads til. Allerede i foreningens første leveår på det fjerde møde, der blev holdt i fastelavnen, slog man, efter et foredrag om Leo Tolstoj, katten af tønden, hoppede sækkevæddeløb, legede ordsprogslege og sluttede med sanglege. Den i alle landets ungdomsforeninger så meget brugte kurvefest var virkelig godt fundet på. Foreningerne manglede konstant penge. Tilskud fra det offentlige kendtes ikke. Sætte kontingentet op kunne der sjældent blive tale om, men ved et uskyldigt arrangement under festlige former kunne man få en net lille sum fra medlemmerne. Pigernes bidrag var lækkert bagværk emballeret i smukt pyntede kurve. Dem bød karlene på ved en auktion, og de bød godt, for var man heldig, fik man dobbelt gevinst: masser af lækkert kaffebrød og en sød pige at dele det med.

Pakkefesterne, hvor kurvene med kaffebrød og småkager var erstattet af pakker med små overraskelser, var måske knap så vellykkede. De kunne ofte give anledning til lidt rigelig pjat som f.eks. 14. marts 1920: »— begejstringen var så stor, at den næsten grænsede til barnagtighed«.

Fælles kaffebord

Den oprindelige lovs prg. 3 har som første punktum: »Ved møderne nydes intet«. Dette forbud blev i allerhøjeste grad overtrådt. Der blev ved møderne drukket i spandevise af kaffe og ved festlige lejligheder også af chokolade. Det kneb ofte for de purunge at få råd til denne kaffe, og flere gange blev kaffebordet da også afskaffet, men efter nogle få møder uden blev det atter indført. Man kunne ikke undvære det, det samlede så godt, og uden det blev møderne for korte. Når man nu var kommet i det pæne tøj, ville man også have en aften ud af det.

Spiritus og kortspil

Det næste forbud: »Spirituøse drikke må ikke nydes ved nogen som helst af sammenkomsterne« gik det let med at overholde. Selv på den årlige udflugt var der ikke problemer med spiri-

tus. Det lod man Selskabelig Forening om. Dens forhandlingsprotokol fortæller, hvor svært man ofte havde ved at få alle deltagere i en udflugt med hjem i en nogenlunde ordentlig tilstand.

Dansen

Skabte spiritus og kortspil ingen væsentlige problemer i ungdomsforeningen, så gjorde dansen det til gengæld. Et problem, som ungdomsforeningen i en række år havde fælles med gymnastikforeningen, boldklubben og Selskabelig Forening, var savnet af et velegnet danselokale.

Da Højskolehjemmet åbnede i januar 1906, var den store sal endnu ikke bygget, den kom først i 1923. Der fandtes kun én sal, og den var placeret oven over de to stuer, den nuværende restauration. En mægtig kakkelovn midt i lokalet kunne godt genere dansen noget, men med lidt behændighed undgik man sammenstød. Værre var det at rysterne fra en Hamburger fik guldalderdigterne og de skæggede højskoleforstandere med flagreslipsene til at dingle på deres søm nede i stuerne. Og under den raske, lidt voldsomme firetur blev deres udsving så store, at flere af dem drattede ned, og glasset på deres kontrafej knustes.

Man måtte holde op med at danse i dette lokale og flyttede så ned i kørestalden, hvis toppede brosten før hver danseaften blev dækket af et estradegulv. Og her gik det fint. De nødvendige lokummer, eller »de små huse i stalden«, som de mere ærbart kaldes i Højskolehjemmets forhandlingsprotokol, var dog så skumle og ildelugtende, at mange foretrak at benytte en lille plantning, som dengang fandtes på den anden side af jernbanesporene. Helt uden risiko var benyttelsen af den lille plantage dog ikke, for før man kunne nå ind i den, måtte man i et spring forcere en grøft, og en mørk aften vidste man jo ikke, hvor man landede.

Som allerede nævnt indeholdt de første love et kategorisk forbud mod almindelig dans. Men allerede i 1908 blev dette ændret til: »Dans kan ikke afholdes oftere end én gang for hver 6 møder, og disse må hver for sig have været besøgt af

Fig. 1. Et postkort fra Outrup ca. 1917. Den to-etages bygning er Højskolehjemmet, som det så ud, før den store sal blev bygget. Helt ude i kanten af billedet ses gavlen af kørestalden, hvor der dansedes, og midt i billedet er den lille plantning, som omtales i afsnittet om dansen. Postkort. Privateje.

mindst så mange som halvdelen af foreningens medlemmer.« Under første verdenskrig blev der, så vidt jeg kan få oplyst, overhovedet ikke dans i ungdomsforeningen de to sidste krigsår.

Efter krigen begyndte man så småt igen, og det ser ud, som om man var ved at finde et mere afslappet forhold til dans. Men så opstod der nye vanskeligheder. Omkring 1919 kom fra Latinamerika over U.S.A. One Step, Two Step, Tango og nye former for vals til Danmark og blev af ungdommen modtaget med begejstring, af »de gamle« med forargelse. De stod dog magtesløse over for denne »storken«, og snart »storkede« de selv med.

Et godt værested

Følgende referat fra sammenkomsten 11. aug. 1933 fortæller ikke bare noget om dansen i ungdomsforeningen, men også noget meget væsentligt om tonen og atmosfæren: »— — Efter

Fig. 2. Ungdomsforeningen spiller Hostrups Eventyr på Fodrejsen på friluftsscenen i Outrups anlæg, ca. 1939. Bork Foto, Nr. Nebel. Privateje.

kaffen gav næstformanden ordet til Stinne P., som fortalte om turen til Staby og om årsmødets forløb. Så blev der sunget en sang, og derefter var der en lille pause, i hvilken salen blev ryddet, og snart trak musikken op, et to-mands orkester (violin og klaver). Flere unge kom til efterhånden, de er ikke alle færdige med dagens arbejde til kl. halv ni i denne tid. Snart gik dansen med liv og lystighed. Aftenen formede sig som en privat, ja nærmest som en hyggelig familiesammenkomst, det var ungdomsforeningens egne, der var ingen balstrejfer fra andre sogne, man følte en vis venskabelig samhørighed — — —.

Ungdomsforeningen var et godt værested, og mon det ikke er en af foreningens største fortjenester, at den for sognets unge, såvel de indfødte som de tilflyttede, blev et trygt og godt sted, hvor man traf jævnaldrende og fik kammerater og venner.

En af de tilflyttede, lærer Kock¹³, udtrykte det således i sin tale ved en jubilæumsfest: »Hvad skulle jeg have gjort uden den?«

Sanglege

I de første år og helt op i trediverne brugte man ofte sanglege ved sammenkomsterne. Om sommeren blev de til tider henlagt til det fri. Og når lærer Eriksen¹¹ fint musikalsk og rytmisk sikker sang for med sin store, kønne stemme, kunne der i den lyse sommeraften opstå en næsten middelalderlig folkevisestemning, mens dansen trådtes på grønne tilje.

De store møder

I mange år var efterårsmødet det vigtigste af alle møder. Man begyndte om eftermiddagen en hverdag med gudstjeneste og altergang i kirken og fortsatte derefter med foredrag, kaffebord og underholdning på Højskolehjemmet. Som foredragsholder havde man som oftest en af tidens betydeligste højskoleforstandere.

Men ellers er der særlig to perioder, som udmærker sig ved, at man da én eller flere gange om året kunne afholde møder med flere hundrede deltagere og som talere indforskrive tidens kendteste. Den første periode begynder kort efter foreningens oprettelse og slutter omkring første verdenskrigs udbrud.

Den anden er besættelsestiden. Da man havde fået foreningen indmeldt i D.d.U., og landet var blevet inddelt i hovedkredse, skete det ofte, at Varde og Omegns Hovedkreds afholdt sit sommermøde i Ovtrup. Møderne var friluftsmøder, og festpladsen var de første år »æ Kløvbank«, men snart mærkede man, hvad de nye parcelhusejere deroppe også forlængst har opdaget, at det er et særdeles blæsende område, og så blev møderne forlagt til Peter Gejls have ved kirken.

Sommermødet 1912 i Peter Gejls have

Det møde, der vakte størst røre, og som blev husket længst var sommermødet 1912 med Jeppe Aakjær og dr. Moltesen²⁰ som talere. Her mødte de mange tilhørere en anden Aakjær end ham, der ved moders gamle rok havde lært at synge om den hvide flok og Guds nådegave. På talerstolen stod samfundsreviseren, der kæmpede for daglejerne, for de fattigste og usleste i landet samtidig med at han rasede mod militæret, højskolen og hans samtids bønder. Stort var choket, forargelsen ikke

Fig. 3. Unge vestjyder fra Otrup, Sdr. Bork, Aadum og Ølgod på Dansk Ungdoms Samvirkes kursus i Fuglsølejren sommeren 1941. – I forgrunden artiklens forfatter med pibe i munden. Foto 1941. Privateje.

mindre. Mødet er udførligt refereret såvel i forhandlingsprotokollen som i Ribe Amtstidende. Her lidt fra begge.

Først fra Amtstidende: »Ungdomsmødet i Ovtrup i søndags var begunstiget af et til formålet udmærket vejr, hverken for varmt eller koldt. Med små dannebrogflag var afmærket vejen gennem byen til P. Gejls have ved kirken, en smuk festplads med høje træer ved bæk og eng med nyslået hø. Om eftermiddagen ved 4-tiden samledes her efterhånden henved 1000 mennesker«.

Og lidt fra forhandlingsprotokollen: »Nogle af festdeltagerne kom med togene, nogle med bil, men de fleste på cykel. Aakjær talte om bonden og Danmark. Hans foredrag var på sine steder båret af virkelig poetisk flugt, således når han talte om landets natur og skønhed og om bondens færd og liv. På andre steder i den grad ensidig og snæversynet, at det virkede som blind fanatisme. Aakjær har i den grad hørt og set sig gal på al tale om vort lands forsvar, så han er endt i det rent negative, eller måske bedre i den krasseste materialisme. Det

bedste værn for vort lands selvstændighed, udtalte han, er roekulerne omkring gårdene – og videre: Hør ikke på dem, der taler om konge og fædreland. De vil korsfæste nationen til et dannebrogflag.«

Fra Amtstidende hans udtalelser om højskolen: »Højskolen må jeg nævne, man fristes til at udbryde: Gror der noget i de urtepotter?«

Besættelsestiden

Efter den 9. april 1940 frygtede mange, at tyskerne ikke, som de ellers forsikrede, ville nøjes med foranstaltninger, der tjente militære formål, men at de, hvis de vandt krigen, ville blive og drive fortyskningspolitik. Professor Hal Koch var en af dem, der frygtede, at det ville gå sådan, og han mente, at vort eneste våben var sammenhold om vore nationale og kulturelle værdier. Han foreslog, at alle gode, danske ungdomsorganisationer det være sig religiøse, folkelige, politiske og sportslige skulle gå i samarbejde om dette formål.

Hans tanker vandt genklang i vide kredse. Det lykkedes overmåde godt og forbavsende hurtigt. Næsten alle landets ungdomsforeninger af de nævnte afskygninger gik med i kæmpesammenslutningen Dansk Ungdoms Samvirke.

Tanken var ikke ny for de unge i Ovtrup. Et stykke tid før Dansk Ungdoms Samvirke var en realitet havde Erik Gejl¹⁹ fået alle foreninger for unge i Ovtrup (også K.F.U.M. og K. som på landsbasis ikke ville med) ind i et fast samarbejde.

Resultatet blev bl.a. en række kæmpemøder. Et af dem 9. marts 1942 med Hal Koch som taler samlede tilhørere fra hele omegnen og fyldte Højskolehjemmet til bristepunktet.

Et andet var festen på kongens fødselsdag samme år, hvor alle taler og al underholdning blev klaret af lokale folk. En kvitteret regning fra Højskolehjemmet viser, at der blev serveret kaffe til 444 personer.

Fra ungdomsforeningens protokol: »I alt afholdt 26 møder i regnskabsåret 1941-42, deraf medindbyder til de 10.«

Når man ser disse tal og desuden tænker på, at lignende imponerende resultater kunne gymnastikforeningen og boldklubben opvise, vil man forstå, at Hal Koch året efter kunne

præsentere denne artikels forfatter for en kreds af ungdomsledere med disse ord: »Det er så Ravnen på den grønne Gren«.

Som næsten alle andre ungdomsforeninger i landet måtte Ovtrup ungdomsforening omsider indstille sin virksomhed. Det skete dog først i 1970, men officielt nedlagt er den ikke, idet den indgik som et led i den nye forening GUB, der står for Ovtrup gymnastik-, ungdoms- og badmintonforening.

Nogle år før, i 1966, tog ungdomsforeningen initiativet til oprettelse af en ungdomsklub for de 14-18 årige, og den har uden afbrydelse under lærer N. E. Poulsens²¹ dygtige ledelse eksisteret siden.

Noter

1. Ole Jepsen Født i Ovtrup sogn 1855, død sammesteds 1921. Se H. K. Kristensen: Ovtrup sogn. Varde 1933 – 35. Side 465.
2. Ejnar Tusborg. Bestyrer for Ovtrup Højskolehjem 1946-57.
3. Ane Jensen. Dejrup, Ovtrup sogn. Senere gift med gårdejer Chr. Lauridsen Kristensen, Sdr. Bork.
4. Kathrine Thomsen. Bækhuse, Ovtrup sogn. Senere gift med gårdejer Mourids Mouridsen, Gadegård, Ovtrup sogn.
5. Magdalene Jensen. Dejrup, Ovtrup sogn. Senere gift med gårdejer Iver Sillesen, Ovtrup.
6. Marinus Lauridsen. Debel, Ovtrup sogn. Senere gårdejer i Ovtrup.
7. Jeppe Jessen. Født i Debel, Ovtrup sogn 1882. Om hans store betydning i Sydvestjysk Hovedkreds af De danske Ungdomsforeninger og hans medlemskab af D.d.U.s bestyrelse se Verner Bruhn: Plint og talerstol. 1979 side 46 og 47. Fra 1920 journalistisk virksomhed ved den radikale presse. Lokalredaktør af dagbladet Sydvestjylland i Varde fra 1931, til bladet gik ind.
8. J. P. Rasmussen. Født 1865, død 1937. Førstelærer ved Ovtrup skole 1905-1933.
9. J. C. Thomsen. Ovtrup Stationsby. En tid medlem af Ungdomsforeningens bestyrelse og sekretær.
10. S. J. Foghmar. Førstelærer ved Vittarp skole i Ovtrup sogn 1917-20.
11. Viktor Eriksen. Andenlærer ved Ovtrup skole 1928-33, førstelærer 1933-36.
12. S. Ravn Jensen. Andenlærer ved Ovtrup skole 1934-36, førstelærer 1936-62, skoleinspektør 1962-70.
13. Leo Kock. Andenlærer ved Ovtrup skole 1936-43.

14. Niels Hansen Bloch. Født 1874. Førstelærer i Lønne 1905-07, derefter førstelærer og senere overlærer i Ølgod. Om hans arbejde i D.d.U.s styrelse og hans forhold til Jeppe Jessen i Ovrup se Verner Bruhn: Plint og talerstol, 1979 side 47-49.
15. H. K. Kristensen, født 1895, førstelærer i Lunde 1926-62. Landskendt lokalhistoriker, se Kraks blå bog og festskrift til H. K. Kristensen på 80 årsdagen 17. september 1975. Red.: Valdemar Andersen, Verner Bruhn og Svend Mogens. (Historisk Samfund for Ribe amt 1975).
16. Carl Berthelsen. Sognepræst i Lunde-Ovrup 1913-20.
17. Henrik Dons Christensen. Sognepræst i Henne - Lønne 1938-42. Biskop i Ribe 1957-79. Se Kraks blå bog.
18. Harald Grønborg. Højskolelærer senere forstander for Fyns Stifts Husmandsskole.
19. Erik Gejl. Født i Ovrup 1901, død sammesteds 1963. Kirkebetjent ved Ovrup kirke. Rejsesekretær for partiet Venstre 1943-63. Næstformand i Vardekredsens venstrevælgerforening 1955-63. Udførte i mange år et stort og fortjenstfuldt arbejde i Ovrup gymnastikforening og Ovrup boldklub.
20. Laust Moltesen, dr. phil. Historiker og politiker.
21. N. E. Krukow Poulsen. Født 1944. Lærer ved Ovrup skole siden 1967. Medlem af landsstyrelsen af De danske gymnastik- og ungdomsforeninger.

Kilder

- Forhandlingsprotokol for Ovrup Ungdomsforening. 3 bind
Forhandlingsprotokol for Ovrup Højskolehjem. 2 bind
Forhandlingsprotokol for Ovrup Sogns Selskabelige Forening
Ribe Amtstidende tirsdag den 2. juli 1912
H. K. Kristensen: Ovrup Sogn i Vester Horne Herred. Varde 1933-35.
Verner Bruhn: Plint og talerstol. Træk af gymnastik- og ungdomsforeningernes historie i Ribe amt. 1979
Harald Nielsen: Fra det kommunale skolevæsen i Ribe amt 1870-1970. 1974
A. I. Gejlager: De danske Ungdomsforeninger. Hvordan det begyndte. (Dansk Budstikke XXXVIII 1943)
Edv. Eller: Femten Aar. (Dansk Ungdom XLI 1943)
Jens Marinus Jensen: Vore ældste Ungdomsforeninger. (Dansk Ungdom XLV 1947)

S. Ravn Jensen, f. 1908, fhu. skoleinspektør, Lykkesvej 17, 6855 Ovrup.

Varde galge – og kvindelige tyves straf

Af H. K. Kristensen

Riberhus lensregnskaber 1605-06 har følgende indtægtspost under sagesald: »Opbaaren af Hans Jessen i Uglvig for det gods, som Karen Pers, Sonnich Hansen og Jens Hansen i Fordum tilhørte, som blev rettet for Varde for tyveri, og blev sat efter tingsvidnes lydelse for 40 dl. 12 sk.«.

Hans Jessen i Uglvig må være Kgl. majestæts delefoged i Skast herred, hvor trekløveret hørte til, da de opgives at bo i Forum (»Fordum«), Brøndum sogn. Men hvorfor blev de ikke henrettet ved Skast herreds ting? Måske har der ingen brugbar galge været på dette tidspunkt. Eller hvis der var en, havde den måske kun plads til een person. Men i Varde, hvor »trofæen for retfærdighed« var så bekendt, har man nok haft en sådan galge.

Jyske lov gjaldt endnu dengang. Efter den skulle kongen tildømmes en tyvs hovedlod, hvis der var stjålet for ½ marks værdi eller mere, og dommen da ikke var afsagt på mistanke (indicier).

Det havde været interessant, om det var oplyst, hvordan kvinden var blevet henrettet. Jyske lov og vore andre landskabslove havde ikke en så barbarisk bestemmelse om dette som visse stadsretter, f.eks. Riber ret, hvor det hedder: »Og når en kvinde fortjener at hænges for tyveri, skal hun for den kvindelige æres' skyld begraves levende«, hvilket ifølge Kinch praktiseredes ved, at hun begravedes levende under galgen med en balje over hovedet. Også i visse andre købstæder tales der om galge og balje. Riber ret og Tønder stadsret var udarbejdet på grundlag af lybsk og nordtysk ret og havde langt flere livs- og legemsstraffe end vore gamle danske landskabs-

love eller de bestemmelser, som forekom i de hjemmegroede stadsretter, der gjaldt i visse af vore købstæder. Det må dog siges, at hvis sagen kom for rådstueretten i Ribe, kunne der dømmes efter »Woris landtz loug« eller efter »wor danske loug«, som den også kaldtes. Det fremgår tydeligt af Ribe Rådstueprotokoller, der for få år siden blev udgivet ved Erik Kroman. Her nævnes en kvinde, Marine Sørensdaughter, som 1598 havde sat ild på en gård i Ø. Vedsted, Ribe domsogn, og desuden stjålet 3½ alen væv (tøj). Rådet dømte hende til »att meste hindis hoffuitt effter woris danske loug, for hun wdi saa maade haffuer affbrend hans husz och gaardt och hindis hof-fuit att slaes paa gallien, forthi hun haffuer staallen och haffuer thet selff bekiendt«. Men det er altså kun de få tilfælde, der er nået op i rådstueretten.

Som nævnt har ingen af landskabslovene denne ripensiske særbestemmelse for kvindelige tyve. I landskabslovene er en tyv en tyv uden hensyn til køn, straffen er hængning i galge og gren.

Jyske lov nævner dog i 3. bog, stk. 100 en kvindelig tyv, idet det hedder: »Husbonden eller hustruen eller nogen anden mand i fælliget kan ikke ved tyveri forbyrde mere end sin egen hovedlod og sin egen hals . . .« Straffen på sin hals kunne gælde »den hængtes lange hals«, dette er klart i denne forbindelse, men det kunne sandelig også være halshugning, hvad der dengang udførtes med sværd.

Dette benyttedes over for kvindelige tyve, hvor ikke stadsretten med den barbariske bestemmelse var herskende. Maren Pers var ikke borger, men ude fra herredet. At tyvstraffen herude praktiseredes således, at den mandlige tyv blev hængt og den kvindelige halshugget, illustreres tydeligt af Malmø tingbøger 1577-83 og 1588-90. Denne bys stadsret havde aldrig været præget af tysk ret, og på denne tid var dens bestemmelser for længe siden overtaget fra den københavnske stadsret. Tingbøgerne nævner en række mandlige tyve, der alle dømmes til galgen og »her uden for byen blev ophængt«, undtagen en, Anders Trommeslager, der havde begået falskneri, men bad om »at måtte nyde et sværd«, hvilket bevilgedes, så han blev halshugget ved galgen. Der nævnes kun tre kvinde-

Fig. 1. En kvinde hals-hugges. Akvarel i Nationalmus. af et kalkmaleri i Roskilde domkirke. Efter Troels-Lund. Den, der skulle henrettes, havde dog i reglen bind for øjnene og hænderne bundet på ryggen.

lige tyve i disse år, den ene var flygtet, de andre to, en tysk kvinde, Anne, og Johanne, Anders Berteils datter, blev begge dømt »fra livet til et sværd«.

På den måde ydede landet uden for stæderne med de strenge stadsretter sin tribut til kvindens »ære«. – Således kan der næppe være tvivl om, at Maren Pers blev halshugget, mens Sonnich og Jens Hansen blev hængt.

Alle kender vel ordsproget: »Tak du Gud, min søn, at du hænger i Varde galge og ej kom for Riber ret!« – Der var absolut grund til at udbryde: »Tak du Gud, min datter, at du blev rettet i Varde og ej kom for Riber ret!«

Noter

- ¹⁾ Dvs. man havde den opfattelse, at kvinden mistede sin ære (dyd), når nogen så hendes kønsdele. Kvinden bar dengang ikke bukser, og det var ganske utænkeligt, hun skulle vise sig blottet, selv om hun hang i den høje galge. Desuden var det den almindelige mining, at henrettelse ved et sværd ikke var nær så ærekrænkende som hængning.

Gravkors af støbejern

Af Jeppe Tønsberg

Foruden sit egentlige formål er en kirkegård lige så vel som en kirke også et historisk monument. Mange gravsteder og kirkegårdsmonumenter (»gravsten«) har stor personalhistorisk eller kunsthistorisk værdi, og da der i enhver kirkegårds drift er indbygget en stadig fornyelse af kirkegårdsparcellernes indhold, kan man meget nemt risikere, at et historisk værdifuldt monument pludselig er fjernet og gravstedet sløjfet. Derfor er det af betydning, at der i tide bliver gjort opmærksom på sådanne monumenters bevaringsværdighed. En måde at gøre dette på er, at en person med den fornødne lokalhistoriske viden gennemgår kirkegården og udarbejder en fortegnelse over de pågældende monumenter. En fuldstændig registrering af kirkegårdens gravsteder og monumenter med angivelse af udseende, dimensioner og indskrifter og med tilhørende fotografering vil naturligvis være det ideelle grundlag for en sådan fortegnelse. I begge tilfælde er der tale om opgaver, der passende kan udføres af de mange nye lokalhistoriske arkiver. Her findes den lokalhistoriske viden på nærmeste hold, og her vil det udarbejdede materiale kunne gøre god fyldest. Nedenstående fremstilling er en udløber af forfatterens arbejde med registrering af Lyngby Gamle Kirkegård i Københavns Amt¹.

Med forordningen af 22. februar 1805² blev begravelser inde i kirkerne endeligt forbudt, og samtidens interesse for kirkegårdene og deres udsmykning kan derfor føres tilbage til dette tidspunkt. Gennem århundreder var naturligvis de allerfleste blevet begravet på kirkegårdene og kun et fåtal i kirkerne; men efter 1805 skulle *alle* begraves på kirkegårdene, og det medførte, at de danske kirkegårde fik deres nuværende traditionelle udformning under indflydelse af den romantiske tids idealer.

Gravkors af støbejern

Fig. 1. Støbt gravkors med kløverbladformede korsender – den almindeligste udformning af gravkorsene. Uden påskrift. Ribe Kirkegård. Forf. fot. 1980.

Fig. 2. Støbt gravkors på sokkel. Uden påskrift. Dette gravkors er antagelig unikt, men fremstillet efter samme metode som de øvrige. Monumentets enkelte dele er støbt hver for sig og derefter samlet. Ribe Kirkegård. Forf. fot. 1981.

Blandt de monumenttyper, der har været i brug på de danske kirkegårde siden da³, har en af de mest udbredte været de jernkors, som blev fremstillet i jernstøberierne. I dag er der kun ganske få støbte gravkors tilbage på kirkegårdene – og endnu færre i museerne. Samtidig er gravkorsene en industrihistorisk kilde, nemlig som eksempel på de produkter, som jernstøberierne leverede i den tidlige industrialiseringstid.

Støbejernskorsene var i brug fra 1820'erne til udgangen af 1900-tallet. Deres indførelse skyldtes dels et prisfald på råjern, som indtraf i 1820'erne, dels en ekspansion i den hjemlige støberivirksomhed efter afståelsen af Norge 1814 – begge dele naturligvis set i sammenhæng med den voksende befolknings stigende behov og det forhold, at jern var blevet et moderne og populært materiale til mange formål.

Blandt mange andre støberier fremstillede også Ribe Jernstøberi sådanne gravkors, og de fleste af de forholdsvis mange støbejernskors, der endnu findes på Ribe Kirkegård, er antagelig fremstillet lokalt.

En del af Ribe Jernstøberis regnskabsprotokoller fra 1800-tallet findes stadig ved støberiet; men de er så ufuldstændigt bevaret, at man ikke kan danne sig et overblik over størrelsen af produktionen af gravkors. Den bevarede lagerbog for årene 1868-70 meddeler, at man i 1868 solgte 18, i 1869 15 og i 1870 12 gravkors. Priserne lå ifølge lagerbogen på mellem 5 og 10 rigsdaler pr. stk.

På grundlag af oplysninger meddelt i sommeren 1980 af støbemester Erik Lauridsen, Ribe Jernstøberi, skal der her gives en redegørelse for fremstillingen af disse støbejernskors⁴.

I korthed var fremgangsmåden den, at en snedker fremstillede en træmodel, der til mindste detalje lignede det færdige jernkors. Omkring denne model lavedes en todelt støbeprem af vådt sand. Støbepremten skiltes, modellen toges ud, og formen samledes igen. Smeltet jern hældtes ned i det hulrum, der var fremkommet efter modellen, og når jernet var størknet, åbnedes formen, og gravkorset var færdigt til opstilling. Den samme fremgangsmåde brugtes ved fremstilling af andre støbejernsgenstande, f.eks. gryder, komfurer, kloakdæksler o.s.v.

Da Erik Lauridsen kom i lære på Ribe Jernstøberi 1937, lå

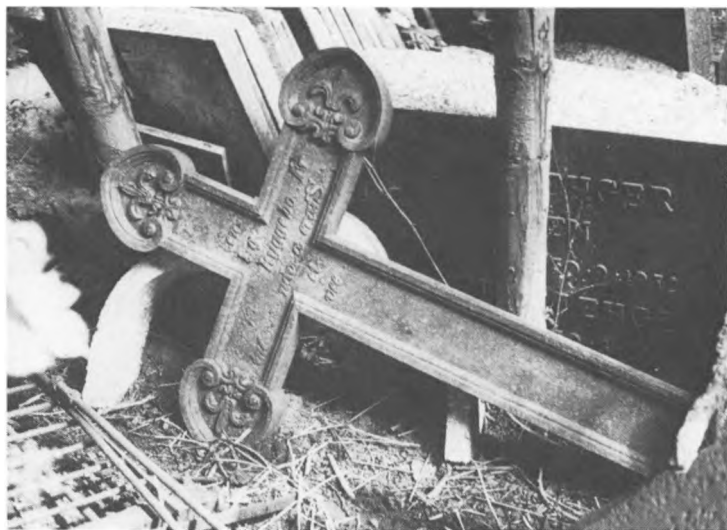

Fig. 3. Støbt gravkors fra sløjfet gravsted, med palmetter på korsenderne og påstiftede messingbogstaver. Til korset hørte fod og sokkel, støbt hver for sig. Korset henlå 1980 på Ribe Kirkegårds materielplads, men er nu fjernet. Burde det ikke være blevet bevaret? Forf. fot. 1980.

der på støberiet endnu træmodeller til disse gravkors, som altså tidligere var blevet fremstillet på støberiet. Modellerne blev siden kasseret; men Erik Lauridsen husker, at en af dem havde kløverbladformede ender på korsarmene (jfr. fig. 1).

Modellen til et gravkors blev som sagt fremstillet af en snedker. Hvis støberiet selv havde bestilt modellen og senere ville kunne lave flere kors i samme facon (f.eks. til samme gravsted), gemte man modellen. Hvis de pårørende selv havde fået modellen fremstillet hos en snedker, kunne de sikre sig, at den ikke blev brugt igen, således at det pågældende gravminde blev unikt (jfr. fig. 2).

Også påskriften skulle være sat på modellen, inden den var færdig til formning af støbeformen. Bogstaverne, der anvendtes hertil, var lavet af såkaldt »hvidt metal« (bly med iblandet antimonium), og snedkeren eller støberiet kunne købe dem færdige (fabriksfremstillede). Bogstaverne til den tekst, der

Fig. 4. Støbt gravkors med form som malteserkors. Ribe Kirkegård. Forf. fot. 1981.

Fig. 5. Nærbillede af påskriften på malteserkorset. Ribe Kirkegård. Forf. fot. 1980.

skulle stå på korset, blev limet fast på modellen og kunne efter formningen atter fjernes, f.eks. med et stemmejern, således at modellen kunne bruges igen med en ny tekst o.s.v.

I stedet for at støbe kors og påskrift ud i ét stykke, kunne man på det færdigstøbte jernkors sætte en påskrift af løse metalbogstaver, der stiftedes fast. På Ribe Kirkegård henlå 1980 et sådant støbejernskors fra et sløjfet gravsted (fig. 3): Korset af sortmalet jern, påskriftens bogstaver af messing. Bogstavernes facon (kursiv) svarede til de påstøbte typer, som ses på et malteserkors på et af kirkegårdens gravsteder (fig. 4 og 5), og som fandtes tilsvarende på Ribe Jernstøberi. Her havde man flere forskellige sæt typer.

Ved udformningen af modellen sørgede snedkeren for, hvis han havde forstand på støbning, at modellens kanter var skråt afskåret i forhold til forsiden, således at modellen let kunne slippe sandformen igen, når den skulle tages op. Hvis kanterne var skåret vinkelret, ville de rive formens tilsvarende sider i stykker, når modellen løftedes ud efter formningen. Denne skrå afskæring, der ses ret tydeligt på de færdige jernkors, kaldes »slip« (jfr. fig. 6).

Til fremstilling af formen anvendtes vådt sand med et vist indhold af ler, »formsand«. Oprindeligt brugte man sand, der fra naturens side havde det rigtige indhold af ler, og Ribe Jernstøberi fik således formsand fra bl.a. Sejstrup nord for Ribe. I den senere tid brugte man »syntetisk« formsand, d.v.s. rent strandsand med iblandet ler. Det »syntetiske« formsand krævede ikke den samme omhu ved stampningen af formene.

Formsandet blev i våd tilstand fyldt i en ramme med håndtag i begge sider. Rammerne var uden bund, idet sandet, når

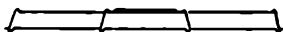

Fig. 6. Støbejernskors set ovenfra, med forsiden opad. De skrå afskæringer (»slip») og randene fra sammensøjningen mellem de to formhalvdele er her kraftigt overdrevet.

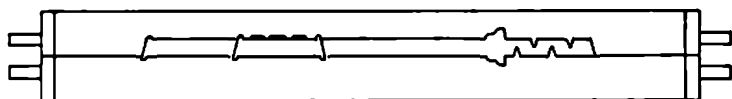

Fig. 7. Form med model til gravkors. Modellen ligger med bagsiden nedad på opstøderparten og er på forsiden og siderne omgivet af underparten.

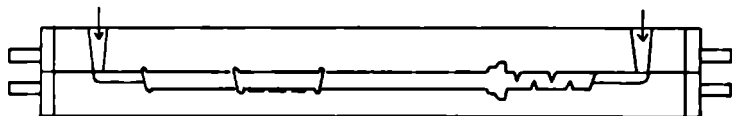

Fig. 8. Form til gravkors. Modellen er taget ud, og støbehullerne i overparten (vist med pile) samt indløbene i underparten ses.

det blev stampet fast i rammen, var stærkt nok til at kunne bære sig selv.

Sandet i rammen (den såkaldte opstøderpart) stampedes og skrabedes derefter med et høvlet bræt, til dets overflade var i plan med rammens kant. Oven på sandet lagdes modellen med forsiden opad. På sandet uden om modellen dryssedes »formpudder«: Et skillemiddel, der skulle hindre de to formhalvdele i at klæbe sammen. Derefter lagdes endnu en ramme (underparten) nøjagtigt oven på den første, men med bagsiden opad. I denne ramme nedstampedes formsand, så det sluttede tæt op til modellen (jfr. fig. 7).

Derpå vendtes de to formhalvdele. Opstøderparten løftedes af, og sandet blev slået ud. Rammen fra opstøderparten lagdes på igen, og omkring to koniske trætappe, der stod på den spidse ende på underpartens overside ud for modellens top og bund, stampedes nyt sand (overparten). Overparten løftedes af, og trætappe fjernedes. Fra de punkter, hvor tappene havde stået på underparten, blev der nu skåret såkaldte indløb hen til modellen; deres dybde var knap halvdelen af modellens tykkelse. Herefter fjernedes modellen, overparten lagdes på underparten, og de to formhalvdele spændtes sammen (fig. 8).

Det smeltede jern hældtes ned gennem de to hhv. koniske huller og indløb og fordelte sig jævnt i formens hulrum. Ved den voldsomme varme udtørredes fugtigheden i sandet, således at det dryssede fra hinanden, når jernet var blevet koldt og de to formhalvdele skiltes. Formene kunne altså kun bruges én gang, modellerne derimod ubegrænset.

Hvis de to formhalvdele havde været anbragt nøjagtigt i forhold til hinanden, ville der ikke være noget efterarbejde med at tildanne korset (bortset fra, at det størknede jern fra de to støbekanaler skulle brækkes af). I de fleste tilfælde kan man dog på jernkorsene tydeligt se randen, der markerer grænsen mellem de to formhalvdele (vist på fig. 6).

Efter støbningen var korset klart til at blive rejst på kirkegården. Der var undertiden påstået en krave, der skulle anbringes lige over jordoverfladen. Den del af korset, der var under kraven, blev støbt ned i cement, således at korset stod urokkeligt fast. For at cementen kunne binde, var der ved støbningen lavet nogle kileformede hak i denne del af korset (vist på fig. 7 og 8).

De støbte gravkors er kun én af de mange ældre monumenttyper, der endnu findes på de danske kirkegårde. Fælles for dem alle er, at de kan have en kunst- og kulturhistorisk værdi, som hidtil kun sjældent er blevet erkendt. Derfor er denne artikel skrevet som en opfordring til at være opmærksom på, og værne om disse gamle gravminder.

Noter

- 1 Registranten over Lyngby Gamle Kirkegård (med tilhørende vejledning) findes i Byhistorisk Samling for Lyngby-Taarbæk Kommune (j.nr. 869) og ligger til grund for en artikel af forfatteren om kirkegården og dens vigtigste monumenter (Lyngby Gamle Kirkegård, i: Lyngby-Bogen 1980 side 5-44).
- 2 Medtaget i f.eks. »Samling af endnu gjældende Love og Anordninger m.v. . . . 1785-1813«, 2. udgave (1882) side 635-37.
- 3 En gennemgang af disse monumenttyper gives af Rudolph Bertouch: Menigmands Minde (Maribo 1971) samt i Jeppe Tønsbergs ovennævnte artikel. Den smedede gravkors er behandlet i Aage Jørgensen: Danske gravminder af smedejern (1951), og gravmonumenternes ældre historie i almindelighed er gennemgået af Johs. Tholle (Vore Kirkegårde 1959-68 passim). En generel fremstilling af de danske kirkegårdes historie op til midten af 1800-tallet er givet af Vitus Gay: Guds Agre (Ligbrændingens Historie i Danmark) (1931) side 91-200).
- 4 Erik Lauridsen (født 1923) kom i lære som former på Ribe jernstøberi 1937. Som støbemester ledede han gennem en årrække virksomhedens støberiafdeling og er efter nedlæggelsen 1973 af støbevirksomheden værkfører i radiatorafdelingen.

Jeppe Tønsberg, f. 1950, arkivar cand. mag., daglig leder af Byhistorisk Samling for Lyngby-Taarbæk Kommune (Lyngby Hovedgade 2, 2800 Lyngby). Udgivet: Offentlige biblioteker i Romerriget (1976), lokalhistoriske bibliografier og artikler (1974ff.).

Omkring Frimurergård og Frimurerhave i Varde

Af Evald Larsen

Den 12. okt. 1956 var det 100 år siden, Sct. Jacobi skole blev indviet, og jubilæet fejredes på forskellig vis.

Pastor emeritus Edvard Eller boede på det tidspunkt i den såkaldte Frimurergård, Grydergade 1. Ifølge Dalsgaard Hansens bog, *Varde skoler gennem 100 år*, indledte Edv. Eller sin jubilæumshilsen således: »Varde skole og Frimurergården er naboer og blev vist begge bygget i 1856. Her fra overlærer Olsens og viceinspektør Jepsens bolig, der nu er min, vinker jeg min jubilæumshilsen over til naboen. »Den gamle skole« er den skønneste bygning i Varde med sine liniers og forholds lykkelige harmoni.«

Pastor Eller havde imidlertid ikke ret i sin formodning om bygningernes jævnbyrdighed i alder.

I 1856 havde den først opførte del af vore dages Frimurergård ligget der i ca. 8 år. Og bygherren var såmænd skolelederen, Jacob Jacobsen, der døde i foråret 1856, og som altså ikke kom til at virke ved Sct. Jacobi skole. Jacobsen, en provstesøn fra Darum, kom til Varde i 1823, 25 år gammel. Året efter fejedes klokker- og kordegneembedet ved Sct. Jacobi kirke til lærerembedet, og dermed fik Jacob Jacobsen fri bolig i den gamle degnebolig, som lå kirken ganske nær i Grydergade.

Der holdtes skole i 2 lokaler på det gamle rådhus, opført 1785, som lå ret langt fremme på torvets nordside, indtil den i 1834 flyttedes til et pakhuis ved kirkens sydside, købt af fru Schultz, ejerinden af den store købmandsgård, Torvet 4, og indrettet med 2 klasseværelser, i 1842 udbygget med endnu et klasseværelse. – Der var da 197 børn i skolen.

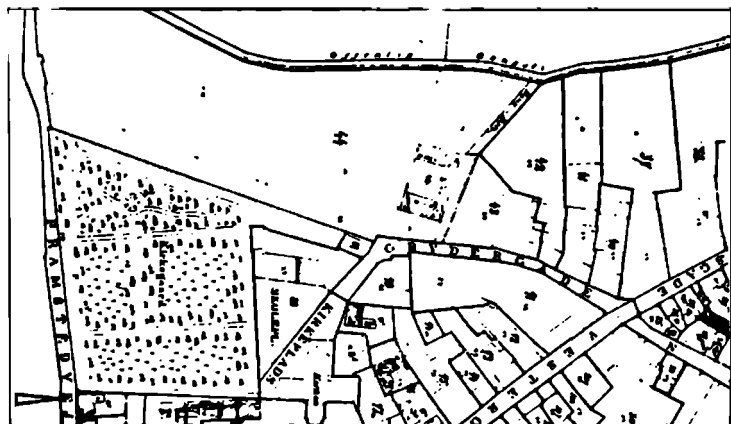

Fig. 1. Udsnit af et kort fra 1884 over Varde købstad. Ejendommene havde netop i dette år fået nye matrikelnumre, og de er stadig gældende.

Skolen og skolepladsen har nr. 88. På grund nr. 89 stod sprøjtehuset fra 1872 til 1939. Nr. 44 er Havretoften med Borgmestergården. Varde byhistoriske arkiv.

Jacob Jacobsens slægt var meget anset. En farbror, Niels Jacobsen, var en tid ejer af Den Kampmannske Gård i Varde, og en moster var gift med købmand Niels Thorsen, som i en årrække var ejer af Den Palludanske Gård (Vestergade 15). Han var også ejer af et stort stykke markjord, »Havretoften« kaldet, som fra Slotsgade strakte sig op til lidt på den anden side af den nuværende Skolevej. Mod øst var den på en længere strækning begrænset af kirkegården, som var anlagt i 1810, og mod vest af en spadseresti »bag om byen«.

Niels Thorsen døde i april 1843, og ved auktionsskøde fra Thorsens arvinger, læst 22. juli 1844, overtog Jacob Jacobsen »Havretoften«, som med sit nordøstre hjørne kom Grydergade med degneboligen meget nær.

Til Jacobsens embede var der embedsjord, og han drev landbrug som så mange af byens borgere. I en brandforsikringsprotokol fra 1847 ses det, at der ved degneboligen var

opført »et sidehus, 6 fag langt, grundmur og tegltag, til stald og lade«, som stod for Jacobsens egen regning.

Af Varde bygningskommissions forhandlingsprotokol: »Året 1847 d. 3. juli indfandt Varde bys bygningskommission sig på Grydergade ved den såkaldte Havretoft, tilhørende skolelærer Jacobsen, for at bestemme, hvorledes den bygning bør situeres, som Jacobsen agter at opføre på bemeldte toft.« – Jacobsen ønskede ikke for tiden at opføre nogen bygning ud til vejen, men foretrak at bygge længere tilbage på toften. Man enedes om en afstand fra bygningen til Grydergade på 20 alen, for det tilfælde, at der senere skulle bygges nærmere gaden. – En bestemmelse, der blev af overordentlig stor betydning for den færdigbyggede gårds hele fremtræden i gadebilledet.

Der blev nu bygget. – Ved brandtaksation i juli 1849 hos skolelærer Jacobsen på Grydergades vestre side, gård nr. 173, takseredes 7 fag stuehus, grundmur og tegltag, kjælder under 2 fag af husets halve side, til beboelse, samt 8 fag udhus, samme slags bygning, de 2 fag med loftskud til bryggers m.v. og resten til avlsbrug. Forsikringssum i alt 2740 rdl. Samtidig noteredes, at Jacobsens sidehus ved degneboligen udgik som nedbrudt af brandforsikringen.

Ved fællesmøde mellem skolekommission og kommunalbestyrelse d. 6. februar 1856 drøftedes afstikning af byggepladsen for den ny Sct. Jacobi skole samt rydning af pladsen, der hidtil havde været benyttet ved gymnastikundervisningen.

Jacob Jacobsen fik ikke set skolebygningen fuldført og færdig til indvielse d. 12. nov. 1856. Han havde ligget syg derhjemme i nogen tid, før han døde i foråret samme år.

På kort over Varde købstad 1858 finder man naturligvis Sct. Jacobi skole afsat, men også Jacobsens gård er tegnet med tre længer eller fløje, og af en brandtaksation 1857 fremgår det, at han havde nået at opføre endnu en bygning inden sin død.

Ved skøde, tinglæst 8. juli 1867, overdrog enken Marie Jacobsen, født Sidelmann, til apoteker A. F. Helms ejendommen, Havretoften kaldet, med undtagelse af den del, der er afhændet til kirken til begravelsesplads. Det var et jordstykke ned mod Slotsgade, af form som en trekant, 9306 kvadratalen, som i 1863 blev lagt ind til den i 1810 anlagte kirkegård, som

var ved at være for lille. Den tilbageværende del bestod efter kommunens beregning af 40051 kvadratalen.

»Så medfølger og de påstående brandforsikrede bygninger, nyt nr. 189, der er opførte af min mand, samt vedliggende fra toften indtagne haver og gårdsplads foruden den, hvorpå bygningen står, hvilken grund naturligvis medfølger.« – Købesum 2200 rigsdaler.

Apoteker Andreas Fridsch Helms drev Varde apotek 1837-1869. I en brandtaksation under en senere ejer skrives udtrykkelig, at 2 af de 3 fløje af gården er opført i året 1869, og det må nok forstås således, at apotekeren har om- og udbygget Jacob Jacobsens gård til det statelige bygningsværk, som helt op til vor tid stod med kamtakkede og svungne gavle.

Ved folketælling 1870 boede i gården på Grydergades vestre side foruden apoteker Helms, 61 år gammel, 2 døtre på 17 og 16 år og en 50-årig husbestyrerinde. – Helms døde 26. juni 1880, og der udstedtes skifteretsattest, læst 14. februar 1881, som adkomst for A. F. Helms' arvinger.

I oktober 1880 fik Varde en ny byfoged, Chr. Ludvig Lendrop. Han ønskede ikke at overtage den såkaldte Byfogedgård, hvor 3 af hans forgængere havde boet. Gården – som forlængst er nedbrudt – lå over for Lohses boghandel (Storegade 25). »Han var en celeber herre, der indrettede sig komfortabelt her, holdt ekvipage og førte sig fornemt«, skrev litteraten Ludvig Murtfeldt om ham.

Foreløbig lejede han sig ind i gården på Havretoften, og i 1884 ønskede han at købe hele herligheden med store tanker om at omdanne dele af toften til have eller park. Ved skøde, tinglæst 21. april 1884, fra apoteker Helms' arvinger overdroges ejendommen, nu matr. nr. 44, Varde bygrunde, til borgmester, by- og herredsfoged Lendrop. Købesummen var 15.000 kr. – Det bemærkedes i skødet, at der ved skøde af 8. januar 1883 var overdraget til Varde kommune et areal, stort 600 kvadratalen, til gangsti eller offentlig passage, kun til fodgængere, »fra Grydergade indtil spadserestien, der løber bag om byen«.

Varde var nok for lille en by for Lendrop, og der var formentlig ikke blevet ret meget have af Havretoften, da han

søgte og fik borgmester- og byfogedembede i Horsens, en by, der måske dengang havde 5 gange så mange indbyggere som Varde. Lendrop flyttede ret tidligt på året, og hans efterfølger i Varde, J. F. Hilarius Kalko, fik beskikkelse 15. maj 1885.

Vestjyllands Dagblad, d. 16. maj 1885: By- og herredskontoret vil, som vi erfarer, forblive på samme sted som hidtil, idet by- og herredsfoged Kalko i torsdags af de nuværende ejere for 5 år har lejet en del af den borgmester Lendrop tidligere tilhørende ejendom i Grydergade.

Der var straks en køber til gård og have, matr.-nr. 44. Lendrop fik i Varde d. 9. marts 1885 opsat en købekontrakt, hvorefter han sælger Havretoften til gæstgiver H. C. Jensen. I kontrakten står bl.a.: »Ejendommen tiltrædes af køberen førstkommende april flyttedag d.å., til hvilken tid den hele ejendom kan fordres overleveret køberen, som modtager samme i den stand, hvori den da befindes, dog forbeholder sælgeren sig at medtage uden erstatning enkelte blomster og buskvækster af haven efter eget valg. Køberen har fra dags dato adgang til haven og til at påbegynde arbejde i denne.«

I bogen *Vestjysk Frimureri*, en historisk oversigt ved pastor Povl-Erik Bjerno, nævnes det i indledningen, at der i 1871 i Århus stiftedes en loge under navnet »Sct. Clemens«, og det synes, som om det har været meningen, at alle sydjyske loger og brødre skulle fungere i forbindelse med »Sct. Clemens«.

Af brødre, som havde bopæl i det vestjyske, er nævnt flere Varde-købmænd, optaget i logen i Århus, og især bemærker vi, at Rasmus Olsen, karetmager i Varde, og Hans Christian Jensen, avlsbruger sammesteds, begge er optaget d. 10. dec. 1877.

Ganske kort tid efter sendte en ivrig frimurer, W. Beyer, Søviggaard, brev til brødre i Ribe, Esbjerg og Ringkøbing og indbød til en sammenkomst i Varde mandag d. 7. jan. 1878 hos gæstgiver, broder Nic. Thomsen, eftermiddag kl. 3. Her oprettedes »Vestjysk Broder-Samfund«.

»Sct. Clemens« i Århus var tilsynsførende loge, men i dennes skrifter har man intet fundet om arbejdet i Vestjylland, heller ikke om, at man en halv snes år senere nægter tilladelse til oprettelse af en instruktionsloge i Varde.

– Varde var oprindeligt udpeget som mødested for Vestjysk Broder-Samfund, men det blev snart til, at de fleste møder holdtes i Esbjerg.

Fra mødeprotokollen d. 16. nov. 1885 citeres: »Meddelelse fra Varde-brødrene om, at disse i Varde havde købt en ejendom, hvor påtænkes en instruktionsloge-bygning opført, når den fornødne tilslutning måtte blive et sådant foretagende til del, som således ønskes taget til overvejelse af brødrene i Esbjerg«.

Annonce i aviserne i Varde den 24. nov. 1885: »Da der her i byen om ca. 8 dage vil være at indkvartere en afdeling af et gendarmerikorps, bestående af henimod 30 mand og 12 heste, således at indkvarteringen skal ske på et eller om fornødent to steder, anmodes de, der mod en nærmere fastsat godtgørelse måtte ønske at afgive de fornødne lokaler m.v. hertil, om inden den 25. ds., eftermiddag kl. 6, desangående mundtlig eller skriftlig at afgive tilbud, der kunne modtages af borgmesterkontoret hersteds.

I Varde indkvarteringskommission, den 22. nov. 1885.

Kalko, H. F. Hansen, L. C. Lassen.«

Af byrådsmødereferat, 26. jan. 1886: Det interessentskab, der ejer Borgmestergården, ville modtage gendarmerne på betingelse af, at kommunen yder garanti for lejen i 3 år, hvorimod købmand A. Andersen i Sdr. Varde, (Gellerupvej 8) ville modtage dem uden en sådan garanti.

30. januar melder aviserne: Gendarmerne ville nu blive indkvarterede i Sdr. Varde, da ejerne af Borgmestergården ikke have villet frafalde fordringen om garanti.

– Gården, der senere i folkemunde benævnes, Frimurergården, kaldes her Borgmestergården, og årsagen hertil må være, at borgmester Lendrop boede i den som lejer i ca. 4 år og derefter som ejer knap et år. Og han efterfulgtes som lejer af borgmester Kalko.

Som ejere, interessentskab, anføres ved folketællingen 1. februar 1890: H. C. Jensen med flere.

Først 6 år efter H. C. Jensens køb af Havretoften blev der

skrevet skøde, som tinglæstes d. 23. marts 1891. Men forinden, nemlig d. 7. marts, havde H. C. Jensen udstedt en erklæring:

»Nævnte ejendom, matr.-nr. 189, nu nr. 44, Varde bygrunde, har jeg imidlertid ikke erhvervet til mig selv alene, men på et konsortiums vegne til sameje, og de mænd, der i forening med mig som samejere have medejendomsret til ejendommen, er følgende, til hvilke jeg for så vidt overdrager min købsret: 1. sagfører H. Nonboe 2. bankdirektør C. P. Pedersen 3. købmand J. M. Rødgaard, for hver $\frac{1}{3}$, 4. karet- og hjulmager R. Olsen 5. gartner E. Rømhild, disse to mænd i forening for $\frac{1}{3}$, jeg selv andel for $\frac{1}{3}$.«

Om Rasmus Olsens og Hans Christian Jensens optagelse i »Sct. Clemens« i Århus har vi allerede hørt. Sidstnævnte betegnedes da som avlsbruger, i købekontrakten som gæstgiver, men i Handelskalenderen for 1883 er han opført som eneste ejendomsmægler i Varde.

Sagfører Nonboe og bankdirektør C. P. Pedersen blev, efter at de sidst i 1890-erne var flyttet til Esbjerg, optaget i en instruktionsloge 1904, og det noteredes ved denne lejlighed, at de begge var optaget i »Sct. Clemens« i 1885. Hvornår J. M. Rødgaard og Emil Rømhild blev optaget i frimurerloge, vides ikke.

Købmand Jens Morten Rødgaard stammede fra Nordby Fanø, og han havde fra 1875 en kolonialforretning i Skovbogade (nu Storegade 47). Rømhilds far, gartner Chr. Ludvig Rømhild, boende i Østergade, Varde (matr.-nr. 159), døde i 1871, og sønnen hjalp efter nogle uddannelsesår moderen med at føre gartneriet videre.

H. C. Jensen, gæstgiver og ejendomshandler, var for øvrigt også postkører og vognmand. Han var født i Varde 1831, og hans frimurerbrødre var gennemgående en snes år yngre end ham. H. C. Jensen har sikkert haft store planer med købet af Havretoften, og det har været ham en stor skuffelse, at der ikke blev givet tilladelse til opførelse af en instruktionslogebygning på et udsnit af den stort anlagte »Frimurerhave«.

Pr. 1. april 1893 foretoges i Varde en embedsoplægning således, at nogle sogne blev taget fra Øster og Vester herreder

og sammenlagt med 8 sogne fra Skads herred, så der blev et nyt embede omfattende Varde købstad og landjurisdiktion, og dette embede besattes med by- og herredsfoged Borberg, medens Kalko fortsatte som herredsfoged i Øster og Vester herred.

Sidstnævnte forsøgte forgæves gennem nogle år at få bygget en embedsbolig. Da det stadig afsloges af myndighederne, traf Kalko aftale med murermester H. F. Hansen om opførelse af en ejendom, som han kunne leje.

Den 19. okt. 1896 averteredes i avisen, at Øster og Vester herred kontor var flyttet fra »Frimurergården« til »Villa judicis« ved Frisvadvejen i Varde. (I dag Dommerkontoret, Frisvadvej 3).

Den 16. maj 1892 tinglæstes et skøde til H. C. Jensen, H. Nonboe, C. P. Pedersen og J. M. Rødgaard fra Rasmus Olsen og Emil Rømhild på $\frac{1}{2}$ af ejendommen, matr.-nr. 44, »således, at hver af køberne nu eje $\frac{1}{4}$ «.

Olsen og Rømhild trak sig altså ud af konsortiet. Gartner Rømhild har sandsynligvis haft meget at gøre med havens indretning og tilplantning, måske allerede i det år, Lendrop ejede den.

– I denne forbindelse kan det nævnes, at der i sommeren 1889 byggedes præstegård på den anden side af Vestervold (Vestervold 1), og her var det overdraget Rømhild at anlægge haven.

Ved Frimurerhaven var der vel sagtens større udgift end indtægt, men så var der jo dog lejeindtægt af gården.

Ved folketælling 1890 boede i gården på Grydergade foruden Kalko, 47 år, hans mor, kammerråd Kalkos enke, 70 år, samt en husjomfru, en tjenestepige og 3 gendarmere. Sidstnævnte var resterne af det store gendarmerikorps, som først på året 1886 blev indkvarteret hos købmand A. Andersen i Sdr. Varde. – Gendarmene var ret hurtigt blevet udstationerede. Således oprettedes der bistationer i Esbjerg og Ribe i dec. 1886 foruden 8 faste bistationer i mindre byer i Sydvestjylland.

At de tre tilbageværende gendarmere hos købmand Andersen blev flyttet til Borgmestergården er let forståeligt. De var her nær bystyre, politimester og politistation. De tre gendarmere

Fig. 2. Frimurergården, fotografi fra o. 1900. Varde byhistoriske arkiv.

var beredne, og der var hestestald i udbygninger til Borgmestergården.

Overlærer Jens Olsen, som var skoleleder i Varde fra 1886 til 1911, udfoldede en stor og fortjenstfuld virksomhed på det skolemæssige og det kulturelle område. Her skal kun nævnes, at han var initiativtager til Vestjyske skolemøder, også kaldt Pineskolemøderne, og han startede i 1899 Varde forskoleseminarium.

Ved ankomsten til Varde fik Jens Olsen og hustru bolig på skolens 1. sal, hvor der i forvejen boede flere lærerfamilier.

For at skaffe plads på skolen til nogle klasser, som havde fået undervisning forskellige steder i byen, så skoleudvalget sig i oktober 1896 nødsaget til at lægge beslag på overlærerens lejlighed, og udvalget havde foreløbig lejet den såkaldte »Frimurergård« til bolig, dels for overlæreren og dels for enkelte andre af skolens lærere.

På tingdagen, d. 31. maj 1897, påtegnedes de respektive skøder med oplysning om, at samejet ophører således, at H. C. Jensen og J. M. Rødgaard erholder matr.-nr. 44d, hver for

År 1898 d. 14. maj blev af vurderingsmændene H. F. Hansen og J. Hauberg afholdt følgende vurdering til forandret indtægning i brandforsikringen.

Grydergade vestre side.

Overlærer J. Olsen. Matrikel-nr. 44a. Forsikrings-nr. 145.

a)	Forhus til gaden, 33 alen langt, 14 alen dybt, 7 alen højt, opført i 1869 på grunden uden særligt fundament, særdeles godt vedligeholdt, grundmur og tegltag, 2 skorstene, indrettet til beboelse, 5 alen højt indvendig, bræddegulv over det hele, fast loft, tildels med indskud og gibsdække med gesimser i alle værelser, på loftet findes 2 gavlværelser og 2 tagværelser med rørede og pudsede bræddevægge og gibset loft, vurderedes til 350 kr. pr. løbende alen	11550 kr.
	Af inventarium vurderedes 9 kakkellovne	580 kr.
b)	Sidehus i nord, sammenbygget med a), med inventarium, uforandret	4650 kr.
c)	Tværhus, sammenbygget med b), 33 alen langt, 13 alen dybt, 4½ alen højt, opført 1869 på grunden uden særligt fundament, særdeles godt vedligeholdt. Grundmur og tegltag, 3 skorstene, nu i det hele indrettet til beboelse, forsynet med fast loft, der er gibset, bræddegulve og betongulv, 18 kvadratalen kjælder under huset, vurderedes til 190 kr. pr. løbende alen	6270 kr.
	Af inventarium vurderedes	
	6 kakkellovne	280 kr.
	2 komfurer	60 kr.
	2 køkken- og spisekammerindretninger	90 kr.
	1 grubekjedel	20 kr. i alt
	Endvidere forsikredes brandmur, 2 stakitporte, 2 plankeværker, træpumpeværk, halvtag, 4 alen langt, 3 alen dybt, 3 alen højt, tegltag, indrettet til retirade med cementgulv, i alt	990 kr.
d)	Havelysthus, stolpeværk med sammenstemmede fyldinger og zinktag på bræddeunderlag, fyldingsloft og bræddegulv, 4 alen langt, 3 ½ alen dybt, 3½ alen højt, vurderedes til	300 kr.
	i alt	<u>24790 kr.</u>

halvdelen, og H. Nonboe og C. P. Pedersen erholder matr.-nr. 44a og 44e, ligeledes hver for halvdelen.

Og samme dag læstes et skøde til overlærer J. Olsen fra H. Nonboe og C. P. Pedersen på nr. 44a. – 2 år senere, i maj 1899, købte Jens Olsen af Nonboe og Pedersen arealet matr.-nr. 44e, så hans haver strakte sig fra Grydergade op til Vestervold.

Her skal indskydes, at byrådet i Varde i 1894 i nogle møder efter et udvalgs indstilling fastsatte navne på nogle hidtil »udøbte« gader og veje, herunder spadserevejen forbi præstegården (opført 1889), som fik navnet Vestervold.

Det er tidligere nævnt, at apoteker Helms' arvinger ved skøde af 8. jan. 1883 til Varde kommune overdrog et areal til gangsti eller vej mellem Grydergade og en offentlig spadsere-sti. I skødet blev det oplyst, at dette vejstykke, 75 alen langt og 8 alen bredt, skulle gå fra baghusets nordvestlige hjørne og indtil spadserestien.

Der var altså tale om en udretning af stien, hvis øverste del havde en nordvestlig retning. På bykortet fra 1884 har man åbenbart ikke nået at foretage denne udretning. Den delvis nye vej fik efter pigeskolen, som omtales senere, navnet Skolevej.

Det stykke af Havretoften, der efter udretningen lå nord for Skolevej, fik matr.-nr. 44c, men efter sammenlægning med nr. 42 og atter udstykninger er det endt med, at vore dages matr.-nr. 44c (Skolevej 4) ligger mellem ejendommene nr. 42c og 42e.

En kreds af Varde-borgere besluttede o. 1890 at bygge en privat skole, hvor døtre af embedsmænd, handelsstanden og håndværkere kunne gå mod betaling. I »Varde-Posten« for 26. febr. 1891 oplyses det, at et flertal ved generalforsamlingen d. 24 febr. havde vedtaget, at pigeskolen skulle ligge i »Frimurerhaven« bagved gendarmerikasernen.

Her skal lige peges på, at flere af frimurerbrødrene var aktionærer i Varde pigeskole, og nogle af dem blev bestyrelses-medlemmer, så det var højst betimeligt, at H. C. Jensen d. 7. marts 1891 redegjorde for ejerskabet af matr.-nr. 44.

Nu begyndte udstykningen, idet aktieselskabet købte et

grundstykke, matr.-nr. 44b, på 1768 kvadratalen i havens nordvestlige hjørne til opførelse af pigeskole. Prisen var 1750 kr.

Ved indvielsen af skolen, som fandt sted søndag d. 1. nov. 1891, bød formanden for den foreløbige bestyrelse, sagfører Nonboe, velkommen og gav en oversigt over, hvorledes skolen var blevet til. Overlærer Jens Olsen holdt den egentlige indvielsestale. Håndværkerne, murermestrene J. C. Christensen og H. J. Christensen samt tømrermester J. C. Thorbøl, fik af bestyrelsesmedlem, overbanemester Michaelsen tak for både godt og billigt arbejde.

Pigeskolen begyndte sin virksomhed mandag d. 2. nov. med 70 elever. Den lededes af fru Sidenius, som i en årrække havde bestyret et pigeinstitut i Nykøbing F., og ansat som lærerinder var de to tidligere bestyrerinder af privatskoler i Varde, frøknerne Behncke og Paulsen, samt frøknerne Cathrine Andersen, Jutta Franzen (sang) og Maren Nielsen (håndarbejde).

Varde pigeskoles årsgeneralforsamling i 1896, afholdt d. 1. april, blev ledet af købmand Chrstrup. Han mente ikke, at der var grund til at tale om at standse skolens virksomhed, idet der var udsigt til en ny skolelov, som ville stille privatskoler gunstigere.

Det fremlagte regnskab viste et underskud på 113 kr. Elevtallet var for tiden 68. De afgangende bestyrelsesmedlemmer frabad sig genvalg. Det var frimurerbrødrene: Nonboe, C. P. Pedersen og Rødgaard!

I stedet valgtes sagfører Oldager og købmændene N. Johansen og Th. Schmidt.

Pigeskolen virkede endnu i 2 år, men især på grund af dårlig økonomi nødtes man til at standse i juni 1898. Ca. 30 piger overflyttedes til den private realskole ved Lundgade. Formanden for bestyrelsen her, sagfører A. Harck, var i god tid underrettet, og det besluttedes at udvide klassetallet fra 6 til 8 fra det nye skoleårs begyndelse. Der blev endvidere tilvejebragt nye klasselokaler, og i løbet af sommerferien antoges 2 nye lærere.

I efteråret 1899 oprettedes i den nedlagte pigeskoles lokaler

Fig. 3. Fotografi fra Skolevej med bygningen, der opførtes i 1891 som pige-skole, og hvor der siden var forskoleseminarium. Fra 1921 til o. 1960 Teknisk Skole. Efter gl. postkort. Varde byhistoriske arkiv.

et privat forskolelærerinde-seminarium. Det var overlærer Olsen, der i forening med fru Ingeborg Christiansen-Schmidt, tidligere lærerinde ved Vejle forskoleseminarium, begyndte seminarievirksomhed på Skolevej med 12 elever. Ved indvielsen d. 1. sept. talte overlærer Olsen og provst Obelitz. Der var etableret 2 øvelsesklasser, hver på 25 børn, der ikke måtte være over 9 år.

Tilfældigt læser man i en avis for 19. juli 1904, at der i 2 dage havde været holdt afgangsprøver ved seminariet med det resultat, at 6 elever fandtes »udmærket godt skikket«, 22 var »meget godt skikket«, og 2 var »godt skikket«. Som ministeriets censor mødte cand.mag. frøken Ida Falbe-Hansen.

Seminariet blev nedlagt i 1914, og under krigen 1914-18 var der husvildeafdeling i ejendommen, og flere familier boede der.

I september 1916 købte Varde Håndværkerforening skolebygningen på Skolevej, matr.-nr. 44b, for 13500 kr. Men først i 1921 skred man til bygningens reparation og omdannelse til teknisk skole under ledelse af arkitekt Christoffer Hansen, Vejle. 1. nov. toges Teknisk Skole i brug med arkitekt Aage Bugge som forstander.

Da det i efteråret 1942 på grund af stor bolignød i Varde blev nødvendigt at afgive 9 klasseværelser i den gamle skole til husvilde, fandt man udvej for at få 6 klasser undervist på Teknisk Skole. De kunne vende tilbage efter 4 års forløb, men i tiden fremover, da børnetallet i Varde skole steg stærkt, gik man over til permanent at lade skolebørn undervise på Teknisk Skole, Skolevej 3, som for øvrigt i 1963 købtes af Varde kommune.

Den 12. august 1968 åbnedes Varde Gymnasium i midlertidige lokaler i Teknisk Skole. I det første skoleår omfattede gymnasiet 4 klasser med i alt 78 elever, og da det trak ud med opførelsen af gymnasiets nye bygninger ved Lunden, måtte skolen fortsætte på stedet også i skoleåret 1969-70. Elevtallet nåede da op på 179.

Da gymnasieeleverne var rykket ud, blev der igen plads til elever fra Sct. Jacobi skole og desuden til den nyoprettede Varde-afdeling af Ribe amtscentral for undervisningsmidler,

som virkede her i 3 år indtil september 1973, da der flyttedes til Brorsonskolen.

I de seneste år er det elever fra de alleryngste klasser, der holder til på Teknisk Skole. Senere i artiklen her følger oplysning om den i 1943 nydannede ejendom, Skolevej 1, som Varde kommune købte i 1956, og hvis bygninger siden blev nedrevet, og grunden benyttedes til udvidelse af de smås legeplads.

– Da Varde kommune i 1956 også købte ejendommen matr.-nr. 44e, Vestervold 2A, som for øvrigt senere blev bolig for Sct. Jacobi skoles pedel, var den i besiddelse af ca. 1/2 af det oprindelige Havretoft-areal.

Bygningsinspektør, arkitekt August Thuren af Frederiksberg, hidkaldt af Varde byråd, havde i aug. 1896 afgivet betænkning over tilstanden ved Varde borgerskole, derunder tilvejebringelsen af bedre undervisningslokaler, nye legepladser m.v.

Et udvalg indenfor byrådet indstillede d. 24. okt. 1896 at erhverve Frimurerhaven, og der blev 6. maj 1897 oprettet købekontrakt med ejerne, H. C. Jensen og J. M. Rødgaard, hvorefter Varde byråd køber Frimurerhaven, hvis areal er 28950 kvadratalen, for 24000 kr.

Byrådet anmodede indenrigsministeriet om approbation af købet, men i juni s.å. indsendtes til ministeriet en med 274 underskrifter forsynet adresse, hvori der anmodes om, at ministeriet ikke vil approbere Varde byråds køb af Frimurerhaven.

Adressen sendtes tilbage til Varde til byrådets erklæring, og det pågældende udvalg gav en meget udførlig begrundelse af købet, som i byrådsmøde d. 4. okt. 1897 tiltrådtes med 9 stemmer mod 3.

Ordlyden af såvel adressen fra modstanderne af købet som af byråds erklæringen optog det meste af forsiderne af Ribe Amts-Tidende for 14. og 15. oktober 1897, og af dette yderst omfattende stof gives nogle uddrag.

Af begrundelser for ikke at købe Frimurerhaven:

1. Byens dårlige omstændigheder og stilleståen efter nabo-byen Esbjergs opkomst og ualmindelige udvidelse.
2. Børnetallet i skolen er omtrent det samme, ca. 500, i de sidste 8 år.
3. Skolen er forholdsvis ikke gammel. Den har nu 16 klasseværelser, hvoraf mange store og rummelige i stuen og på 1. sal samt værelse i den ene gavl, som ved liden bekostning kan omdannes til nyt klasseværelse. – Skolen ligger på et forholdsvis højt, sundt og godt sted.
4. Skolen vil formentlig endnu i en længere årrække kunne afgive tilstrækkelig plads for skolens elever, og der findes rimelig plads på skolens grund, både foran og bagved, til legeplads for børnene i frikvartererne.

— — —

8. Den pågældende grund eller have ligger på omtrent det laveste sted og formentlig på det mest usunde sted i byen. Den består af sumpig grund og gennem samme har været afløb for rendestene, så at der til den sidste tid og tildels endnu har været ilde lugt. Den allerstørste del af grunden egner sig kun til havebrug.

Altså protesterer undertegnede skatteydere herved for autoriteterne mod det fornævnte køb, idet vi henviser til

- a) køkets unødvendighed,
- b) grundens uheldighed og alt for høje pris, og håbe vi således, at det høje ministerium vil sætte den tagne byrådsbeslutning ud af kraft.

Varde, i juni 1897.
(274 underskrifter)

Af byrådsudvalgets erklæring: I 1890 var indbyggertallet i Varde 4167, og efter en i 1896 ved byrådets foranstaltning foretagen folketælling var det steget til 4632. Fra 1885 til slutningen af 1896 var antallet af skolepligtige børn steget fra 476 til 740.

Legepladsen mellem den nuværende skolebygning, kirken og kirkegården er altfor lille til det nuværende børnetal. Den

er en spidsvinkel, 2541 kvadratalen stor trekant, og dens uheldige form, dens beliggenhed i flugt med gade og torv uden indhegning samt de dårlige vandafledsforhold gør dens fortsatte benyttelse umulig og uforsvarlig.

Til påstanden om, at haven ligger på »formentlig det mest usunde sted i byen«: I tidligere tid løb der langs borgerskolens grund og kirkegården over Frimurerhaven en åben rendesten, som førte en stor del af byens spildevand ned til Varde å, og fra den tid skriver sig den i adressen omtalte ilde lugt, som nok kunne opstå, særlig i den varme sommertid. Men efter at bemeldte åbne rendesten for flere år siden er blevet afløst af en lukket og fuldstændig overdækket ledning, er det en fabel at tale om »ilde lugt«. Ethvert spor heraf er selvfølgelig forlængst forsvundet, og det er ubegribeligt, at adressen helt fortier årsagen til den ilde lugt og de foranstaltninger, der ere trufne til dens fjernelse. —

Udvalget retter sluttelig en indtrængende anmodning til det høje ministerium om snarest muligt at meddele approbation på købet, da det er uheldigt for kommunen og uforsvarligt over for sælgerne, at sagen endnu i længere tid henstår i det uvisse.

At også mange borgere stod bag byrådsflertallet, der ønskede at købe Frimurerhaven, blev klart, da der kort før jul 1897 til byrådet blev indgivet en adresse med ca. 400 underskrifter om at købe haven og få bygget en ny borgerskole i denne.

Efter at ministeriet i 1898 i januar havde godkendt købet af Frimurerhaven, drøftede man i byrådsmøde d. 6. juni bestyrelsen af denne. Et særligt tremandsudvalg blev nedsat, som skulle arbejde videre med sagen.

Nonboe påtalte strengt den vandalisme, der drives overfor haven, idet ikke blot børn, men også voksne folk, hvem man skulle tiltro bedre forstand, slæbte af med store og sjældne buske og dele af træer. Fordi haven er kommunal ejendom, er den dog ikke allemands eje, og fortsættes der som hidtil, vil det være nødvendigt at træde strengt op mod denne uhørte vandalisme.

Allerede næste dag så man i aviserne indrykket følgende: »Frimurerhaven«. Herved advares enhver imod at afrive grene samt borttage blomster og planter af den Varde kommune tilhørende ejendom, den såkaldte »Frimurerhave«. Overtrædelse af dette forbud vil i antræffelsestilfælde blive påtalt og straffet.

I byrådsmåde d. 7. juli vedtoges det, at den nordlige del af haven overlodes skolen til brug ved ordnede lege, medens den sydlige del henlægges under forskønnelsesudvalget. Foreløbig overlades de grønne plæner til skolerne samt andre, der vil drive sport.

I den omtalte købekontrakt var der bl.a. den bestemmelse, at der nord for det solgte grundstykke, »Frimurerhaven«, skulle anlægges en 16 alen bred gade eller vej, og at der til denne måtte afgives jord fra parcellerne matr.-nr. 44a og 44e. Dette var nødvendigt for at komme fri af skoleplads og skolebygning, og der blev endda vanskeligheder for trafikken på den nye vej, der fik navnet »Sct. Jacobivej«, idet byens sprøjtehus, opført 1872, lå ved Grydergade-svinget, netop hvor vejen kom til at munde ud.

Købstæderne i Danmark kunne ifølge en lov fra 1858 indføre kødkontrol ved et tillæg til sundhedsvedtægten, men de havde ingen pligt dertil. Varde byråd besluttede i marts 1904 at indføre kødkontrol, og huset, der skulle være kødkontrolstation, blev opført på matr.-nr. 44d, »Frimurerhaven«, frit beliggende, vinkelret på Sct. Jacobivej, i en afstand af 30 m fra skolebygningen.

Ved vurdering til indtegnning i brandforsikringen noteres, at huset er 13 alen langt og lige så bredt, 6 alen højt. Det var inddelt i 4 rum, og den indre højde var 5 alen.

Det blev taget i brug ved midten af maj måned 1904, og en avis oplyser, at kødkontrollen på kontrolstationen ledes af dyrlæge Berg, medens dyrlæge Slivsgaard har tilsynet på Varde svineslagteri. Kontrollen hos byens slagtere deles imellem dem.

Kontrollen på Sct. Jacobivej tog nok især sigte på slagtere fra oplandet, som ville sælge kød på Torvet, og kødkontrolhuset var således lagt på en meget passende plads, ikke langt fra Torvet.

Fig. 4. Sct. Jacobivej før 1939. Efter maleri 1952 af pedel Chr. Eriksen efter gl. postkort. I forgrunden til højre »vestre skole«, længere tilbage gymnastiksalen, der 1911 afløste kødkontrolhuset, i baggrunden »den gamle skole« og Sct. Jacobi kirke. Til venstre bag Frimurergårdens have ses lidt af sprøjtehuset. Varde Sct. Jacobi Skole.

I 1911 opførtes en ny skolebygning i Varde, den såkaldte »Vestre skole«, der blev lagt nær op til Vestervold og ud til Sct. Jacobivej. Den indviedes d. 8. jan. 1912, og i en længere avisomtale hed det til slut: »Endelig må nævnes den moderne indretning af gymnastiklokale i det forhenværende kødkontrolhus, som er blevet forlænget med nogle fag.«

Ja, huset var blevet længere, mere end dobbelt så langt, men der måtte i en gymnastiksal også være højere til loftet. Ved indtegnning til ændret brandforsikring sidst på året 1911 opgives huset at være 28 alen langt, 13 alen bredt og 8 alen højt, indvendig højde 7 alen. Og der tilføjes: Det tidligere under dette litra forsikrede hus (kødkontrolstation) er nedbrudt.

At mennesker, der i tiden 1904-1911 bemærkede det lille

nette hus, beliggende i et hjørne af den store Frimurerhave, kunne komme på den tanke, at det var en forsamlingsbygning for frimurere i Varde, er forståeligt nok. Men huset blev jo først opført ca. 6 år efter, at frimurerne H. C. Jensen og J. M. Rødgaard havde solgt haven til Varde kommune, og endelig var husets 4 rum nok ikke meget egnede til afholdelse af møder.

Det er nok mest sandsynligt, at frimurerne i Varde – der har muligvis været flere end de 6, vi har navne på – indtil 1904, da Vestjysk Broder-Samfund ophævedes, har rejst til møder i Esbjerg.

Og det kan vistnok fastslås, at der aldrig har boet frimurere i Frimurergården i Varde!

Jens Olsen døde 1911, og efter hans enkes død i 1933 overgik gården til viceinspektør Anton Grunnet Jepsen, som dog kun var ejer af den i 5 år, idet han døde i dec. 1938. I april 1942 solgte enkefru Helene Jepsen ejendommene, matr.-nr. 44a og 44e til Svend Magnus Christensen – efter hans forretnings navn populært kaldet »Svend Tip Top« – og han udstykkede nr. 44a, idet et grundstykke med den vestlige fløj af gården fik nr. 44k og frasolgtes. Denne nyoprettede ejendom blev Skolevej nr. 1.

Endvidere solgte Svend Christensen i 1943 haveparcellen nr. 44e, op mod Vestervold. Den nye ejer fandt her efter opførelse af hus en særdeles hyggelig boplads mellem plantevækst fra frimurerens tid. Det blev Vestervold 2A.

I maj 1951 blev pastor emeritus Edvard Eller ejer af Frimurergården (Grydergade 1), og efter hans død i 1964 købte tømrermester Rudolf Sveigaard Iversen gården, som på forskellig måde blev restaureret. Taget skulle fornyes, og ved den lejlighed fjernedes de dekorative gavle. Egentlig gjorde det Iversen ondt, men fagmanden fandt det umuligt at holde taget tæt ved gavlene.

Et stadig stigende elevtal i begynderklasserne samt modernisering af den gamle skole, så der blev færre klasseværelser, medførte, at den vestlige skole i 1928 forlængedes med en tilbygning ned mod Frimurerhaven. Der blev 9 klasseværelser i 3 etager samt 3 lokaler i kælderen.

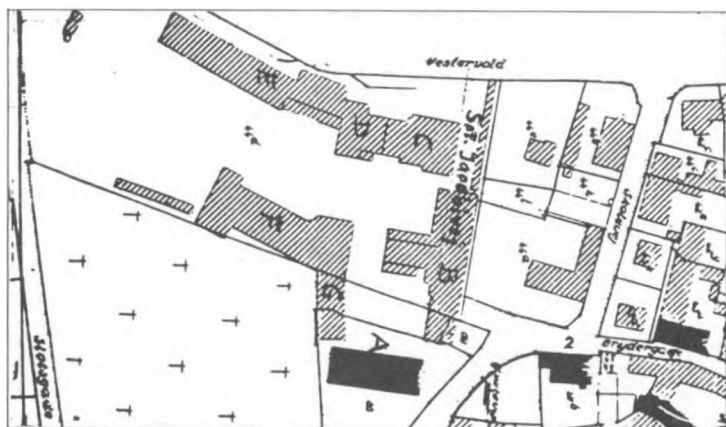

Fig. 5. Udsnit af bykort angående registrering af bevaringsværdige huse i Bevaringsplan og registrant 1976, udgivet af Varde kommune. Ejendomme med sort signatur – i registranten rød – er bevaringsværdige. Bygningerne er tegnede efter luftfoto-opmåling, så udhængende tagflader, læskure m.m. virker fortegnede. Se f.eks. den i 1911 opførte nord-syd vendende gymnastiksal, der i 1939 indpassedes i blok B.

I foråret 1939 var der planer om en udvidelse af Varde skole med opførelse af en ny bygning med gymnastiksal, skolekøkken o.s.v., og det besluttedes at nedlægge Sct. Jacobvej og bygge på denne.

I et byrådsmøde vedtoges det efter indstilling fra skoleudvalget, at der ydedes enkefru Jepsen i Frimurergården som lodsejer ved vejen en nærmere fastsat erstatning.

Ved en festlighed på skolen d. 25. nov. 1940 blev den nye, store bygning indviet. Varde kommunale skole var nu fuldt på højde med tidens krav, og de lokale autoriteter havde efterkommet den nye skolelovs bestemmelser.

Ved Sct. Jacobi skole kulminerede børnetallet d. 1. aug. 1961, da der var 1546 elever i 62 klasser. Foruden mangel på almindelige klasseværelser var der stor mangel på faglokaler, og det gav stødet til opførelsen af den store længe, blok E, ud mod Vestervold, som i foråret 1963 nærmede sig sin fuldfø-

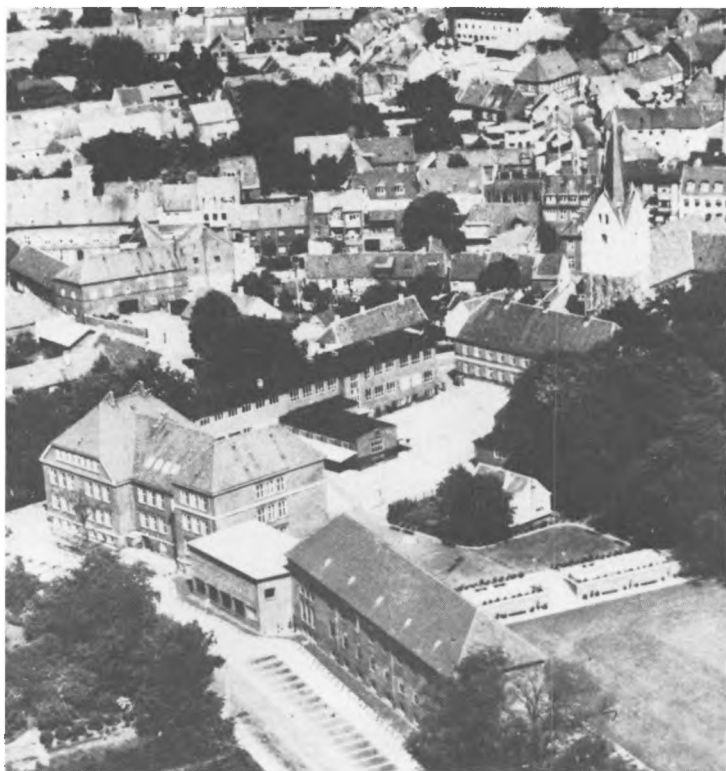

Fig. 6. Luftfoto fra 1964 med den nye blok E i forgrunden. Pedelboligen, omtrent midt i billedet, måtte nogle år senere vige for svømmehallen, blok F. Varde Sct. Jacobi skole.

relse. Af 5 klasseværelser i 2. etage var 2 så vidt færdige, at undervisning kunne påbegyndes her.

Foruden faglokaler i den store 4-etages bygning for fysik, biologi og håndgerning m.m. blev der i mellembygningen ind mod blok D to meget moderne skolekøkkener.

I forbindelse med en restaurering af omklædnings- og badeforhold ved overlærer Larsens gymnastiksal, opført 1885 – som for øvrigt nu er omdannet til et stort, moderne skolebibliotek i 3 etager – påbegyndtes opførelsen af en svømmehal i

Fig. 7. Skøjteløbere i Frimurerhaven o. 1917-18. Varde byhistoriske arkiv.

Frimurerhaven ind mod den gamle kirkegård, efter at den lille pedelbolig (fra 1912) var fjernet.

Svømmehalsbyggeriet, som først afsluttedes o. 1. juli 1969, var holdt på det jævne. Bassinet måler dog $25 \times 8,5$ m, så der kan aflægges autoriserede svømmeprøver.

– Med tiden har Sct. Jacobi skole arealmæssigt fået et betydeligt omfang. Få skoler har vel til huse i så mange forskelligartede bygninger som den. Man kan ligefrem aflæse skiftende tiders arkitektur på de enkelte bygninger.

Ved kommunens overtagelse af Frimurerhaven var arealet som nævnt 28950 kvadratalen eller små 2 tdr. land. Haven var mindst lige så stor som den tilstødende kirkegård, og dens areal var igen 3 gange torvets areal! Der var altså udstrakt plads til forskellige former for sport, efter at man havde fjernet adskillige større og mindre plantevækster.

I 1909 opkom den tanke, at der kunne laves isbane i Frimurerhaven. Der dannedes et aktieselskab, Varde Isbane, som fik byrådets tilladelse til på visse vilkår at indrette en kunstig isbane på skolevæsenets sportsplads. Til en begyndelse var der stort arbejde med at planere pladsen og forsyne den med rørledninger til vandtilførsel samt med ledninger til elektrisk lys.

Når vinteren ellers ville arte sig med passende frost i længere perioder og med mindre blæsende vejr, var der lagt op til frydefulde stunder, hvor små og store muntrede sig på isen.

Det blev snart almindeligt med konkurrencer og opvisninger med deltagelse af såvel hjemlige som udenlandske skøjtemestre. Så tændtes de kulørte lamper, og der kom musik på banen. Var frosten hård, fik hornblæserne halm at stå på!

Frimurerhavens egen bræmme af buske og træer – ofte snepudrede – dannede sammen med den gamle kirkegårds store træer den skønneste ramme om isbanen med det glade folkeliv.

– Isbanens historie spænder over henvend 30 år, ganske vist med mange ustabile vintre, hvor tøvejr indtraf, når man ellers lige havde gjort banen klar.

Så sent som i februar 1940 var der stor skøjtefest i Varde med deltagelse af 5-600 mennesker. Og da sattes rekorden op fra 29 til 44 frostdøgn i sammenhæng!

Man har spurgt: Hvornår opkom navnene Frimurergården og Frimurerhaven? Dertil kan svares, at folk ret snart efter H. C. Jensens åbenbarelse i 1891 af de 6 mænds sameje fandt ud af, at gården ejedes af frimurere. Dertil kom i 1896 meddelelsen om, at kommunen havde lejet overlærer Olsen og flere ind i den såkaldte Frimurergård.

I diskussionerne, der begyndte ved samme tid i aviserne og andre steder om køb af haven eller ej, gik Frimurerhavenavnet ustandselig igen. Det brugtes også i skrivelserne til ministeriet, men i selve købekontrakten var der end ikke et ord om »have«, der var højst tale om »indbemeldte jordlod«.

– Fra århundredskiftet og helt op til nyeste tid har Frimurerhave-navnet været »autoreret« og så indvævet i elevs og lærers liv på skolen, at man ligefrem daglig har gjort brug af det.

Evald Larsen, født 1904, lærer ved Sct. Jacobi skole 1940-1972, Elme Allé 1, Varde. Har bl.a. skrevet tekst til turistbrochure om Sct. Jacobi kirke i Varde, udgivet af Varde menighedsråd 1980, samt »Provisorietidens gendarmerikorps i Varde« i »Vestjyder fortæller« 1980. Har skrevet om Varde Skovbogades gamle gårde i Fra Ribe Amt 1979, s. 126-154.

Den første brugs i Varde

Af Flemming Just

I 1866 startede den første brugsforening her i landet i Thisted med pastor H. Chr. Sonne som initiativtager. Denne humanit indstillede præst blev i det næste tiår inspirator for en række lignende foreninger i en del andre provinskøbstæder. Blandt andet nåede hans tanker til Varde i form af det lille skrift »Om arbejderforeninger«. Redaktøren af Varde Avis, Rudolf Helms, blev grebet af ideen og stod bag oprettelsen af den første brugsforening i Ribe amt, »Brugsforeningen for Varde og Omegn«, i 1868. Foreningen kunne kun klare sig i knap 5 år og standsede sin virksomhed i 1872, men forinden havde den nået at sætte sig varige spor. For det første bærer brugsforeningen en del af æren for, at modstanderne, købmandstanden, oprettede en nødavis, Vardeposten. For det andet af-fødte modstanden en principiel dom fra Højesteret om, hvorvidt foreningen skulle løse næringsbevis.

Baggrund og idegrundlag

I en analyse af brugsforeningernes baggrund må man dels undersøge de sociale og økonomiske forhold, og dels samtidens ideer til afhjælpning af dårlige, sociale tilstande.

Først og fremmest bunder brugsforeningsbevægelsens opståen i de sociale og økonomiske forhold. Det feudale system eller gamle landbosamfund var fra slutningen af 1700-tallet i opløsning. Et væsentligt udtryk for dette var de store landbo-reformer på den tid med stavnsbåndsopløsning, selvejendom, udskiftning og udflytning. Men også på det handels- og håndværksmæssige område knagede det i samfundets fuger. Det væld af restriktioner og privilegier, som lavsvæsen og enevælde havde pålagt, blev i løbet af 1800-tallet mere og mere nogle samfundsmæssige anakronismer, det vil sige at de pas-

seede mindre og mindre ind i det samfundssystem, der var under udvikling med pengeøkonomi, øget landbrugsproduktion og begyndende industrialisering¹. Det var derfor en naturlig følge, at først enevælden i 1849 og senere lavssystemet i 1857 blev ophævet og afløst af det borgerlige demokrati og loven om næringsfrihed.

Men med ophævelsen af lavsvæsenet fjernede man samtidig det sociale sikkerhedsnet, der hidtil havde været under de ansatte arbejdere. Før var man gennem sit lav forsikret i tilfælde af nød, sygdom og død, men denne gensidighedshjælp forsvandt nu. Godt nok trådte loven om næringsfrihed først i kraft fra 1862 for bl.a. at give tid til oprettelse af andre måder at sikre sig på, men det sidste skete ikke i særlig stor udstrækning, specielt ikke uden for København². Situationen forværredes desuden af kraftige prisstigninger i midten af 1860'erne, især steg brødpriserne³.

Mens svendene i byerne oplevede en social deklassering – det blev vanskeligere at avancere til mester, samtidig med at forskellen ned til daglejerne mindskedes – var situationen på landet ikke bedre for landarbejderne og husmændene. Landboreformerne skabte et hastigt voksende landproletariat, der var henvist til at leve på et eksistensminimum. Alene fra 1850 til 1905 steg antallet af små huse med indtil 2 skp. hartkorn fra ca. 60.000 til 140.000 og det endda sammenholdt med, at der i samme periode bortvandrede flere hundrede tusinder fra landbruget⁴. Det er ingen overdrivelse at hævde, at husmands- og landarbejderspørgsmålet var det væsentligste sociale problem i det 19. århundrede. Der blev gjort visse forsøg på at lempe vilkårene, bl.a. blev husmandssagen taget op i 1840'erne i forbindelse med hele rejsningen af bondesagen, uden at der dog fandtes nogen løsning på problemet⁵. Det var på Sjælland og Lolland-Falster problemet var størst, for der fandtes flest husmænd og landarbejdere. Det var derfor naturligt, at brugsforeningerne fik deres første og største udbredelse netop i »husmandsamterne« på Sjælland, i Præstø og Holbæk, samt på Lolland og Falster.

Skønt Falbe-Hansen i 1872 kunne påvise, at en husmands årsindtægt i Ribe og Københavns amt lå noget over landsgen-

nemsnittet, var det ingenlunde udtryk for, at denne klasse her havde det godt. Årsindtægten lå stadig kun på ca. 210 rigsdaler⁶. Sammenligner man antallet af gårde og huse – gårde defineret ved at have 1 td. hartkorn og derover, huse ved at have under 1 td. hartkorn eller slet intet jordtilliggende – fremgår det af statistikken for 1860, at der da fandtes 4.132 gårde og 6.630 huse i hele Ribe amt⁷. I 1873 var tallene henholdsvis 3.779 og 6.939. Problemet var altså også udbredt her og var en del af argumentationen for oprettelsen af brugsforeningen i Varde. Rudolf Helms ønskede som medlemmer »i særdeleshed den uformuende befolkning i Varde købstad og omegn«⁸. Helms betonedede endvidere samme år i et indlæg i Grændsebladet, at »hensigten eller formålet med oprettelsen af sådanne foreninger er at afvinde dem et åndeligt udbytte, d.v.s. at hæve den i borgerlig henseende lavere stillede, afhængige og trykkede del af befolkningen til et højere sædeligt, forstandsdannende og socialt trin – og derved til en hæderligere plads i samfundet«⁹.

Hermed er jeg kommet til brugsforeningsbevægelsens anden forudsætning, nemlig de tanker som datidens sociale forkæmpere forfægtede for at hæve de arbejdende klassers levestandard. Det er her et afgørende kendetegn, at der ikke var tale om nogen socialisme¹⁰. Initiativtagerne og de ledende i de første brugsforeningsbestyrelser var velstillede borgere, typisk præster, godsejere og gårdmænd. Disse folk var velmenende, humanitært indstillede mennesker, der ved at stille sig i spidsen garanterede foreningens økonomiske stabilitet. De menige medlemmer var derimod hovedsageligt fra de lavere lag.

Under indtryk af den omtalte forarmning af arbejderklassen blev mange socialt interesserede borgere i 1850'erne og 1860'erne optaget af på forskellig vis at hjælpe. Man fandt hurtigt ud af, at direkte pengehjælp gennem velgørenhedsforeninger ikke nyttede meget. Sonne udtrykte bl.a., at pengehjælp ville sløve arbejderen i stedet for at »styrke ham til kampen i livet«¹¹. Vejen frem måtte være selvhjælp, og her var Kooperation en oplagt mulighed. Allerede i 1850'erne blev der oprettet flere kooperative indkøbsforeninger, især efter fransk forbillede, men næsten ingen viste sig levedygtige¹². Derimod

blev der op igennem 1860'erne oprettet mange stabile selvhjælpsforeninger i form af syge-, alderdoms- og begravelseskasser samt flere kooperative byggeforeninger. Hovedtanken var som nævnt selvhjælpen. Ved at gå sammen og betale faste ugentlige eller månedlige indskud, der blev forrentet, ville arbejderen være bedre rustet i tilfælde af uheld, og i byggeforeningerne ville man efter en årrække kunne opnå at få sit eget lille hus¹³.

Springet til også at gå sammen om noget så væsentligt som indkøb af levnedsmidler var ikke langt. Sonne var her den første der formulerede et helt program for, hvordan fællesindkøbsideen skulle realiseres. Hans tanker findes i det dengang meget udbredte og betydningsfulde lille skrift »Om Arbejderforeninger. Til oplysning og vejledning« (Kbh. 1867). Ved at indkøbe i store partier kunne man få varerne billigere. Ved uddelingen til medlemmerne skulle man i overensstemmelse med Rochdale-principperne (regnes for verdens første brugsforening, oprettet 1844) tage de gældende dagspriser for varerne. Herved ville medlemmerne samtidig foretage en slags opsparing, der skulle komme til udbetaling i form af dividende. Sonne så desuden i Kooperationstanken en mulighed for arbejderen til at komme ud af det kreditsystem, hvori mange dengang var fanget ind. En bærende ide var nemlig kontantbetalingen. En anden fordel ved fælles storindkøb ville være, at man var sikker på altid at få gode og uforfalskede varer. Den sidste fordel, der ikke mindst for Sonne som præst spillede en meget vigtig rolle i argumentationen, var, at foreningerne ville føre medlemmerne op på et højere sædeligt, intellektuelt og socialt stade. Det sædelige skulle opnås ved, at arbejderklassens drikfældighed ville blive begrænset, når de opsparerede en del af deres penge i foreningen. Et højere sædeligt stade hang også sammen med det intellektuelle. Arbejderklassen skulle være bedre oplyst, hvilket man ville opnå ved, at en del af overskuddet blev henlagt til læse- og forsamlingslokaler, bibliotek o.s.v.¹⁴. Den sociale højnelse ville helt naturligt blive opnået gennem de økonomiske fordele, samt ved at foreningen også skulle yde hjælp ved sygdom, alderdom og begravelse.

Sonnes forslag, der allerede i 1866 til dels blev realiseret ved oprettelsen af den første »rigtige« brugsforening i Danmark, Thisted Arbejderforening, greb i løbet af få år en mængde mennesker, især i borgelige reformkredse, hvorimod socialister århundredet ud afviste brugsforeningstanken. Arbejdernes levevilkår skulle ikke forbedres ved lapperier under borgerlig ledelse. Den eneste farbare vej var en omfordeling af produktionsmidlerne. Men som sagt slog Sonnes tanker an i mange kredse, i begyndelsen især i provinsbyerne – og herunder altså også i Varde.

Brugsforeningens første år

Den 6. januar 1868 blev det på en generalforsamling i Varde vedtaget at oprette en brugsforening og at få tilvejebragt det nødvendige økonomiske grundlag. Som noget usædvanligt var det håndværkerforeningen, der stod bag oprettelsen¹⁵. Håndværkerforeningen var blevet stiftet godt et år tidligere, den 1/12 1866 med redaktør Helms som initiativtager og første formand (indtil 1876). Helms stod allerede på det tidspunkt bag oprettelsen af andre humanitære selvhjælpsforeninger.

Rudolf Helms (1820-1878) blev født i Assens som søn af auditor Rasmus T. Helms. I 1848 oprettede R. Helms et juridisk kommissionskontor i Horsens, men journalistikken trak i ham, så i 1853 startede han som redaktør af »Nørre-jydsk Tilskuer« også i Horsens. Efter et halvt års forløb måtte han imidlertid standse på grund af manglende bevilling til at oprette eget trykkeri, en bevilling der dengang var meget vanskelig at få i de større købstæder. Han flyttede derfor til Varde, også fordi noget af familien allerede var bosat i byen, og der fik han kgl. bevilling. Støttet af bl.a. fætterten, apoteker A. F. Helms, og købmand Ludvig Helms oprettede han den 7/7 1854 et trykkeri og begyndte samtidig at udgive Vesterjydsk Avis. Bladet skiftede i 1866 navn til Varde Avis og senere i 1872 til Ribe Amtstidende. I begyndelsen var avisen upolitisk med hældning til Bondevennerne, men med Grundlovsstriden 1865-66 nærmede den sig »Det Bergske Venstre« og blev ret snart et udpræget Venstre-organ. Rudolf Helms

var en meget initiativrig mand og markerede sig snart i byens selskabelige, politiske og faglige liv.

I 1856 var han medstifter af og i en periode meddirektør for den eksklusive klub »Enigheden«¹⁶, og i 1860 var han medlem af byrådet. I det faglige arbejde var hans største fortjeneste, at han stod bag håndværkerforeningens oprettelse i 1866. Året efter stod samme forening bag oprettelsen af en spare- og lånekasse. Den 1/1 1868 oprettedes endvidere en sygekasse, og som nævnt kun en uge efter en brugsforening. Slutstenen blev i 1875 lagt med oprettelse af en alderdomsunderstøttelsesforening¹⁷.

Da håndværkerforeningen stod bag brugsens oprettelse var det helt naturligt, at bestyrelsen kom til at bestå af medlemmer fra håndværkerforeningens bestyrelse, hvilket brugsens vedtægter, paragraf 5, i øvrigt krævede. Den første bestyrelse bestod af Rudolf Helms (formand), guldsmed N. Dam (næstformand), farver H. Kastoft (opkræver), garver N. Gotfredsen og skomager J. M. Brender. Desuden blev bestyrelsen suppleret med en kasserer, nemlig overlærer V. Larsen.

Brugsforeningens vedtægter fulgte nøje forbilledet fra Thisted. Det vil sige, at medlemskabet var åbent for alle uanset køn, stand og stilling. Som medlem forpligtede man sig til at betale et ugentligt bidrag på mindst 8 sk. fra april til september og de øvrige seks måneder mindst 4 sk., indtil man havde et fuldt aktiebrev på 25 rigsdaler. Indskuddet blev forrentet med 5% og fungerede foruden at være en opsparing også som en del af foreningens driftskapital. Foreningens øvrige driftskapital skulle dækkes ved lån som medlemmerne hæftede solidarisk for. Varerne skulle sælges til dagspriser, hvorved der ville opstå et overskud. Dette skulle anvendes dels til en reservefond – 1% – og dels til afskrivninger på inventar – 10%. Desuden skulle der gerne blive penge til medlemsudbytte (dividende), ligesom der skulle henlægges 2% til et oplysningsfond.

Et afgørende princip var kontantbetalingen. Gæld »undergraver en mands selvstændige eksistens«, som Sonne advarende skrev i »Arbejderen«¹⁸ efter at Valby Arbejderforening i sommeren 1868, som den første havde åbnet for kreditgivning,

Bedtægter for Brugsforeningen for Varde Kjøbstad og Omegn.

§ 1.

Foreningens Formaal er ved frivillige Bidrag af Medlemmerne at danne et Fond for at sætte dem istand til et fordelagtigere Indkjøb af Livsforholdenheder.

§ 2.

Dette Formaal søges opnaaet ved :

- a) at ethvert Medlem indskyder ugenlig i Maanederne April til September, begge medregnede, mindst 8 Sk. og i de andre 6 Maaneder mindst 4 Sk.,
- b) at de indkjøbte Livsforholdenheder udsælges til Dagens Priser og at det vundne Overskud opspares og fordeles mellem Medlemmerne paa nedenfor nærmere bestemte Maade (i. § 6.)

Indkjøb og Udsalg sker udelukkende for kontant Betaling.

og Helms kunne i Varde Avis fuldt ud tilslutte sig dette¹⁹. Kontantbetalingen fastholdtes da også i Varde brugsforening i hele dens levetid. Det eneste punkt, hvor vedtægterne for Varde adskilte sig fra ophavet i Thisted, var i spørgsmålet om bestyrelsens sammensætning. Her fastslog § 5, at »Så længe håndværkerforeningen består, skal, indtil anderledes bestemmes, dennes bestyrelse altid være medlemmer af brugsforeningens bestyrelse . . .«²⁰. Disse love blev først vedtaget den 25. januar 1868, efter at man på generalforsamlingen den 6. i samme måned havde bemyndiget bestyrelsen til at udfærdige vedtægter, men sidstnævnte dato regnedes for foreningens stiftelsesdag. Der skulle dog endnu gå nogle måneder, inden foreningen kunne begynde vareuddelingen. Man måtte først have skaffet sig det fornødne underlag økonomisk og medlemsmæssigt. Fra starten tegnede 38 sig som medlemmer, og det blev nu bestyrelsens opgave at agitere for yderligere tilgang. Man indbød i Varde Avis »alle og enhver, uden hensyn til stand og stilling, i særdeleshed den uformuende befolkning i Varde købstad og omegn til som medlemmer at indtræde i foreningen«²¹. Brugsforeningen var i agitationsøjemed i besiddelse af et godt organ, nemlig formandens blad, Varde Avis. Foruden omtale af foreningens oprettelse bragte Rudolf Helms fra midten af januar og to uger frem nogle store uddrag af Sonnes skrift »Om Arbejderforeninger«, hvor der var fyldig omtale af, hvordan man i praksis skulle oprette brugs- eller husholdningsforeninger, som de kaldtes, og hvilke store fordele der var forbundet med at være medlem.

Men allerede længe før dette tidspunkt havde Helms ofret spalteplads på brugsforeningstanken. Meget tidligt, kun to måneder efter starten på Thisted Arbejderforening den 1. juli 1866, bragte han den første omtale. Under overskriften »Forsyningsforeninger« gjorde han rede for, at man i »enkelte af vore købstæder« havde startet forbrugsforeninger »for de mindre bemidlede og navnlig arbejdere«. Han betragtede ideen meget positivt, idet arbejderne derved kunne købe deres nødvendighedsartikler billigt, der kunne ydes kredit, og de kunne til en billig rente låne småsummer. Han sluttede med, at »ønskeligt ville det være, om man i hver provinsby ville følge de

Haandværkerforeningens første Bestyrelse.

I forreste Række fra venstre : Redaktør HELMS, Guldsmed DAM og Farver H. KASTOFT.
I anden Række fra Venstre : Skomager J. M. JENSEN BRENDER og Garver G. GOTFREDSEN
I Baggrunden : Foreningens senere Formand, daværende Faktor BØLLING, der blev Ribe Amts-
tidende's Udgiver og Redaktør efter Helms og kort før sin Død indvalgt i Landstinget.

Fig. 2 *Håndværkerforeningens første bestyrelse var identisk med den første bestyrelse i brugsforeningen. HVF's jubilæumsblad 1936.*

givne eksempler og overalt oprette lignende forsyningsforeninger²².

Det er her tydeligt, at Helms endnu ikke var bekendt med Rochdaleprincipperne. Således mente han, at varerne skulle

sælges billigere og ikke til dagspriser, og videre gik han ind for kreditgivning. Der findes herefter ingen omtale i Varde Avis af brugsforeningssagen inden et år efter, og da sker det i forbindelse med udgivelsen af Sonnes bog²³. Helms introducerede bogens hovedtanker og blev hermed bekendt med principperne fra det første »rigtige« kooperationsprogram fra Rochdale. Ligesom andelsbevægelsen et par årtier senere bar Helms' tanker præg af en kraftig antikapitalisme. Det vil sige, at han uden at være socialist vendte sig mod kapitalismen. Han mente som mange liberale kritikere af kapitalismen, at det var mellemhandlerne, der fordyrede varepriserne. Man skulle derfor springe mellemhandlerleddet over og tage sagen i egen hånd og selv stå for vareindkøb og -uddeling. Derved ville varerne blive solgt til en »retfærdig« pris, og samtidig var man sikker på, at varerne ikke var forfalskede eller dårlige.

Under foreningens agitation for at skaffe medlemmer benyttede man sig foruden af Varde Avis også af »tillidsmænd« fra landet. På et møde den 13. februar samledes bestyrelsen med nogle af de mest fremtrædende mænd fra landbruget, således proprietær Niels Møller, Letbæk Mølle, proprietær C. Husted, Sædding-Nygård, proprietær Jørgen Bych, Vittarpgård, gårdejerne Troels Lauridsen, Billumtarp, og P. Jørgensen, Hygum²⁴. De fire sidstnævnte blev optaget i bestyrelsen, således at den nu bestod af ialt 9 medlemmer: Helms, Dam, Kastoft, Gotfredsen, Brender, Husted, Bych, Lauridsen og Jørgensen²⁵.

Ifølge Helms' indlæg i »Arbeideren« (se note 24) gik det endnu sløvt med medlemstilgangen, men så kom nogle købmænd indirekte foreningen til hjælp. De startede nemlig en voldsom kampagne imod brugsforeningen, »en så voldsom modstand . . ., som endnu næppe er bleven vist nogen af de mange andre foreninger«²⁶. Virkningen var, stadig ifølge Helms, den stik modsatte af den tilsigtede, idet medlemmerne nu på grund af den megen omtale strømmede ind. Helms påstand skal tages med et gran salt, fordi den er led i hans agitation. Det er ikke muligt at konstatere, om medlemstilgangen først satte ind, da der opstod modstand mod foreningen. Sandsynligheden taler dog for, at det har spillet en vis rolle, og

Fig. 3. Parti fra Vestergade set fra Torvet, o. 1910. Brugsforeningen havde det første halve år udleveringssted i værtshusholder Peter Bøysens ejendom. Derefter flyttede man om på Torvet, men i 1871 vendte brugsen tilbage til Vestergade til haltemager Rathjes hus, der lå ved siden af det oprindelige brugsforeningslokale. Bøysens ejendom, der stadig eksisterer (med vævestue, kiosk og strømpeforretning) kan på billedet skimtes til venstre, huset med den hvide kvist. (Varde byhistoriske Arkiv).

hvor om alting er, så havde foreningen ved sin første generalforsamling den 30. juni ialt 278 medlemmer – en tilgang på 240 i forhold til starten²⁷.

Den 5. maj 1868 var forberedelserne så langt fremme, at brugsforeningen kunne åbne sit udleveringssted i værtshusholder P. Bøyesens gård i Vestergade. Allerede fra marts måned havde man påbegyndt et udsalg af brød²⁸. Der blev i marts og april måned solgt brød for 6 rigsdaler pr. dag og i alt bagt af 52 tdr. rug. Man fik efter aftale med en bager denne til at bage brød for 72 sk. pr. td. rug, hvilket lå lidt under normalprisen.

Driftskapitalen kom ellers hovedsageligt fra medlemmernes indskud. Af den samlede startkapital på små 1600 rigsdaler stammede omkring 1050 fra indskud og afdrag. De resterende 550 rigsdaler lånte man i håndværkerforeningens sparekasse.

Hvad kunne medlemmerne så få udleveret af varer? Foruden brød skriver Helms i en fortegnelse følgende: »Kaffe,

cikorie, St. Croix sukker, hvid og lysgul farin, melis, kandis, ris, rosiner, svesker, korender, sirup, ris- og sagomel, sago-gryn, kongothe, ingefær, nelliker, kanel, anis, kommen, søde og bitre mandler, tørrede kirsebær og pommeranser, peber, allehånde, muskatblommer, kardemomme, pommerans- og citronskal, hvid, gul og grøn sæbe, groft og Lyneborg salt, fine byg- og boghvedegryn, sigtet byg- og rugmel, svovlstikker, skrå- og røgtobak, sennep, eddike og stenolie²⁹. Som det ses var det primært daglige fornødenheder brugsen førte. Dog kan det undre, at foreningen forhandlede så mange krydderier i betragtning af, at målgruppen var de arbejdende klasser.

Som uddeler og sekretær ansatte man konsul A. C. Haunstrup, der ved siden af drev sin egen købmandshandel. Hans løn skulle først fastsættes efter 1. kvartal, ligesom man til den tid skulle tage stilling til, om han ville nedlægge eller fortsætte sin købmandsforretning. Det kan synes mærkværdigt, at en købmand blev uddeler, eftersom købmandsstanden gik så stærkt imod brugsforeningen. Det var imidlertid ikke et særsyn dengang, at en hører eller købmand blev uddeler, det skete da som regel, fordi deres forretning ikke gik så godt. Det specielle i dette tilfælde er, at konsul Haunstrup driver sin forretning videre sideløbende med uddelergerningen. En mulig forklaring kan være, at konsulen har fungeret som grossist for brugsen. Det fremgår ikke af nogen kilder, hvorfra brugsforeningen skaffede sine varer. På det tidspunkt eksisterede der endnu ikke nogen fællesindkøbsforening. Man har altså måttet købe enten hos grossist eller have opnået rabat hos en købmand, og her muligvis konsul Haunstrup. Under alle omstændigheder viser Haunstrup, at han ikke har delt den øvrige købmandsstands frygt for de nye forbrugsforeninger, men i dem har øjnet en ny indtægtskilde.

Den 30. juni kunne foreningen holde sin første generalforsamling efter 56 dages virke. Konsul Haunstrup kunne oplyse, at omsætningen havde været på 1680 rigsdaler og 1 skilling og fortjenesten på 195 rdr 5 mk og 11 sk. Dette må siges at være et ganske pænt resultat og gav da også et medlemsudbytte på 4%³⁰. Ikke desto mindre mente man, at omsætningen og udbyttet kunne være blevet større, hvis det ikke havde været

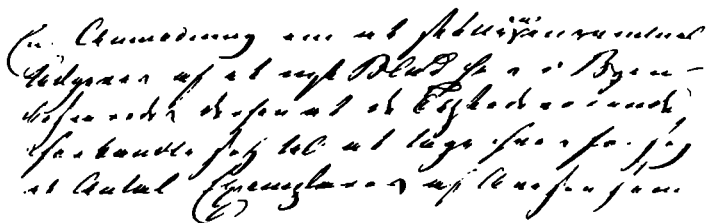
for den modstand, foreningen mødte fra købmandsside. For det første havde handelsstanden trykket sine priser så meget, at incitamentet til at gå med i brugsforeningen mindskedes. Dernæst konkurrerede man på ulige vilkår, idet brugsen kun solgte varer af første sortering, der var uforfalskede og ublandede, hvilket havde nedsat avancen. Videre var bestyrelsen ikke handelskyndig nok og kunne ikke ofre den fornødne tid, hvorfor det var nødvendigt at have ansat en forretningsfører (Haunstrup), der foreløbig lønnedes med 3% af omsætningen. Endelig hævdedes det, at mange havde afholdt sig fra medlemskab af frygt for at blive skadet i deres borgerlige erhverv³¹. På trods af disse startvanskeligheder så man lyst på fremtiden og var forvisset om, at modstanden ville lægge sig.

Modstanden og foreningens videre virke

Helms påpegede i sin første formandsberetning, at godt nok havde modstanden skaffet foreningen stor tilslutning, men den havde naturligvis også hæmmet virksomheden »på andre måder«. Første gang vi hører om modstand mod brugsforeningen er i begyndelsen af marts, allerede inden den er startet. Helms redegør nemlig da i et tillæg til Varde Avis for en demonstration, der har rejst sig imod ham. Han refererer, at han af købmændene beskyldes for at være primus motor bag oprettelsen af brugsforeningen og videre, at en brugsforening i høj grad vil skade købmandsstanden og ødelægge byen, idet denne vil miste sit opland. Helms modargumenterer, at hvis landboerne ikke havde fået tilladelse til at handle i brugsen, ville de have dannet en forening på landet, og byen ville dermed helt have mistet kunder. Redaktør Helms beskyldes dernæst for altid at have været på nakken af købmændene, hvilket han ikke helt afviser, men som delvis bundet i en forskellig politisk opfattelse. Til sidst fremgår det af den lange artikel, at syv af byens købmænd har formået »et herværende ledigtliggende ungt menneske til at gøre forsøg på at etablere et andet blad her i byen«³².

Dette blad var »Vardeposten«, hvis første nummer udkom den 3. april 1868. Som redaktør fungerede det første år cand. jur. R. E. Albinus. Han var ca. 30 år og havde netop afsluttet

sin uddannelse. Midt i februar vendte han hjem for at bo hos sin stedfader, købmand E. Albinus, medens han ventede på at få embede. Han skriver i sin programerklæring, at han havde erfaret »ved samtaler med forskellige, at der på grund af Varde Avis' formentlig ensidige optræden og dens i det hele lidet tiltalende ånd og tone var stor misfornøjelse tilstede med dette blad . . .«³³. I et inserat i Ribe Stiftstidende skriver Albi-

En Anmodning om at støtte oprettelsen af et nyt Blad her i Byen -
Hvorved der ønskes at få et Blad som er
forhandlet for sig selv og tage for sig et
antal Exemplarer af Avisen . . .

Fig. 4. Uddrag af Handelsforeningens protokol fra 24. februar 1868, hvor det vedtages at støtte oprettelsen af Vardeposten: »En Anmodning om at støtte en eventuel Udgiver af et nyt Blad her i Byen besvaredes derhen, at de Tilstedeværende forbandte sig til at tage hver for sig et antal Exemplarer af Avisen . . .«. Varde byhistoriske Arkiv.

nus videre, at det er »såre naturligt, at en sådan ung mand fatter den beslutning at grundlægge et bogtrykkeri, samt udgivelsen af et blad, navnlig under byens nuværende forhold, da en temmelig stærk partistilling gør sig gældende«³⁴. Han nægter imidlertid på det bestemteste, at det er handelsstanden der står bag som grundlægger, »at udgiveren af det ny blad derimod støttes med pengelån eller kaution er rimeligt, da han blandt handelsstanden har flere pårørende«³⁵.

For Helms var der ingen tvivl – Vardeposten var oprettet af købmændene for at agitere imod brugsforeningen. Heri havde han ret, det *var* købmændene der stod bag oprettelsen. Vi er så heldige, at Varde Handelsforenings protokoller er bevaret fra starten i 1857. Fra generalforsamlingen den 24. februar 1868 ses det i protokollen, at foreningen tiltræder udgivelsen af et nyt blad efter »en anmodning«. Bladtanken ville blive realise-

ret, dersom de tilstedeværende ville forpligtige sig til hver at tage et antal eksemplarer af avisen. I alt tegnede 15 medlemmer sig for 66 eksemplarer. Der er ingen tvivl om, at brugsforeningsspørgsmålet har spillet en rolle i bevæggrundene for at oprette et modblad. Alene i maj, da brugsen åbnede, bragte Vardeposten 4 artikler imod brugsforeningen³⁶, herefter stillede kampagnen af og blussede først op igen i 1871 i forbindelse med håndværkerforeningens splittelse (herom senere). Men udover at have et talerør i denne sag havde det også betydning for handelsstanden at have et organ, der i øvrigt kunne forsvare denne klasses interesser.

Albinus' modstand mod brugsforeningerne gik på, at de ville ødelægge handelsstanden og dermed byerne. De kunne have en vis berettigelse, hvor købmændene tog overpriser samt i fabriksbyer, men da priserne i Varde var rimelige, og da der af industrivirksomheder kun fandtes et jernstøberi, så han ingen som helst grund til at oprette en brugsforening. Hvad der ifølge Albinus især gjorde Varde brugsforening så farlig var, at den også henvendte sig til oplandet, hvilket betød, at bønderne ikke mere kom til byen for at handle, men kun kom til markeder og efter lægehjælp³⁷. Ugen efter (19/5-1868) stod der i et indlæg, sandsynligvis skrevet af redaktøren selv, at blev alle medlem af brugsforeningen ville købmændene gå ned og ejendommenes værdi ville falde. Arbejderklassen ville så mangle arbejde, og byerne ville gå »deres fuldstændige undergang i møde«. Det var således dystre perspektiver, brugsforeningens oprettelse tegnede!

Der var nu ro i brugsforeningen frem til foråret 1869, og Vardeposten indeholdt kun få spydige indlæg om brugsforeningen. Denne gled på den anden side også ind i en mere rolig udvikling. Medlemstallet steg kun langsomt, 1. oktober 300 medlemmer og ved årets udgang 321³⁸. Udbyttet lå ved disse to kvartalsopgørelser på 5% efter afskrivning på inventar og lån. Omsætningen i juli kvartal var i forhold til april kvartal steget fra 1680 rdr. til 2156 rdr., medens fortjenesten var faldet fra 195 rdr. til 107 rdr.³⁹.

I forhold til de øvrige husholdningsforeninger i landet lå Varde brugsforening medlemsmæssigt ret godt placeret, idet

den kun var overgået af Randers Arbejderforening (487 medlemmer). Hvad angår omsætningen i 1868 kom den op på 7401 rdr. (4. højst). Fordelt på de to hele kvartaler betyder det en lille omsætningsstigning pr. medlem, nemlig fra godt 7 rdr. i gennemsnit i juli kvartal til godt 11 rdr. i oktober kvartal⁴⁰. Alligevel er der tale om meget små beløb, hvis man ser indkøbene i forhold til hvert medlems samlede forbrug. Ifølge Th. Sørensens undersøgelse af 22 arbejderfamiliers levevilkår i Hobro i 1879 brugte hver familie 300-375 kr. årligt på fødevarer, belysning, vask, tobak og spiritus⁴¹. Overføres disse oplysninger på forholdene i Varde, hvor gennemsnitsfamilien skønsmæssigt har haft et forbrug på omkring 175 rdr. (= 350 kr.) årligt, fremgår det, at medlemmerne i sidste halvår af 1868 kun har placeret 20-25% af deres forbrug i brugsforeningen. Men de 7401 rdr., som i 1868 var anvendt til indkøb i brugsforeningen, betød, at byens handlende gik glip af et tilsvarende beløb. De kunne tilmed se, at omsætningen var stigende, og at de følgelig ville blive ramt endnu hårdere på deres brød fremover. Situationen forværredes yderligere af, at der var blevet oprettet en filial af brugsen i Stausø ved Henne. Købmændene kunne heri kun se en bekræftelse på de bange anelser, de hele tiden havde haft, nemlig at brugsforeningen ville stjæle omlandet fra dem. Desværre ved vi ikke meget om denne filial, heller ikke hvornår den er oprettet. Men det kan fastslås, at den senest er oprettet i april 1869, da den på det tidspunkt omtales i en skrivelse. Bestyrer af filialen var gdr. Martin C. Haahr, der formedelst 400 kr. årligt (ofte i naturalier) solgte brugsvarerne fra sin gård i Stausø. Filialen gik efter ca. 1 år konkurs og blev i stedet overtaget af storkøbmanden i Varde, J. W. Palludan⁴².

Der var altså al mulig grund for købmændene til at gå i aktion, og deres næste udspil fulgte i marts-april 1869. Varde Handelsforening indgav da en forespørgsel til indenrigsministeriet, hvor man dels ankede over, at brugsforeningen solgte varer uden næringsbevis, og dels at der fra filialen i Stausø blev forhandlet brændevin uden bevilling. Indenrigsministeriet svarede i en skrivelse af 22. april, at »foreningen, da den har etableret flere for alle tilgængelige udsalgssteder, må, uanset

at afsætning kun tilsigtes foreningens egne medlemmer, være pligtig til at erhverve sædvanlig næringsadkomst« og videre »at den kun efter dertil meddelt bevilling kan have udsalg af brændevin på landet«⁴³. Indenrigsministeriet fastslog således, at skønt brugsforeningen kun var beregnet for udsalg til medlemmer, så var der alligevel tale om »åben bod«, der var tilgængelig for alle, hvorfor foreningen var pligtig til at løse næringsbevis. Helms argumenterede kraftigt imod og hævdede, at der overhovedet ikke var tale om noget udsalg, men om udlevering. Som understregning af dette stod der på indgangsdøren »Brugsforeningens udleveringssted«⁴⁴. Det kunne ikke være rimeligt, at man skulle erholde næringsbevis, blot fordi nogle familier eller medlemmer gik sammen om at købe varer ind for på den måde at opnå rabat. Det ville også være en »skrigende uretfærdighed« at det overskud, der evt. opstod, skulle beskattes. Det betød, at den samme mand ville blive sat i skat to gange, og mere grotesk at en mand, der ikke betalte skat, ved en foreningsskat ville komme til det⁴⁵. Varde brugsforening nægtede derfor at følge indenrigsministeriets skrivelse og ønskede at få sagen prøvet ved domstolene. Under processen standsede man dog udleveringen af brændevin fra Stausø-filialen⁴⁶, hvad man led et »betydeligt tab ved«⁴⁷. I første omgang kom spørgsmålet for politiretten i Varde, hvor foreningen den 19. juli 1869 blev dømt for uberettiget næringsbrug⁴⁸.

For at opnå en endelig afklaring anlagde det offentlige på foranledning af Varde handelsforening sag mod Helms i hans egenskab af formand for foreningen. Sagen kom for Landsretten i Viborg, hvor det bl.a. blev fremført af anklageren, at nogle af brugsforeningens medlemmer enkelte gange havde ladet ikke-medlemmer benytte deres kontrabøger til at købe varer for i foreningen⁴⁹. Ved dommen, der blev afsagt den 27. september samme år kom dette misbrug dog ikke til at spille nogen rolle. Redaktør Helms blev fuldstændig frifundet for det offentliges tiltale, og sagens omkostninger skulle betales af det offentlige. I dommens præmisser hedder det bl.a.: ». . . Da Foreningens virksomhed må anses indskrænket til en fordeling mellem medlemmerne indbyrdes af de for deres sammen-

skudte penge indkøbte varer, findes den ikke i og for sig at kunne betragtes som en næringsdrift, der kunne medføre forpligtelse til at tage borgerskab . . .⁵⁰. Den 28. januar 1870 stadfæstede Højesteret Landsrettens afgørelse og præmisser. Hermed var det helt klarlagt, at foreningen ikke skulle løse næringsbevis.

Ikke alene var der nu fundet en afgørelse på Varde brugsforenings juridiske status – der var samtidig også fundet en principiel afgørelse, der gjorde en ende på flere års rådvildhed fra statsmagtens side i dens forhold til arbejderforeninger og Kooperationer.

Arbejderforeningerne var af så ny dato, at der lovgivningsmæssigt endnu ikke var taget højde for denne særlige type foreninger, endsiges havde dannet sig en form for præcedens. Næringsloven af 1857 kunne af gode grunde ikke omhandle selvhjælpsforeninger, da de først for alvor kom frem i 1860'erne. Ikke desto mindre henholdt man sig til næringslovens §4, skønt denne paragraf kun taler om aktieselskaber. Fra foreningernes side måtte man tage afstand fra det offentlige påberåbelse af næringslovens § 4. For det første omhandlede loven kun håndværks- og fabriksdrift samt handel og beværtning, og brugsforeningerne foretog ikke handel, så længe der kun uddeltes til medlemmer. For det andet var der ikke tale om aktieselskaber⁵¹. I erkendelse af lovgivningsmagtens usikkerhed tiltrådte godt tredive kooperative foreninger i august 1869 en adresse til den fungerende indenrigsminister, justitsminister C. Nutzhorn, hvori foreningerne redegjorde for de vanskeligheder, de mødtes med fra statens side. Man ønskede stempelbegunstigelse (opnåedes i 1870), ingen næringsbevis for brugsforeninger der kun handlede med medlemmer, frihed for næringsskat, afklaring i brændevinsspørgsmålet (opnåedes i 1870) m.m. Højesteretsdommen i Varde-sagen bevirkede en afklaring og dannede præcedens. Således blev den optaget i den reviderede næringslov af 1873, hvor det endeligt blev fastslået, at brugsforeninger, der kun solgte til medlemmer, ikke skulle have næringsbrev⁵².

Fremtiden så nu noget lysere ud for Varde brugsforening ved indgangen til 1870'erne. Hvorledes regnskabsåret 1869

gik, vidner ingen statistik om. I »Arbejderens« statistik for husholdningsforeningerne for 1869 er Varde med, men har ikke opgivet tal for omsætning og fortjeneste. Det oplyses kun, at medlemstallet er steget til 370 ved årets udgang⁵³, og at udbyttet i juli kvartal var 4%⁵⁴. Når omsætningstallet ikke er opgivet, kan det formentlig skyldes, at året på grund af de mange forstyrrelser har været mindre indbringende, og at Helms ikke har villet oplyse om en nedgang af hensyn til modstanderne. I øvrigt sluttede året med, at man på en generalforsamling i Henne Kirkeby nedlagde Stausø-filialen⁵⁵ og i stedet flyttede den til Otrup⁵⁶.

Brugsforeningen fik imidlertid ikke lov til at være i fred ret længe. Kun 6 uger efter, at Højesteret havde stadfæstet, at foreningen ikke skulle løse næringsbevis, besluttede byrådet den 5. marts, at brugsen skulle betale skat af sit overskud. Helms nægtede under henvisning til både lands- og højesteretskendelsen, hvori foreningens virksomhed ikke betragtedes som næringsdrift, men som en fordeling mellem medlemmerne af varer for deres sammenskudte penge. Enkelt personer blev jo heller ikke beskattet af den fordel, de fik ved at købe stort, lige så lidt kunne man beskatte forbrugere, der gik sammen om at købe stort ind. Der kunne derfor ikke være tale om at betale skat af overskuddet. Dels ville nogle komme til at betale skat to gange, dels ville småkårsfolk, der var fritaget for kommuneskat, på denne måde blive beskattet, og endelig ville udenbys medlemmer komme til at betale skat til en kommune, som de ikke boede i⁵⁷. Protesterne hjalp ikke, tværtimod gjorde skatteopkræverne udlæg i et fad eddike⁵⁸. Brugsforeningen indkaldte da byrådet for Varde købstads Forligelseskommission, hvor ovenstående argumenter blev gentaget. Der kunne imidlertid ikke opnås forlig, og sagen blev henvist til domstolene⁵⁹. Ved Landsretten i Viborg fik brugsforeningen ikke medhold som året tidligere, idet retten sendte sagen tilbage til fornyet behandling i underretten, og tilmed blev brugsen tilkendt alle sagens omkostninger⁶⁰. Det ville sige, man skulle begynde forfra med sagen ved underretten – oven i købet med ringe udsigt til at blive frikendt. Eftersom kilderne er tavse om et videre forløb i sagen, må det antages, at bestyrelsen har opgivet sagen

og affundet sig med skatteudpantningen⁶¹. Af skatteligningen for 1870 kan det konstateres, at brugsforeningen i 1869 er blevet ansat til 350 rdr. i anslået indtægt, hvoraf den skattepligtige indkomst udgør 75 rdr. Heraf skulle betales 4 rdr. i skat samt 2 rdr. i næringskat⁶².

Under hele sagens forløb fik brugsforeningen naturligvis meget opbakning i Arbeideren, da »Vardeforeningens kamp på en måde er en forpostfægtning for alle husholdningsforeninger«⁶³. På grund af de meget usikre retslige forhold, der knyttede sig til brugsforeningsbevægelsen, var det nødvendigt at opnå faste afgørelser gennem domstolene for på den måde at få foreningernes fremtidige status klarlagt. Således havde der været tilfredshed med, at Varde brugsforening havde ført næringsbevis-spørgsmålet frem til højesteret, det havde haft »sin store betydning for husholdningsforeningerne, der derved først fik et bestemt fodfæste, hvilket de tidligere havde savnet«⁶⁴. Til hjælp til omkostningerne i skattesagen foranstaltede Faber i Arbeideren en indsamling blandt de øvrige arbejderforeninger, i alt blev der indsamlet 47 rdr.⁶⁵.

Trods problemerne udadtil eller måske netop på grund af dem oplevede foreningen 1870 som et ganske pænt år regnskabsmæssigt. Omsætningen løb op i 15.170 rdr. fordelt på 400 medlemmer, og fortjenesten blev på næsten 900 rdr.⁶⁶. Fordeles indkøbene på hvert medlem, hvor der for nemheds skyld regnes med 400 medlemmer gennem hele året, giver det et årligt gennemsnitligt indkøb for ca. 38 rdr., svarende til omtrent af årsforbruget. Det gennemsnitlige medlemsindkøb steg altså ikke fra 1868 til 1870 (jvf. s. 11). Gennemsnittet for en række af de øvrige brugsforeninger ansatte Faber til mellem 55 og 65 rdr.⁶⁷. I øvrigt blev varesortimentet gradvist udvidet, så man nu også kunne tilbyde lybske pølser, saltede kødpølser, engelsk tebrød, islandsk klipfisk, chokolade, rulle-gryn (fine boghvedegryn), humle, palmesæber, søm, soya og taffelsalt⁶⁸.

Brugsforeningens sidste år

Det er klart, at de mange brydninger, brugsforeningen måtte igennem, gav nogle spændinger indadtil blandt håndværker-

foreningens medlemmer. Der opstod efterhånden en opposition imod den kurs Helms førte. Dels kostede det bestyrelsen mange kræfter at føre de forskellige oplidende retssager, hvorfor der ikke kunne blive meget tid til håndværkerforeningens øvrige aktiviteter, og dels kostede retssagerne også penge, præcist hvor mange vides ikke. I begyndelsen af januar 1871 eksploderede utilfredsheden. Ved et møde den 5. januar vedtog 49 af håndværkerforeningens medlemmer – ca. $\frac{1}{2}$ af medlems-tallet – et andragende til bestyrelsen, hvor man bl.a. også behandlede brugsforeningsspørgsmålet. »Forsamlingen anser det for ønskeligt, om brugsforeningen kunne blive adskilt fra håndværkerforeningen, fordi

- 1) en overvejende del af håndværkerforeningens medlemmer ikke er medlem af brugsforeningen,
- 2) medlemmer til bestyrelsen kun kan vælges iblandt medlemmer af begge foreninger, hvorved håndværkerforeningens valg begrænses på en for foreningen skadelig måde, samt
- 3) fordi at, da den overvejende del af brugsforeningens medlemmer er landboere og håndværkerforeningen uvedkommende, så antages det, at begge foreningers tarv og interesse bedst ville varetages, når hver forening havde sin egen bestyrelse«⁶⁹.

Det var altså en ret udbredt opfattelse, at brugsforeningen burde udskilles fra håndværkerforeningen. Samtidig viser pkt. 3, at tyngdepunktet i medlemsskaren helt er flyttet over på oplandet, medens det i begyndelsen lå blandt håndværkere og arbejdere i Varde. Ud over kritikken af brugsforeningen var man også meget utilfreds med Helms og bestyrelsen, som beskyldtes for at skalte og valte med foreningens midler og begunstige egne tilhængere. Således skulle Helms' stedsøn, typograf I. S. Bølling, have opnået mange fordelagtige lån i foreningens sparekasse. Man sagde senere rent ud, at man ikke var »i stand til at fare under flaget af 1866, inden skibet erholder en ny kaptajn«⁷⁰. Tre dage efter andragendets vedtagelse blev 23 af underskriverne ekskluderet og samme dag, den 8. januar oprettedes »Håndværkerforeningen af 1871« med foreløbig 34 medlemmer og med jernstøber A. Bjelke som for-

mand⁷¹. Det var naturligvis uholdbart med to håndværkerforeninger i en by af Vardes størrelse med ca. 150 håndværkere⁷². Der blev foretaget flere forsøg på en sammenlægning, og hver gang med et krav fra den nye forening om, at brugsforeningen skulle være den samlede håndværkerforening uvedkommende⁷³. Først i 1876 lykkedes det⁷⁴, men inden da havde brugsforeningen drejet nøglen om. Af et bestyrelsesmøde den 2. juli 1872 fremgår det, at foreningen lige så stille er ophørt⁷⁵.

Om brugsforeningens virke de sidste halvandet år vides meget lidt. Foreningen figurer ikke i Arbejderens statistik, og Varde Avis oplyser intet om omsætning, udbytte m.v. Ikke desto mindre synes der at have været uformindsket aktivitet. Da konsul Haunstrup efter et halvt års virke som uddeler havde trukket sig tilbage overtog købmand A. Andersen hvervet pr. 2. oktober 1868 for en løn af 300 rdr. årligt. Ved samme lejlighed flyttede man udleveringslokalet fra P. Boyesens gård i Vestergade til købmand Andersens gård på torvet. På et tidspunkt overvejede man at købe en ejendom på grund af pladsmangel, men tanken blev opgivet⁷⁶. I stedet flyttede brugsforeningen i 1871 til hattemager H. N. Rathjes lokaler i Vestergade, hvor den forblev til lukningen⁷⁷. Bestyrelsen undergik i perioden en ret stor udskiftning. Den oprindelige 9 mands bestyrelse blev i 1869 skåret ned til 7, Kastoft, Gotfredsen og de to gårdejere, T. Lauridsen og P. Jørgensen gled ud, og de to nye blev værtshusholder Chr. Blinkenberg og skomager J. Seested. I 1871 blev bestyrelsen yderligere beskåret til 5 medlemmer, nemlig til redaktør Helms og skomager J. Brender, der også var genganger. De tre nye var maler H. Holdt, sadelmager J. Tarp samt smed C. Hansen⁷⁸.

På grundlag af skatteligningslisterne kan der i øvrigt konstateres en tydelig nedgang i bestyrelsesmedlemmernes gennemsnitlige indkomst.

Til de to første bestyrelser skal lægges oplandsrepræsentanternes indkomst (2 proprietærer og 2 gårdejere). Dette forstærker indtrykket af en for den tid meget typisk brugsforening, hvor det var de velbeslæede, der sad i de første bestyrelser for at garantere foreningens sikkerhed. Det kan synes mærkeligt,

Fig. 5. Martin C. Haahrs gård i Stasø, Henne sogn, hvor Varde brugsforening havde filial o. 1869. Filialen flyttedes herfra til Outtrup til en tidligere høker-butik.

Længen til højre er nyere, opført ca. 1920. (Foto J. Uhre Schmidt).

Tabel 1. Bestyrelsesmedlemmernes anslåede indtægter og i parentes deres skattepligtige indkomst (i rigsdaler).

1. bestyrelse 1868		2. bestyrelse 1869		3. bestyrelse 1871	
red Helms	1500 (1100)	red Helms	1500 (1100)	red. Helms	1400 (950)
garver Gotfredsen	1200 (800)	værish. Blinkenberg	850 (500)	sædelmager Tarp	450 (175)
guldsmed Dam	600 (275)	guldsmed Dam	600 (275)	maler Holdt	400 (150)
farver Kastoft	500 (200)	skomager Seested	350 (125)	smed Hansen	400 (150)
skomager Brender	500 (200)	skomager Brender	500 (200)	skomager Brender	500 (200)
4300 (2575)		3800 (2200)		3150 (1625)	

Kilde: Skatteligningslister i Varde Avis, dec. 1869 og Vardeposten dec. 1871, 1872 og 1873.

Anm.: Bestyrelsesmedlemmerne fra oplandet er ikke med på listen.

at oplandsrepræsentanterne gled ud, når vi samtidig ved, at medlemsskaren efterhånden mest stammede fra oplandet. Svaret skal nok søges i, at bestyrelsen er kommet under pres fra

håndværkerforeningens medlemmer, der har ønsket en bestyrelse bestående udelukkende af håndværkere.

Man skulle mene, at den sidste skattesag og håndværkerforeningens splittelse havde lammet brugsforeningen, men det er der intet, der tyder på. Det kan til eksempel nævnes, at man ved en ekstraordinær generalforsamling den 11. september 1871 ville søge at genoptage brændevinssalget efter at det var blevet standset i forbindelse med den første retssag om næringsbevis⁷⁹. Med vedtagelsen af lov af 2. juli 1870 lå det fast, at det var tilladt at fordele brændevin, blot foreningen betalte for en speciel brændevinsbevilling⁸⁰. Et andet eksempel på foreningens livskraft er, at man i foråret 1872 begyndte forhandling af markfrø, hvad man ikke tidligere havde haft på varelisten⁸¹. Til sidst må det også nævnes, at redaktør Helms ikke havde tabt modet og visionerne trods den megen modgang. Han var medvirkende ved dannelsen af »Fællesforeningen for Danmarks Husholdningsforeninger« på et møde i København i juli 1871. Under forhandlingerne foreslog Helms, at fællesforeningen ud over at være et rådgivningsorgan med »Arbejderen« som centrumsfigur også burde tage sig af fællesindkøb og oprette et fælleslager. Forslaget blev dog nedstemt og først i midten af 1880'erne var tiden moden til at realisere Helms' tanker med oprettelsen af forskellige indkøbsforeninger.

Men hvorfor måtte brugsforeningen lukke, når den tilsyneladende gik så godt? Samtiden var ikke i tvivl – »Arbejderen« meddelte således kort, at foreningen var bukket under for de mange kampe, den havde måttet føre⁸². At retssagerne ikke kan have været årsagen, skulle være fremgået af foranstående der viser ufortræden aktivitet. Det er heller ikke troligt, at en drastisk omsætningsnedgang kan have gjort en videreførelse umulig. Godt nok har vi ingen regnskabstal for det sidste halvandet års virksomhed, men tiden indtil da viste en stor omsætningsfremgang, og som nævnt udvidedes varesortimentet yderligere det sidste år. For mig at se ligger årsagen til lukningen i indre spændinger i håndværkerforeningen. Bestyrelsen og især redaktør Helms led et stort prestigetab ved dannelsen af den alternative håndværkerforening. Bedre blev det ikke af, at formanden for sidstnævnte forening, jernstøber A.

Bjelke, også blev formand for den nye »Vestjydske Industriforening«, der blev dannet den 3. juni 1871. Ved siden af Bjelke blev også drejer D. Madsen (suppleant) og rebslager H. Hansen fra den nye håndværkerforening indvalgt⁶³. Rebslager Hansen var fra 1869 og indtil bruddet kasserer i brugsforeningen⁶⁴. Foruden de fire håndværkere bestod industriforeningen af to fremtrædende købmænd, C. Cohn og Jens Thomsen samt dyrlæge J. Berg. Dette antyder, at »Håndværkerforeningen af 1871« har udgjort højre-fløjen blandt håndværksstanden. En yderligere understregning af denne politiske placering viser sig ved, at den højre-sindede Vardeposten på den ene side gav den nye håndværkerforening sin fulde støtte og god omtale, medens foreningen på den anden side villigt brugte Vardeposten som sit organ⁶⁵.

Polariseringen mellem de to håndværkerforeninger må have gjort det klart for Helms, at den helt nødvendige sammenlægning kun kunne ske, hvis brugsforeningen blev opgivet. Samtidig måtte Helms og den øvrige bestyrelse kæmpe mod en modstand fra deres egen medlemskreds. Eksklusionen af de 23 medlemmer blev nemlig foretaget egenmægtigt af bestyrelsen uden en generalforsamlingsbeslutning, og stemningen forværredes ved, at yderligere 20 medlemmer blev ekskluderet på grund af restancer. En nervøsitet bredte sig følgelig og medførte mandatnedlæggelser⁶⁶. I denne situation kan det have været for stor en arbejdsbyrde for bestyrelsen at klare arbejdet både i den genstridige håndværkerforening, i dennes spare- og lånekasse samt i dens sygekasse. Der var desuden aldrig blevet lagt skjul på, at brugsforeningsarbejdet var tidkrævende, især fordi bestyrelsen ikke var handelskyndig nok⁶⁷. Ydermere har det været fristende at komme af med brugsforeningen, fordi den mere og mere måtte føles som noget for håndværkerne uvedkommende. Af andragendet til bestyrelsen den 5. januar 1871 fremgik det jo, at kun en lille del af håndværkerne var medlemmer af brugsforeningen, og at tyngdepunktet lå på landet. Sammenfattende vil jeg mene, at der var flere bevæggrunde til at nedlægge brugsforeningen, men – overraskende nok – tilsyneladende ingen økonomiske årsager. Nedlæggelsen blev ikke den store begivenhed i lokalpressen, som man måske

kunne have forventet. Vardeposten giver end ikke et par triumferende ord med på vejen, og Varde Avis omtaler heller ikke nedlæggelsen med et ord. Blot får vi at vide, at der den 23. august 1872 efter begæring af brugsforeningens bestyrelse afholdtes auktion i lokalerne i Vestergade over forskellige handelsvarer som hør, humle, rom, et fuldstændigt butiksinventar, en trækvogn, tønder, fustager m.m.⁸⁸.

Til sidst kan man spørge, hvor stor betydning brugsforeningen egentlig havde? Her må det konstateres, at den ikke nåede at opfylde sit ret så idealistiske mål, nemlig at hæve den moralske standard hos arbejderklassen i Varde og omegn. Dette ambitiøse mål skulle realiseres ved hjælp af oplysningsfonden, der skulle tilføres 2½% af overskuddet. Beløbet skulle anvendes til bogindkøb, foredrag, bygning af læsesale og lignende. Det første regnskabsår henlagdes 7 rdr. til fonden, svarende til ¾%⁸⁹, og i 1870, som er det eneste år, hvor vi derudover har oplysninger, blev der henlagt godt 22 rdr., hvilket var en opfyldelse af de vedtægtsmæssige 2½%⁹⁰. Skønsmæssigt kan den samlede fondsstørrelse anslås til mellem 50 og 75 rdr., der, omend bedre end ingenting, ikke har kunnet forslå meget.

Vi hører da heller ikke i brugsforeningens levetid om, at der er gjort brug af midlerne. Derimod forsøgte håndværkerforeningen i efteråret 1872 at holde »foredrag og oplæsninger af belærende og morende indhold« for medlemmerne i konditor Kaas' lokaler hver mandag, hvor der desuden skulle være fremlagt forskellig litteratur til gennemlæsning⁹¹. Hvorvidt forsøget blev bragt ud i livet vides ikke. Det er tænkeligt, at håndværkerforeningen har brugt midlerne fra den da opløste brugsforenings oplysningsfond til formålet.

Det andet hovedformål foreningen stillede sig – at hæve medlemmernes materielle kår – bar naturligvis også kun begrænset frugt, for hvorledes skulle man kunne bringe folk ud af fattigdom blot ved at sælge dem deres livsfornødenheder nogle procent billigere gennem dividende? Lidt gav det dog, og som noget positivt må det også nævnes, at medlemmerne fik større indsigt i og større tryghed ved varernes kvalitet.

Set i et bredt perspektiv havde »Brugsforeningen for Varde og omegn« sin store betydning ved den højesteretskendelse,

som den udløste. Ved denne dom blev det fastlagt definitivt, at en brugsforening, der kun handlede med medlemmer, ikke skulle løse næringsbevis. Desværre fik brugsforeningen i Varde ikke selv megen glæde af denne fritagelse, idet den opløstes på grund af indre splid.

Kilder

Kilderne udgøres i første række af »Varde Avis«, »Vardeposten« og »Arbeideren«. Helt naturligt var der i Varde Avis en fyldig omtale af brugsforeningen og dens udvikling, eftersom redaktøren var identisk med foreningens formand. Efter 1870 svinder omtalen kraftigt ind og begrænser sig til små notitser fra generalforsamlinger. Vardeposten er også vigtig, fordi den indeholder modstandersynspunkterne. »Arbeideren« er absolut den vigtigste kilde, når man skal beskæftige sig med den tidlige brugsforeningsbevægelse. Det udkom månedligt i perioden 1868-76 og blev udgivet af foreningen »Associationen« i København. Bogholder og senere sparekasseinspektør V. S. V. Faber (1828-99) var hoveddrivkraften og skrev det meste af tidsskriftet. Han gjorde en ihærdig indsats for brugsforeningernes udvikling, og takket være Faber er vi i besiddelse af nogle fyldige og detaljerede statistikker over de første foreninger.

Frits Pedersen har i »Varde Haandværkerforening 1866-1916« og P. Friis i »Varde Haandværkerforening 1866-1966« en ret bred beretning om brugsforeningen ud fra forhandlingsprotokollerne. Sidstnævnte jubilæumsskrift må dog læses med varsomhed, da det indeholder en del upræcise oplysninger. Desuden har jeg gennemset protokollerne fra Varde Handelsforening og fra Varde byråd. Protokollerne befinder sig henholdsvis på Varde Byhistoriske Arkiv og Landsarkivet i Viborg.

Arb. = Arbeideren

VA = Varde Avis

VP = Varde-Posten

Noter

1. Sv. Aa. Hansen: »Økonomisk vækst i Danmark«, bd. I, Kbh. 1976, s 126-30.
2. Preben Dollerup: »Brugsforeningerne 1866-1896«, Kbh. 1966, s 24.
3. Se Sv. Aa. Hansen bd. II, bilagstabel 15.
4. Henning Grelle: »Socialdemokratiet i det danske landbrugssamfund 1871-ca. 1903«, SFAH skriftserie nr. 7, Kbh. 1978, s 27 og Sv. Aa. Hansen, bd. I, s 226.
5. Hans Jensen: »Dansk jordpolitik 1757-1919« Kbh. 1945, bd. II, kap. 13 og 14, og H. Grelle s 25.

Den første brugs i Varde

6. En meget nøjsom og sparsommelig husmandsfamilie kunne leve for 200-250 rdr. årligt. V. Falbe Hansen: »Til belysning af arbejderspørgsmålet på landet«, i Ugeskrift for Landmænd 1872, s 141-56.
7. Stat. oplysninger 1876, nr. 7, tabel XI.
8. Varde Avis 14/1 1868.
9. Grændsebladet 25/7 1868.
10. Arbejderen havde således mange hårde bladpolemikker med Louis Pio's »Socialisten«.
11. Refereret fra Dollerup s 56.
12. Smst. s 33.
13. Smst. s 36.
14. Dollerup s 55.
15. Faber skriver i en artikel i Arb. 1869, s 70f, om håndværkerforeningen, at den ved sit bredt favnende virke kun kan sammenlignes med de danske selvhjælpsforeningers flagskib »Arbejderforeningen af 1860« i København, ledet af den nationalliberale politiker, C. V. Rimestad.
16. Ribe Amtstidende, jubilæumsavis 1929.
17. Se Frits Pedersen og P. Friis.
18. 1868, s 60f.
19. VA 15/10 1868.
20. Vedtægterne er aftrykt i VA 27/1 1868.
21. VA 14/1 1868.
22. Vesterjydsk Avis 4/9 1866.
23. VA 15/10 og 29/10 1867.
24. Frits Pedersen, s 10 samt Arb. 1868, s 29. Helms skrev til Arb. juli-nr. et længere stykke om Varde brugsforenings start.
25. Overlærer Larsen trådte ved denne ændring ud, men bestred dog kassererhvervet endnu et halvt år.
26. Arb. 1868, s 29.
27. VA 1/7 1868 og Arb. 1868, s 40.
28. Det var et almindeligt træk hos flere af de første brugsforeninger, at de startede med brødudsalg inden den officielle åbning for på den måde at skaffe øget driftskapital. Se Poul Sveistrup: »Om Brugsforeninger«, Studenterksamfundets Småskrifter, nr. 45-46, Kbh. 1867, s 33.
29. Arb. 1868, s 29.
30. Arb. 1868 s 40 samt VA 1/7 1868.
31. Smst.
32. VA 2/3 1868.
33. VP 3/4 1868.
34. Ribe Stiftstidende 26/3 1868.
35. Smst.
36. Den 12., 15., 19. og 23. maj.
37. Ribe Stiftstidende 26/3 1868 og VP 12/5 1868.
38. Arb. 1869, s 36-37, »Statistik over husholdningsforeninger i Danmark i 1868«.
39. Arb. 1869, s 16 samt VA 27/10 1868 og 30/1 1869.

40. I juli kvartal købte 300 medlemmer for 2.156 rdr. og i oktober kvartal købte 321 medl. for 3.565 rdr. Regnestykket kan naturligvis kun lade sig gøre ved, at man ser bort fra, at medlemstallet ikke er ens gennem hele kvartalet. Tallet for omsætningen pr. medlem ligger derfor i underkanten.
41. Th. Sørensen: »Et bidrag til belysning af købstadsarbejderes vilkår«, Kbh. 1880.
42. Martin C. Haahrs erindringer i E. Kappelskovs »Om Henne sogn gennem tiderne«, Stausø 1969, s 184-87.
43. VA 1/5 1869.
44. Arb. 1869, s 20.
45. Smst.
46. VA 24/5 1869.
47. Arb. 1869, s 96.
48. Dollerup, s 100.
49. Arb. 1869, s 81.
50. Smst. samt VA 12/10 1869. I brugsforeningens oprindelige vedtægter (§6 e) var det også muligt for ikke-medlemmer at købe i brugsen. Dette må senere være blevet ændret, eftersom Landsretten kun opererer med medlemmer.
51. Arb. 1869, s 21.
52. Om lovgivningen og rigsdagsdebatten se Dollerup s 97-109 og s 142-54.
53. Arb. 1870, s 76f.
54. VA 18/11 1869.
55. Smst.
56. Smst. 17/8 1871.
57. Arb. 1870, s 44.
58. Smst. s 27.
59. Smst. s 44.
60. Arb. 1872, s 41.
61. Hverken VA eller VP nævner skattesagen med et ord. Varde rådstuearkiv, bl.a. indeholdende byrådets forhandlingsprotokol 1854-77 (D 31.105) og ligningskommissionens forhandlingsprotokol 1854-1901 (D 31.176), der ligger på Landsarkivet i Viborg, er blevet undersøgt, uden at dette har kastet mere lys over forløbet.
62. VA 4/12, 6/12, 7/12, 11/12, 14/12 og 16/12 1869.
63. Arb. 1870, s 34.
64. Smst.
65. Arb. 1870 og 1871 passim.
66. Arb. 1871, s 54f og VA 2/3 1871.
67. Arb. 1870, s 78.
68. VA 16/6 1870.
69. VP 12/1 1871.
70. VP 5/6 1872.
71. Debatten om splittelsen blev symptomatisk nok kun gengivet i Vardeposten, medens Varde Avis kun ved en notits et halvt år senere gjorde

Den første brugs i Varde

- opmærksom på dannelsen af en anden håndværkerforening. Inset i Vardeposten 12/1 1871.
72. Den ny forening oprettede i øvrigt også deres egen sparekasse. VP 4/5 1872.
 73. VP 17/8 1871.
 74. Frits Pedersen, s 11.
 75. Smst. Måske blev beslutningen om at lukke foretaget allerede i april. VA 11/4 1872 meddelte da, at der »søndag den 14. ds. kl. 3 afholdes generalforsamling ved udleveringsstedet i Outrup, hvor en sag af vigtighed for foreningen vil blive behandlet og taget bestemmelse om«.
 76. VA 6/3 1869.
 77. VA 5/10 1871.
 78. VA 2/3 1871.
 79. VA 4/9 1871.
 80. Dollerup, s 107.
 81. VA 21/3 1872.
 82. Arb. 1872, s 70.
 83. Desuden nævnes karetmager Danielsen, men det vides ikke afgjort, hvilken af håndværkerforeningerne han har tilhørt. Arb. 1871, s 60.
 84. VA 5/8 1869.
 85. VP f.eks. 12/1, 23/1, 30/1, 19/6 og 17/8 1871.
 86. Frits Pedersen s 11.
 87. Arb. 1868, s 40.
 88. VA 26/8 1872.
 89. Arb. 1869, s 36f.
 90. Arb. 1871, s 54f.
 91. VA 17/10 1872.

Jeg vil gerne rette en tak til Rita Christensen, Varde Byhistoriske Arkiv, for hjælp med fremskaffelse af billedmateriale.

Flemming Just, f. 1957, stud.mag., Katrinebjergvej 69^d, 8200 Århus N. Har skrevet specialeafhandling om brugsforeningsbevægelsen i Ribe amt (Århus universitet 1981, utrykt). Medredaktør af Nye strømninger i dansk lokalhistorie. Århus 1981. Debuterer med denne artikel.

Karlsgårdeværkets udvidelse 1941-45 – et energi- og arbejdsløshedsprojekt

Af Hjalmar Sonne

Årene forud for den første verdenskrig var perioden, hvor elektricitetsforsyningen blev planlagt og udbygget ved anlæg af store vekselstrømsanlæg med et vidt forgrenet forsyningsnet dækkende større landsdele. For Sydvestjyllands vedkommende tog planerne form i 1913-14, hvor et udvalg havde til opgave at undersøge forsyningsmuligheden fra Dieselcentralen i Esbjerg med organiseringen af et forsyningsnet opbygget af lokale transformerforeninger.

Verdenskrigen kom, og de deraf følgende usikre tider med stærkt stigende priser standsede udvalgets arbejde for en tid. I 1916 drøftede udvalget igen et tilbud fra Esbjerg by om elforsyning, men på grund af de høje kobberpriser på elledninger samt forsyningsvanskeligheder af kul og diesellole måtte udvalget henlægge sagen.

I 1917 fremkom ingeniør Ulrich Petersen, Varde, med ideen om at udnytte vandkraften fra Holmeå og Vardeå. Hans forslag gik ud på, at man skulle bygge en vandkraftstation, hvor de to åer mødes ved Karlsgårde.

Her kunne man ved gravning af en 7 km lang kanal – fra et punkt, som begynder ved Haltrup – øst for Nordenskov – til Karlsgårde føre Holmeåens vand ned til en større dalsænkning, som ved en halv cirkelformet dæmning på 1,5 km kunne forvandles til en sø, at vandreservoir på ca. 100 ha.

Neden for dæmningen skulle kraftværket placeres. Forskellen mellem vandspejlet i søen og i åen nedenfor ville give en faldhøjde på ca. 10 m, afhængig af hvor hurtigt vandet kunne løbe fra værket.

Fig. 1. Fra maskinhallen. I forgrunden de to Titan-generatorer fra 1920, i baggrunden ses manøvrerummet. Foto forf.

Vandspejlet i søen er – kote 13,00, hvilket vil sige 13 m over havets overflade, og nedenfor værket er vandspejlet ca. 2 m over havets overflade.

I kraftværkets kælderrum kunne placeres turbiner, der kunne udnytte Vardeåens vand, der gennem en gravet kanal fra Sig ved den nuværende Sig-bro skulle ledes forbi kraftværket og ville give en faldhøjde på ca. 2,5 m. Kapaciteten blev beregnet til ca. 1,5 mill. KWH. Udvalget fandt planerne realisable, og konsortiet »DET VESTJYSKE VANDKRAFT-ANLÆG« og et forsyningselskab »SYDVESTJYLLANDS ANDELS ELEKTRICITETS-FORSYNING« etableredes. Bygningen af vandkraftanlægget var beregnet til 1.540.000 kr., men trods krigens afslutning i 1918 var man klar over, at anlægssummen ville blive betydeligt større med de stadigt stigende priser på trods af statstilskud, fordi projektet blev betragtet som nødhjælpsarbejde.

Kort før julen 1920 producerede værket den første strøm, og den endelige indvielse fandt sted d. 19. marts året efter.

Det oprindelige forslag var undervejs blevet reduceret, idet forslaget med vandkraften fra Varde å ikke blev til noget, men kun forberedt. Således blev kælderrummene i kraftværket etableret, og udenfor ved værket blev fraløbsporte samt dele af kanalløbet – ca. 1 km – udført, idet man herfra tog fyldmaterialet til dæmningsbyggeriet.

Kraftværket blev forsynet med 2 svenske Francisturbiner med Titangeneratorer på hver 500 HK.

På årsbasis kunne de tilsammen præstere ca. 1,2 mill. KWH afhængig af nedbørmængden.

Den kunstigt skabte sø kan under normale forhold aflevere sit tilløbsvand over ca. 7-8 timer, men på grund af en alt for kraftig afstrømning fra kraftværket vil det give skader på åbrinkerne i Varde å fra værket til Ho bugt.

For at forbedre fraløbsforholdene blev visse strækninger af Varde å uddybet og reguleret for sving.

Der blev desuden gravet en kanal fra kraftværket frem til Vardeåens løb, der ved en opstemning på ca. ½ m gav bedre fraløbsforhold i kanalen.

Ingeniør Ulrich Petersens idé var ført ud i virkeligheden, men også andre steder i landet betød forsyningsituationen, at man måtte vurdere alternative energiformer, og her skal nævnes to kraftværker anlagt i samme periode og med samme energikilde.

Som det største vandkraftanlæg i landet blev GUDENÅ-CENTRALEN etableret ved Tange 1918-1921, hvor Gudenaåen blev opstemmet og Tange sø dannet. Værket blev indviet d. 8/1 1921. Faldhøjden er her lidt mindre end ved Karlsgårdeværket.

I Harte ved Kolding blev i 1918-20 opført et kraftværk med en faldhøjde på 25 m. Dette værk blev indviet d. 28. juli 1920.

Karlsgårdeværket var nu i produktion, og skønt elektricitetsforbruget steg stærkt i mellemkrigsårene, skete der ikke nogen udvidelse af værket.

Man var især gået over til oliekræfter, og da vandkraftanlæggene var dyre i anlæg, blev den oprindelige ide med udnyttelse af energien fra Varde å opgivet, da udnyttelsesgraden var for ringe.

SKEMA 1

Vandkraftværk	Nedbørsareal km ²	Faldhøjde i meter	Gennemstrøm- ning pr. sec.	Antal turbiner	Effekt pr. turbine	Samlet effekt	Årsproduktion normal, max.
Gudenåcentralen 1921	1700	8-10,5	max. 60 m ³	3	1800 HK	5400 HK	10 mill. KWH 14,3 mill KWH, max.
Harteværket 1920	150	25	max. 6 m ³	2 1	525 HK 300 HK	1450 HK	2,3 mill. KWH 3-4 mill KWH, max.
Karlsgårdeværket 1920	120	10-11	8 m ³	2	500 HK	1000 HK	1,2 mill. KWH 1,8 mill. KWH, max.
Efter 1945	580	10-11	21 m ³	2 1	500 HK 1500 HK	2500 HK	5 mill. KWH*) 6-7 mill, KWH, max.

*) Karlsgårdeværkets største produktion var i 1945/55, hvor der blev lavet 6.321.700 KWH, derefter 1980 på 6.150.000 KWH.

Fig. 2. Vandkraftværket med den påbegyndte udvidelse. Den kunstigt opdæmmede sø ligger oppe bag værket. Foto forf.

Ved den anden verdenskrigs udbrud i 1939 blev det hurtigt klart, at krigen ville betyde vanskeligheder med fremskaffelse af udenlandsk brændsel og yderligere arbejdsløshed.

Det offentlige var interesseret i at få arbejder iværksat, som kunne forøge beskæftigelsen, og især arbejder der krævede stor indsats af arbejdskraft, samt arbejder, der ville betyde brændselsbesparende foranstaltninger.

Karlsgårdeværket kom igen i søgelyset!

Energien fra Varde å var ikke udnyttet, hvorfor der fremstod planer om en omlægning af åen, således, at åens vand kom op i den kunstige sø, og at en udvidelse af kraftværket ville betyde langt mere end en fordobling af kapaciteten.

Udvidelsen af Karlsgårdeværket var oprindelig tænkt at skulle fungere som et såkaldt pufbatteri for dieselcentralen i Esbjerg, der havde en generator på 6000 HK., d.v.s., at Karlsgårdeværket skulle tage en del af spidsbelastningerne: morgenmalkningen, middagsforbruget, aftenmalkningen og aftenforbruget.

Ideen med pufbatteriet blev dog ikke fulgt, idet det meste af

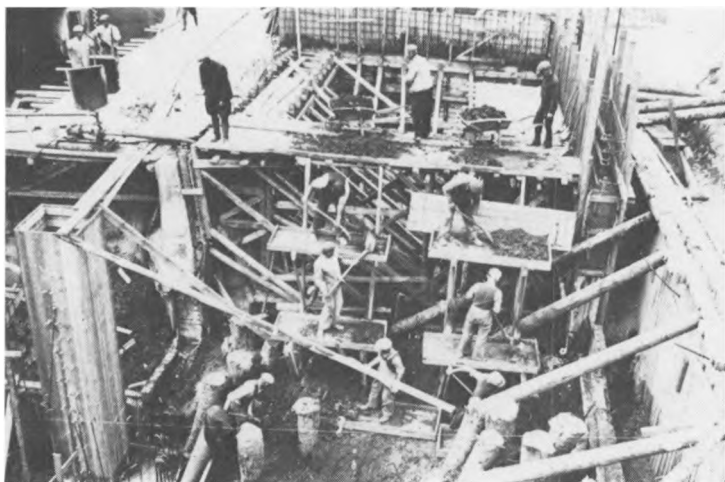

Fig. 3. Arbejdet var også et arbejdsløshedsprojekt, som det fremgår af dette billede, hvor den opgravede jord kastes op gennem fire lad, hvorefter det køres bort på trillebør. Foto forf.

effekten produceres mellem kl. 6 og 24, da udnyttelsesgraden vokser, når man undgår opstuvning af bagvandet i kanalen, der vil mindske faldhøjden og effektiviteten.

Værket skulle udvides med en turbine på 1500 HK med 500 omdrejninger pr. min. Turbinen var en caplanturbine fra Tjekoslovakiet, mens generatoren var en Thomas B. Thrige, Odense, med en kapacitet på 1500 KWH. Værket ville så få en årlig produktion på 5 mill. KWH. Vandforbruget gennem de tre turbiner ville blive maksimalt på 21 m³ pr. sec.

Foruden dette store anlægsarbejde kom arbejdet med udførelsen af en kanal udgående fra et punkt ca. 500 m syd for sammenløbet mellem Grindsted og Ansager åer ved Ansager til søen ved Karlsgårde.

Da dette projekt nu fandtes egnet til at beskæftige arbejdere og tillige var brændselsbesparende, kom der efter krigens udbrud i 1939 forhandlinger igang om dets udførelse. Deltagerne samarbejde om projektets gennemførelse blev tilskyndet efter oplysninger fra journalerne – af den daværende minister

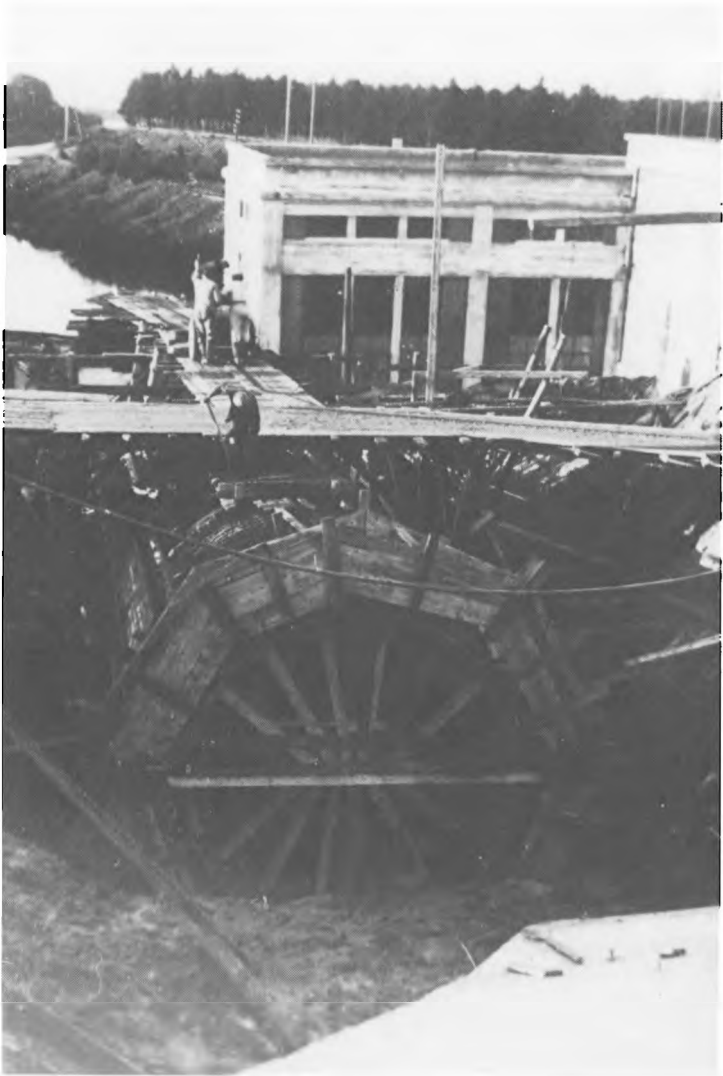

Fig. 4. Forbindelsesrøret fra søen ned til turbinekammeret ved kanalen under støbning. Foto forf.

Fig. 5. Kraftværket efter tilbygningen. Til højre herfor ses turbinekammeret, og derover det ikke helt færdige forbindelsesrør, der fører vandet fra søen ned til turbinen. Foto forf.

for offentlige arbejder Gunnar Larsen, som bl.a. forhandlede med borgmester Mortensen i Esbjerg.

De foreliggende planer blev af ministeriet forelagt direktoratet for vandbygningsvæsenet, der afgav nærmere krav ved udtalelse af 16. november og 21. december 1940, hvilke skrivelser indgik som særlige betingelser i den mellem parterne senere afsluttede kontrakt. Af kontrakten fremgår det, at arbejdet udføres som nødhjælpsarbejde i henhold til lov af 27. december 1940.

Kontrakten blev indgået i maj 1941 og omhandlede samtlige vandbygningsarbejder, herunder alle jord- og betonarbejder samt kanalbyggeriet og kraftværket. Kontrakten blev indgået mellem: SYDVESTJYLLANDS FORENEDE ELEKTRICITETSVÆRKER og 3 entreprenørfirmaer: CARL JENSEN, J. STYRUP & V. PROSCH JENSEN samt WRIGHT, THOMSEN & KJÆR.

For entreprenørerne var de normale arbejder i landet på grund af forholdene blevet stærkt indskrænkede, hvorfor de

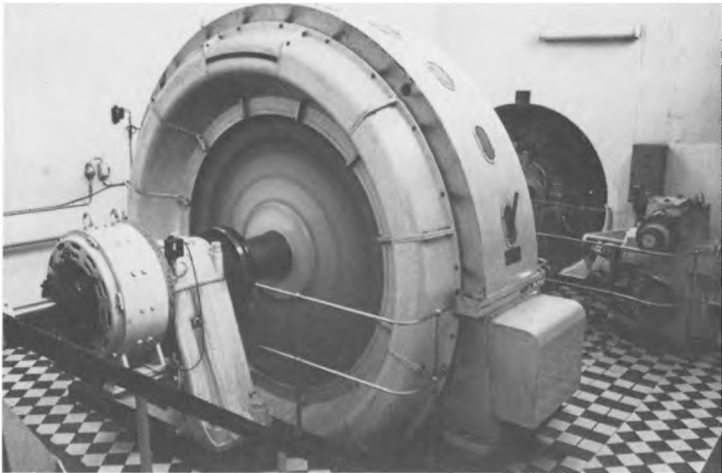

Fig. 6. Udvidelsen resulterede i denne Thrige-generator. Bag det runde hul i baggrunden ligger caplanturbinen, der driver generatoren. Foto forf.

havde en betydelig interesse i at få udnyttet deres materiel og faste stab af medarbejdere.

Kraftværkets udvidelse

Det nye anlæg betød en tilbygning til værket, der skulle rumme generatoren m.v. og udenfor placeredes turbinekammeret og afløbsrum. Fra søen og til turbinekammeret skulle bygges en indløbsluse med et tilløbsrør på 3 m i diameter. Arbejdet betød, at man måtte bryde hul i dæmningsanlægget fra 1920.

Foran den nye sluse blev der i søen nedrammet en trefløjet spunsvæg, der skulle holde vandet ude. Spunsvæggen blev udformet således, at den efter arbejdets afslutning kunne blive stående i søen og hindre materialevandring fra søen ned i turbinekammeret og ud i kanalen. Dette betød imidlertid, at man måtte køre med sænket vandstand under hele arbejdets udførelse. Dæmningen fra 1920 indeholder en lerkærne. Indløbsrøret og forbindelsesrøret fra slusen til turbinekammeret

blev placeret direkte i dæmningen på dens lerkærne og omgivet af en meget kraftig lerskål. Denne konstruktion skulle forhindre risikoen for underskylning, som måske ville være resultatet af en rørledning på pæle.

Den større energieffekt, der blev opnået ved det forøgede anlæg, betød også en udvidelse af ledningsnettet. 10 KV forsyningsledningen til Esbjerg – »A-linien« opkaldt efter mastebygningens form, blev erstattet af en 60 KV linie, og der blev opført en friluftstation med transformere.

Transformeren samt turbinen og den store Thrige-generator var så store, at de ikke kunne transporteres fra Sig station til Karlsgårde på grund af jernbaneviaduktens trange passage, derfor skete transporten til Øse station, hvorfra de på blokvogne af Falck blev trukket til Karlsgårde. Undervejs blev broen over den nye kanal forstærket, og på hele vejen blev der lagt store jernplader ud for at bære blokvojnene.

Kanalarbejdet

Som tidligere omtalt skulle der graves en kanal fra Ansager til Karlsgårde sø til at lede Vardeåens vand op i søen og give baggrund for værkets kapacitetsforøgelse. Udførelsen af den 10 km lange kanal var ganske interessant. Kanalen er konstrueret til en vanddybde på ca. 2,2 m og ved udførelsen af den er der transporteret $\frac{3}{4}$ mill. m³ jord med håndkraft over i trillebør og tipvogne. Lokomotiverne, som trak de jordlæssede tipvogne, kørte på brunkul fra Troldhede, og tørv, som vi oparbejdede i Bolhede ved Nordenskov. Overskudsjorden er anbragt på et ca. 6 tdr. land stort areal, hvor kanalen skærer Ovedvejen. Anlægget er udført som en beskæftigelsesforanstaltning, og i perioder var der ca. 5-600 mand i arbejde på een gang. Den første etape på 3 km af kanalen fra spærredæmningen ved Ansager er delvis gravet ind i åbrinken og delvis udført med dæmninger imod åsiden mod det gamle åleje. På denne strækning falder kanalen ca. 2 promille. Den efterfølgende kanalstrækning på ca. 4 km er gravet indtil 8 m ned i terrænet. På den sidste kanalstrækning ca. 3 km før udløbet i Karlsgårdesøen udvider kanalen sig til ca. 7 m i bredden og løber sammen med Holmeåkanalen frem til søen.

Fig. 7. Kanalarbejdet. Foto forf.

Fig. 8. Den færdige spærredæmning ved Ansager, til venstre stemmeværket til Varde å kanalen, og til højre stemmeværket til det gamle åleje. I forgrunden artiklens forfatter. foto forf.

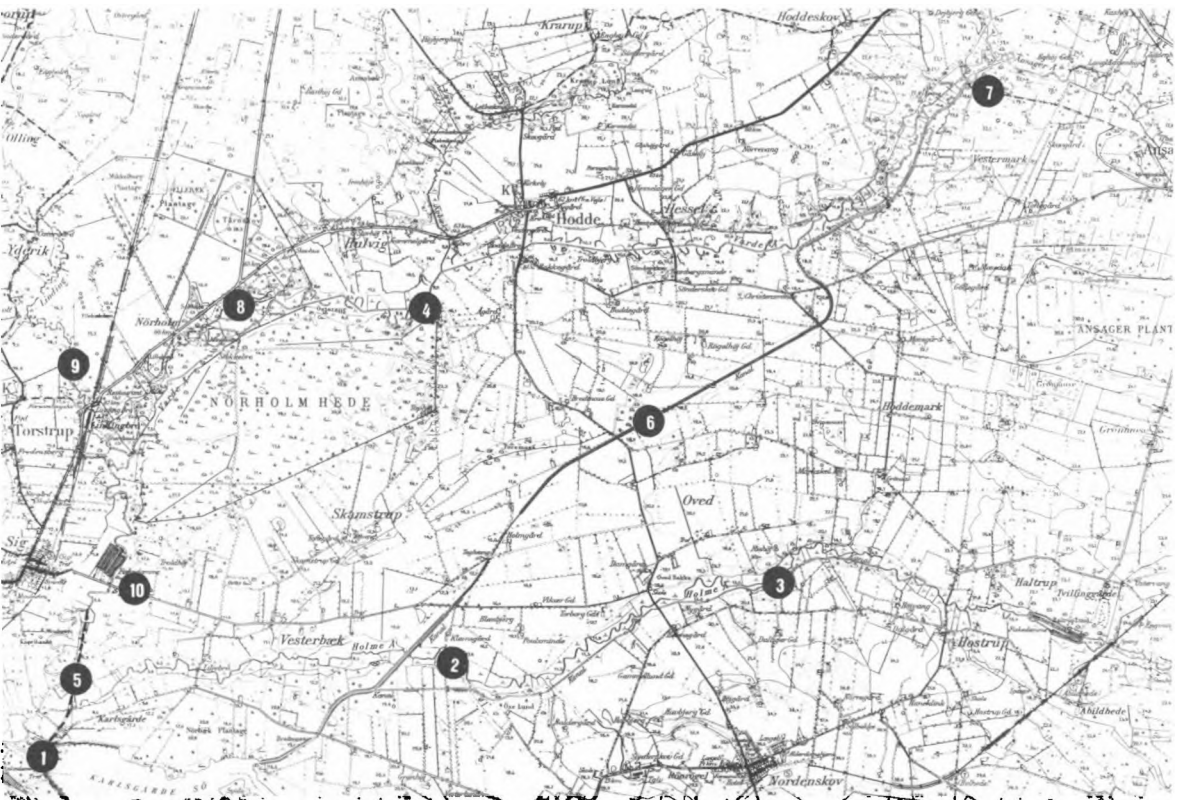

Fig. 9.

Hvor den nye kanal passerer den gamle Holme å, er der udført en akvædukt, idet kanalen ligger helt i opfyldning og adskillige meter højere, hvor den skærer den oprindelige Holme-å. Kanalens vandspejl falder fra Ansager spærredæmningen til Karlsgårdesøen ca. 1 m fra kote 14 ved Ansager til kote 13 ved Karlsgårde. Ved Ansager blev bygget en spærredæmning af jord med en kronebredde på 6 m til højdekote 16. I dæmningen er indbygget et indløbsluseværk for spærring af kanalen ved evt. brud på denne eller ved et dæmningsbrud ved kraftværket. Desuden er der indbygget et overfladsbygværk i dæmningen med bundudløb, som tilsammen er dimensioneret for en maksimal vandføring på 40 m³ i sek. Disse vandmængder kan udledes til det gamle oprindelige Vardeåleje, som fortsat opretholdes, dels for afvanding af Vardeådalen og dels til føring af evt. frivand til Sig fiskeri, samt for omløbsvand fra kanalen i katastrofetilfælde ved denne.

Ved spærredæmningen eksproprierede man et areal på ca. 84 ha., dog er der erhvervet ca. 115 ha, som evt. kan blive vandlidende ved tilførsler af store smeltevandsmængder efter megen snefald. Dette reservoir er efter 35 år endnu ikke blevet udnyttet i fuld udstrækning. Reservoiret dannes ved opstemning imod den ca. 200 m lange spærredæmning. Dets flademålskote er 14,96, til daglig er vandspejlskoten 14,00. I forbindelse med reservoiret, kanalen og Karlsgårdesøen får man en reguleringsvandmængde på ca. 1,3 mill. m³, hvilket svarer til det fulde vandforbrug i 36 timer ved kraftværket. Til det udvidede Varde åprojekt svarer et nedbørsområde på ca. 450 km². Ifølge Hedeselskabets målinger ved Sig bro er den årlige

Fig. 9. Karlgårdeanlægget

1. Vandkraftstationen, søen og afløbskanalen	6. Varde å kanalen fra 1945
2. Holme å	7. Spærredæmningen ved Ansager
3. Holme å kanalen fra 1921	8. Nørholm mølle, nedlagte el-værk og fiskeri
4. Varde å	9. Linding å
5. Den planlagte, men ikke udførte Varde å kanal	10. Sig fiskeri

Fig. 10. Fra spærredæmningen med det lukkede stemmeværk ved det gamle åleje. Foto forf.

middelafløbsmængde 12,4 l pr. sek. pr. km². Af hele afløbsmængden regnes kun 75% at kunne udnyttes. Den samlede effekt skulle efter beregningen teoretisk blive ca. 2,6 mill. KWH årligt + 1 mill. KWH fra Holme å til ialt 3,6 mill. KWH årligt, og dette har man ikke haft svært ved at leve op til, idet det som tidligere omtalt nu kan produceres ca. 5 mill. KWH årligt. I året 1980 endog op til 6,15 mill. KWH. Kort før krigens afslutning var arbejdet fuldført, og d. 28. marts 1945 kunne den nye kanal indvies. Klokkeren 14.30 lukkedes frislusens port i spærredæmningen ved Ansager, og den gamle Varde å's vand løb ind i den nye kanal. Til stede var gdr. Anders Mikkelsen som konst. formand under borgmester Høyer Niensens fravær, stadsingeniør Nonboe, direktør Jens Møller fra »Vestkraft«, redaktør Knud Ree fra dagbladet »Vestkysten«, maskinmester Chr. Dam, Karlsgårdeværket, ingeniør Svendsen, ingeniør Albrechtsen, ingeniør Kamman, bogholder Petersen, driftsleder Højslev Nielsen fra S.A.E.F, samt ingeniør Sonne, der var daglig tilsynsførende samt dagspressen.

Fig. 11. En af de mange betonbroer der måtte anlægges i forbindelse med kanalarbejdet. Foto forf.

Følgeprojekterne

Ved dette omfattende projekt opstod der nogle følgeudgifter. Kanalgravningen betød vejoverføringer. Varde å's nye løb betød vandforsyningsproblemer for fiskeriets placering ved Nørholm. Hertil kom problemerne for fiskenes frie vandring til gydepladserne efter Varde å's spærring ved Ansager.

Brobygning

Til projektet hørte oprindeligt udførelsen af en del jernbetonbroer, hvor kanalen krydsede offentlige veje, men grundet krigen måtte vi udføre enkelte broer i træ, forårsaget af manglende tildelinger fra ministeriet af cement og jern. At vi under krigen havde mange raske folk, som hentede mange læs cement og u-jern fra den tyske værnemagt, var ikke nok til, at alle broer kunne blive udført i jernbeton, bl.a. havde man på højere sted store betænkeligheder ved vores transaktioner. Foruden ovenomtalt broer udførtes en del mindre private træbroer over kanalen for at forbinde lodsejernes overskårne

Fig. 12. Omlægningen af Varde å betød bl.a. at vandføringen ved Nørholm reduceredes så meget, at vandkraftværket i bindingsværkbygningen til højre måtte opgives og nedbrydes. Til venstre ses Nørholm gamle vandmølle. Foto forf.

marklodder. En del af disse broer handlede vi med lodsejerne om, så de ikke kom til udførelse, imod erstatning. Sig fiskeri er ført til sin nuværende placering ved Sig bro fra Nørholm gods' enge nordøst for Nørholm vandmølle. Fiskeriet måtte flyttes, da Varde å's vand blev ledt i den nye kanal. Ved flytningen opnåede man udnyttelsen af vandet fra Linding å, der som helhed har vandføring nok til at drive fiskeriet. I tørkeperioder, hvor vandmængden fra Linding å m.v. ikke er tilstrækkelig, tilføres der evt. en mindre vandmængde igennem frislusen i spærredæmningen ved Ansager, således at driften af SIG FISKERI derved kan opretholdes i fuld udstrækning. Fiskeriet ved Nørholm bestod af 110 fiskedamme, og der udførtes 110 nye ved udflytningen til Sig. Dette arbejde udførtes som beskæftigelsesarbejde samtidig med de øvrige arbejder. Det offentlige var stærkt interesseret i opretholdelsen af fiskeriet, da det var en eksportfremmende virksomhed med deraf følgende indtjening af fremmed valuta, og det gav samtidig en del beskæftigelse. Den ændrede vandmængde betød også ned-

Fig. 13. Fra Sig fiskeri. Omlægningen betød flytningen af fiskeriet ved Nørholm til nyanlagte damme ved Sig. Foto forf.

læggelsen af vandkraftværket ved Nørholm. Siden 1406 har Vardeåens vand drevet en vandmølle ved Nørholm gods, med en kornmølle, smedie og krostue.

I 1916 blev vandkraften delvis bortforpagtet til Thorstrup Elektricitetsværk, der installerede en turbine og generator, som producerede ca. 70.000 KWH på årsbasis. Generatoren blev installeret i en særskilt bygning sydøst for møllen, men både bygningen og vandkraftværket blev fjernet i 1946, mens den oprindelige kornvandmølle var intakt indtil 1947.

Fisketrappen

For at fiskene kunne få fri passage frem til gydepladserne, blev der ved kraftværket udført en fisketrappe i beton med 42 kamre, som hver har en højdeforskel på 25 cm. Fisketrappen går også gennem den gamle dæmning fra 1920, men i modsætning til turbinerøret står denne på pæle, idet der ved fisketrappens linieføring og ringe vandmængde gjorde sig ganske andre vilkår gældende. Af fisketrappens 42 kamre er der i

Fig. 14. Den sidste del af byggeriet ved Karlsgårde var anlæggelsen af en fisketrappe. På billedet ses en del af de 42 kamre, hvoraf tre er store hvilebasiner, hvoraf en ses i forgrunden. Foto forf.

Fig. 15. Arbejderne fra Esbjerg blev transporteret til arbejdspladsen i skure på lastvogne. Mellem førerhus og lad skimtes gasgeneratoren. På taget ligger brænde i sække. Foto forf.

tilslutning til gennemstrømningshullerne på 35×35 cm anbragt trådned fyldt med lyng eller træuld, således at åleynglen kan vandre fra kammer til kammer i de perioder, hvor fiske-trappen ikke drives med fuld vandføring. Fiske-trappen lukkes for normal vandføring i dagtimerne, da den stærkere udstømning fra turbinerne tiltrækker de vandrende fisk, og ved selv-syn kan man se, at det er store fiskemængder af alle slags, der passerer gennem trappen.

Fiske-trappen blev i adskillige år delvis erstattet af en åle-tønde, d.v.s. en tønde fyldt med træuld og placeret nedenfor kraftværkets afløbskanal. Tønden blev båret op i Karlsgårde-søen og tømt for åleyngelen. Fiske-trappen er projekteret af ingeniør Gerhard.

Arbejdsforholdene

Det meste arbejde med værkets udvidelse og kanalarbejdet var et »slæb«, da næsten al arbejde blev udført på akkord, og da det var et nødhjælpsarbejde skulle det så vidt muligt udføres med håndkraft. Arbejdsdagene var lange, da mange af arbejderne og den daglige tilsynsførende ingeniør var fra Esbjerg. Herfra blev de transporteret fra torvet i lastvogne kl. 6.15 om morgenen, og under transporten sad man i en slags skur, der var anbragt på forvognens lad, samt i en tilsvarende på en anhænger. Hvert skur kunne rumme 25-30 mand, og hvert af skurene, der var af træ (halv tommes brædder) var utrolig kolde i vintertiden. Det ville ikke kunne tillades i dag. Last-bilerne kørte på generatorgas (gengas) dannet ved forbrænding af fortrinsvis bøgetræ i en kakkellovns-lignende indretning på lastbilens lad. Hjemkomsten til Esbjerg var ca. kl. 17.30 på ugens 5 første dage, og om lørdagen kl. 14.00.

Antallet af arbejdere var i perioder dagligt oppe på 3-400 mand fra Esbjerg og op til ca. 200 mand fra opland og andre byer i landet. En del af disse boede i barakker i hhv. Karls-gårde og Ansager, hvor de i marketenderier eller hos private fik deres forplejning. Trods den store arbejdsstyrke var det en meget solid arbejdsindsats, der blev udført, og det skulle regne stærkt eller fryse hårdt, før man gik i arbejds-skurene. Der var mange festlige oplevelser mellem arbejdere, entreprenører, in-

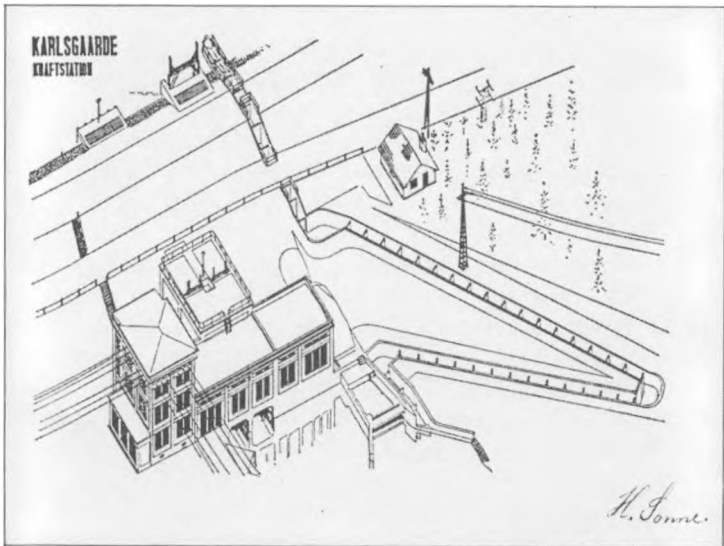

Fig. 16. Værket set i fugleperspektiv. Øverst søen, fra venstre sluse til turbinerne fra 1920, derefter slusen fra 1945 og til højre herfor fisketrappen. Nederst selve kraftværket med fraløbskanalen. Bygningen til venstre og midterpartier opført 1920, derefter den kvadratiske tilbygning fra 1945 med generator udenfor turbinekammer og fraløb. Tegning forf.

geniører, kommissionsmedlemmer samt ved sammentræf med de mange lodsejere langs kanalen.

Krigens forsyningsknaphed satte også sit præg i dagligdagen. Mange handelsaftaler kom i stand mellem bønder og arbejdere. En del bønder avlede tobak, som arbejderne aftog i sækkevis for at fylde i små fine poser, der blev afhændet til dagsprisen til venner og bekendte, dog blev toldvæsenet af og til interesseret i omsætningen, og det var jo en streg i regningen. Men der var dog livlig handel med oksekød, flæskesteg, lammeskind, æg og uld og honning. Ulden blev kartet og spundet af ældre esbjergborgere, som ikke havde glemt deres børnelærdom, så de der havde forbindelserne i orden, havde altid heluldent varmt tøj. Adskillige steder omkring kanalen og søen hentede man brændsel, og specielt tørv gravede man i

mosen til opvarmning i mange hjem. Nøjsom måtte man være og give hinanden en håndsrækning, når lejlighed bød sig, men spændende var det at være sammen med så mange forskelligartede mennesker, og det skete uden slagsmål og større gnidninger – trods den store uddannelsesmæssige spredning. Der var både bagere, kokke, blikkenslagere, sømænd, fiskere, tømrere, murere, kontorfolk m.m. og alle beskæftiget med kanalarbejde samt broarbejder m.m.

Krigen var endt og kort efter sluttede anlægsarbejderne. Prisen for udvidelsen var officielt 3,5 mill. kr., men kom til at koste betydeligt mere ca. 6-7 mill. kr. grundet på prisstigninger m.m. Olie- og kulforsyningerne kom igang igen, elektricitetsforbruget steg i kraft med industrialiseringen, og store kraftværker blev bygget. Vandkraften er dyr i anlæg, men forholdsvis billig i drift og vedligeholdelse og uden valutaudgift.

Værdien og rentabiliteten af Karlsgårdeværket efter sin udvidelse kan diskuteres, især i årene med de billige oliepriser, men nu hvor energipriserne er steget kraftigt, er det nok rigtigt, at vi betragter vandkraften ved Karlsgårde som en gevinst.

Kildehenvisninger

•Da elektronikken kom til Vestjylland• af J. Th. Arnfred i »Fra Ribe Amt« 1973 s. 179-192.

•S.A.E.F. 1918-1943«, Varde 1943.

Artiklen er blevet til på opfordring af museumsleder S. Manø Hansen, der takkes for supplerende oplysninger.

Hjalmar Sonne, ing., f. 1915. Poppelvej 2, 6700 Esbjerg. Debuterer med dette arbejde.

Dødemandsbjerger

Af Søren Manøe Hansen

Ned langs Jyllands vestkyst ligger en del stednavne Dødemandsbjerger eller Dødemandsdal. Navnene hentyder til begravelsespladser for indstrandede lig fra strandinger eller søfolk omkommet på havet.

Vi ved, at så længe skibe har besejlet havene, har der fundet forlis og strandinger sted og ofte med ulykkelige omstændigheder til følge. Fund på havbunden ved vore kyster viser, at helt fra oldtiden har der fundet sejlads sted i danske farvande. Nogle af de ældste efterretninger om forlis stammer fra middelalderen, hvor der i 1100-1200 årene berettes om 150 strandede sørøverskibe ud for Halmstad, og det antages, at 15000 mand omkom. Ved erobringen af Visby på Gotland i 1361 forliste kongens flåde ved Øland med det store og rige krigsbytte. I midten af 1600-årene forliste en dansk-lybsk flåde ved Gotland og ca. 7000 mand fandt døden i bølgerne. Den 4. december 1678 afgik 23 skibe fra den pommerske kyst med kurs mod Kalmar, en voldsom storm tog 20 skibe og 2200 mennesker omkom, heraf blev 1583 begravet på Bornholm¹.

Fra den jyske vestkyst er det mere sparsomt med efterretninger om forlis, men dette skyldes ganske givet ikke færre forlis, men den afsides beliggenhed, fjernt fra hovedstaden. Sejladsen op langs kysten rundt om Skagen hørte til den mest risikofyldte, hvilket senere tiders strandingstal kan bevidne. Det blev da også denne kyststrækning, der først og fremmest blev dækket, da det danske redningsvæsen blev oprettet i 1852. En af de tidligste oplysninger om strandinger her på egnen, findes i forhøret over Lønne-præsten Jens Hansen Rusk, der stod anklaget for trolddom. Der nævnes, at han ved uenighed mellem bjergerne ved et skibs stranding på Kjærgård strand havde vist truende holdning overfor skibets fører. Anklagerne

mod Jens Rusk førte til, at han blev dømt skyldig i trolddom og brændt på bålet ved Vester Herreds ting d. 1. febr. 1611¹.

I tidligere tid var en stranding på vestkysten en risikofyldt begivenhed for skibet og dets besætning, hvor der ikke var hjælp at hente fra kystens beboere, hvilket forstærkedes af den fattige kystbefolknings holdning til strandinger. En stranding betød en kærkommen indtægt, idet bjærgearbejdet gav arbejde til lang tid, hvor man forsøgte at få lasten bragt i land og solgt ved auktion, desuden forsøgte man ofte at bjærg skibet på land, sætte det i sejlbar stand og få det sat ud fra kysten igen. Mislykkedes det, blev skibet hugget op og solgt i løsdele. Det var tider, hvor søfolk ofte måtte frygte kystens beboere, hvor herremænd betragtede al inddreven gods, og skibe, som strandede uden levende folks medfølge, som deres ejendom, og der findes adskillige sagn om hesteridt på stranden om natten med lygter fastgjort under hestens bug for at foregive, at det var skibe, og således lokke skibe tættere på kysten. Der er sagn om rovmord og nedgravning af lig i klitterne, om præsternes bøner fra prædikestolen om strandinger – de mere moderate, at såfremt et skib skulle strande, om det da måtte ske her i sognet¹.

At moralen var en anden, vidner de mange sagnoptegnelser om dette emne, som Evald Tang Kristensen har foretaget, hovedsagelig fra Nordjylland og viser berettigelsen af det gamle ordsprog, at »død mand sladrer ikke«. En række overleveringer fortæller om søfolk, der kommer i land ved strandinger, slås ned, frarøves værdier og nedgraves på stranden eller i klitterne. Der er beretninger om folk, der har skåret fingre af døde for at få fat i ringe, stjålet støvler fra strandlig, hvor benet ofte fulgte med o.s.v., men selv om død mand ikke sladrer, så forfølges disse strandrøvere altid gennem syner og varsler om den døde. I senere optegnelser fra begivenheder i 1800-tallet tager kystbefolkningen altid afstand fra en person, der udplyndrer et strandet lig, de vil ikke vedkendes en mand, der kan fornedre sig så dybt, at han er blevet ligrøver, for »hvad med synden kommer, med sorgen går«².

Fra vore egne har Evald Tang Kristensen kun et enkelt sagn om udplyndrede søfolk, fortalt ham af Hans Peter Han-

sen i Billum: »A var en gang på handelen nede ved æ Blåvand. Der kjøber a en sølvstob, som vejede 14 lod. En tid efter kommer a ind et sted, hvor den mand sad, a havde handlet med, og han var noget svirende. Så siger han: »Du ved ikke, hvor den sølvstob er kommet fra. Der var en prinsesse, der strandede her ud for, og hun sad i masten og så, at tre mænd bjergede en kasse, hvori hun havde gemt hendes guld og sølv. Siden blev hun selv reddet. Hun henvendte sig da til strandfogden og sagde, at havde hun blot haft hendes kasse, så kunne det være det samme med det andet. Men hun fik jo ingen kasse, og for det ikke skulle opdages, hvad der var i den, kaldte de den pjaltekassen. Så sagde prinsessen, at dem, der havde fået den kasse, de skulle blive mærkede, så længe de levede, men dem, der reddede hende og intet fik, de skulle aldrig komme til at trænge. Det kom også til at sæde begge dele«. Den mand, a talte med, han navngav 6 mænd. Strandfogden var med til det, og han blev blind, en anden rådnede armen af o.s.v. Guldkæder, som manden havde købt fra den pjaltekasse for 40 daler, solgte han siden til jøderne for 140 daler«².

I den lokalhistoriske litteratur fra vort amt kan fremdrages utallige beretninger, retssager om kystboernes overgreb på strandingsgods.

Et mere konkret eksempel på kystboernes manglende respekt for loven, når det gjaldt strandingsgods, kendes fra et anlageskrift fra 1737. Et hollandsk skib var i en hård storm af nordvest strandet i Grærup, og kun med største livsfare reddede besætningen sig i land, hvorfra de kunne være vidne til, at skibet sønderlodes og at ladningen drev ind på stranden. Kaptajnen satte vagt på stranden for at beskytte det ilanddrevne gods, men »saa skal dog af omkring boende og angrænsende Folk og Beboere, hvilke i Haabe tal, baade uden og med heste og vogne skal have om Natten hemmelig indfundet sig ved Stranden, være blevne borttaged og bortført det meste af det ilandskyllede Gods, Skibs Vrag, Redskab, Koieklæder og andet Skibets Redere og Befragtere, samt Skipper og Folk til Skade«³. At også gejstligheden havde kendskab til den sløje moral, fremgår af en bispevisitatsindberetning 10 år senere i 1747, hvori det hedder om Henne og Lønne sogne:

»har fra Arilds tid været berygtede ikke alene for letfærdighed, men og i særdeleshed for uretfærdighed ved strandsiden«⁴.

Man må dog huske på, at kystboen skarpt skelnede mellem dit og mit, men mente at al herreløst inddrevet gods var alle mands eje. Tidens og kystboernes indstilling til indstrandede lig gjorde det naturligt, at disse blev begravet i dødemandsbjergene. På de ældst kendte søkort over kysten i Ribe amt, som er hollandske søkort fra 1500-tallet, finder man dødemandsbjerger nævnt ved Blåvand. At besejlingen af den jyske vestkyst, og især området ved Blåvand med det farlige Horns rev, der strækker sig over 25 km vest ud fra Hukket, var besværlig og farlig, vidner de utallige strandinger om netop i dette område. Hollænderne drev en livlig handel på vore kyster, hvorfor det er naturligt, at de udarbejdede søkort over disse farvande. Først i 1655 får vi et dansk kort over dette område, idet Johannes Mejer foretager en opmåling med angivelse af havne og sejlrønder med dybdeangivelser. Blåvand er anført med Hornbjerg og Todsmandsberg (dødemandsbjerg). I Øster Oksby findes et middelalderligt kapel St. Enders Kapel, hvor man indtil o. 1860 begravede indstrandede lig, men også dette sted er angivet hos Johannes Mejer, således at der har været to begravelsespladser i Blåvandområdet. Vi vil senere vende tilbage til dødemandsbjergenes placering, men først se på, hvorledes man forholdt sig til indstrandede lig.

Hvad man gjorde i tidligere tid, vides ikke, idet der ikke findes forordninger herom, men antagelig har man begravet dem i den nærmeste klit. For vort amts kystsogne findes kirkebøgerne bevaret fra først i 1700-tallet, men her finder man ikke de indstrandede lig opført. Kun i de få bevarede strandfogedprotokoller findes de opført, og der skal her henvises til H. K. Kristensens artikel »Indstrandede lig og skibsvrag« i »Fra Ribe Amt« 1972, så vort kendskab til, hvor og hvor mange lig der drev ind på kysten, bliver meget sporadisk⁵. Spørgsmålet melder sig så: hvorfor blev de ikke begravet på kirkegårdene? Svaret kan være flertydigt, bl.a. kan anføres, at man ikke havde klarhed over, om vedkommende var kristen eller hedning; i krigstilfælde hvor man måske ikke ønskede fjender begravet på sognets kirkegård, men også at der hos lig

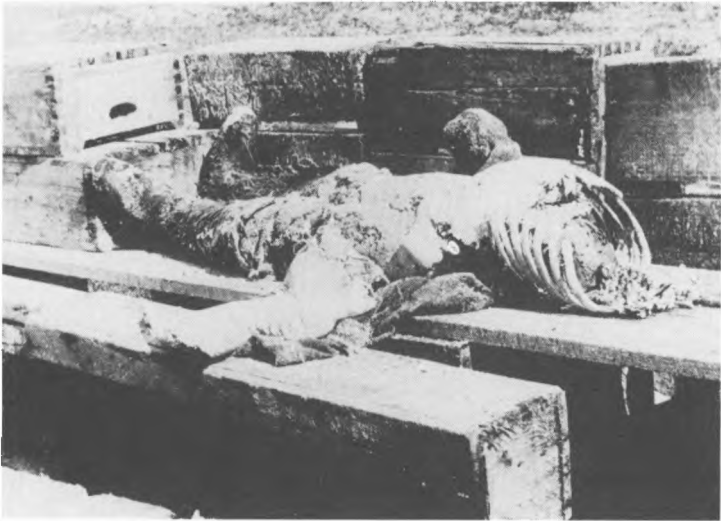

Fig.1. Et indstrandet lig. Som billedet viser, kan det ofte være svært at identificere den omkomne. Foto Pastor Skov. Blåvandshuk Museum.

kunne være smittefare. Sidstnævnte forstærkes af sagn om skibe, som havde bragt pest til landet. I Danske Sagn nævner Evald Tang Kristensen: »På den sorte døds tid strandede et fremmed skib på vestsiden af Thy. Af mandskabet var de fleste døde, men nogle kom dog levende i land, der iblandt en biskop fra England, som trak sig tilbage for strandboerne, der nærmede sig, og i frastand lod dem forstå, at pesten havde raset om bord på deres skib, samt at han selv, og de øvrige skibsfolk, der var komne i land, var syge og uundgåelig måtte dø, hvorfor han advarede dem fra at komme nærmere. Kystboerne agtede dog ikke advarslen og følgen deraf blev, at de smittedes, og at pesten udbredte sig videre og også her i landet anrettede de største ødelæggelser«. Lærer Nørgård i Snedsted har fortalt Evald Tang Kristensen: »Det var i pestens tid, da var der den lov, at man ikke måtte røre ved de lig, der drev i land, men de skulle jordes på nærmeste plads. Så kom der et lig, som skulle jordes hurtigst mulig. De satte en brandhage i den smule ralter, han var i, og bandt et langt stykke reb dertil,

og så slæbte de ham op i en klitbakke og smed ham der ned i et hul, de havde kastet. Mange troværdige folk har fortalt, at den stribe, der blev, hvor de havde slæbt ham, den er kjendt endnu, og havet har tit skyllet op til bakken, men sriben eller revlen blev ved at stå der².

Fra englandskrigene har vi på den jyske vestkyst et par uhyggelige strandinger, der krævede store tab af menneskeliv. I Mårup strandede det engelske lineskib »The Crescent« i december 1808 og mange druknede. I det nordvestlige hjørne på Mårup kirkegård skal mange af dem være begravet i en fællesgrav. Mårup kirkebog nævner blot intet herom. Julenat 1811 strandede to engelske lineskibe »St. George« og »Defence« ved Torsminde, og kun 18 reddede sig i land, medens 1308 druknede¹. De drev ind på kysten, men ved en gennemgang af kirkebøgerne finder man dem ikke indført. De var dog kendt som kristne, selv om strandfogden i Oksby nævner, at »en var neger« blandt de inddrevne i hans strandlen. Årsagen er nok, at de var fjender⁵. Fra samme strandinger fortælles, at sognefogden i Fjand sørgede for deres begravelse på kirkegården. Fjand kirkebog nævner dog intet herom. Videre fortælles, »at de fleste steder fandt der dog kun begrænsede antal begravelser sted på kirkegårdene, idet sognefolkene satte sig derimod, fordi man ville undgå alt for mange farlige uddunstninger«⁶.

Så store mængde af omkomne huskes ned gennem tiderne, og bemærkningerne om, at de flere steder er blevet begravet på kirkegårdene er sikkert troværdige nok, selv om det ikke anføres i kirkebøgerne. For vort amts vedkommende inddrev 121 lig fra »St. George« og »Defence« ud fra de to bevarede strandfogedprotokoller, fordelt med 94 i Oksby og 27 i Houstrup⁷. Strandfoged Peder Haahr i Houstrup noterer i sin strandingsprotokol: »Den 26. og 27. december 1811 opskyllet af havet 8 døde mennesker, hvoraf 5 matrosklædte og 3 soldaterklædte. Ved undersøgning fandtes ingen papirer eller penge hos dem. De døde ere alle jordede på bekvemme steder den 27. decbr. i hauklitten udfor Houstrup«, endvidere: »Den 12. jan. 1812 opskyllet 11 døde mennesker, hvoraf 8 matrosklædte og 3 soldaterklædte og ved samme fandtes hverken papirer, punge

eller uhrer, og (de) blev begravede på bekvemme steder i hauklitterne. For hver person at begrave 1 mark 3 skilling«. Senere indstrander 8 matroser »der alle ere begravede i havklitterne«⁸. Fisker Janus Haahr i Kragelund, Lønne sogn, der var barnebarn af ovennævnte, fortalte Torben Klinting: »Jeg var med min fader ved havet 2. juledag 1811, og da så vi mange lig, som var inddrevet af havet. Vi havde en stranding af lig både i nord og syd og hele befolkningen her i egnen var som lamslået af skræk«⁹. Afdøde strandfoged P. Chr. Dahl, Gl. Bjerregård har for år tilbage fortalt undertegnede, at lig fra disse to skibe, der inddrev i hans strandlen var begravet i dødemandsbjerget ved Hegnet ca. 2 km syd for gården, 34 døde skal være inddrevet i Bjerregård strandlen⁶. Ved en gennemgang af gammelt kortmateriale er der lykkedes at finde frem til følgende begravelsespladser, men da de ikke kan være

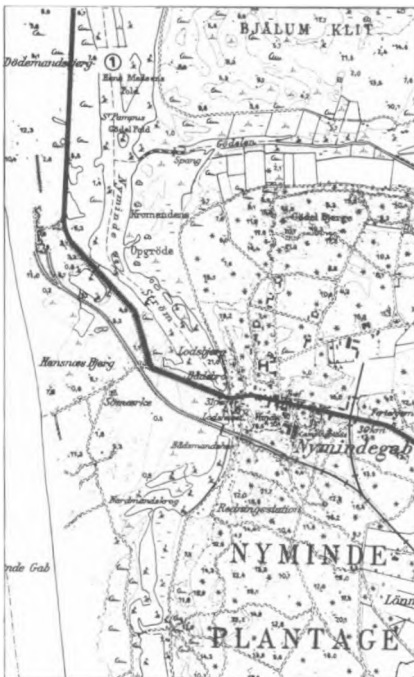

Fig. 2.
① Dødemandsbjerget ved Hegnet.

Fig. 3.

- ① En formodet begravelsesplads iflg. optegnelser af strandfoged Peder Haahr i Houstrup. Måske er stedet det ukendte Sovrøgel.
- ② Begravelsesstedet Rævrøgel.

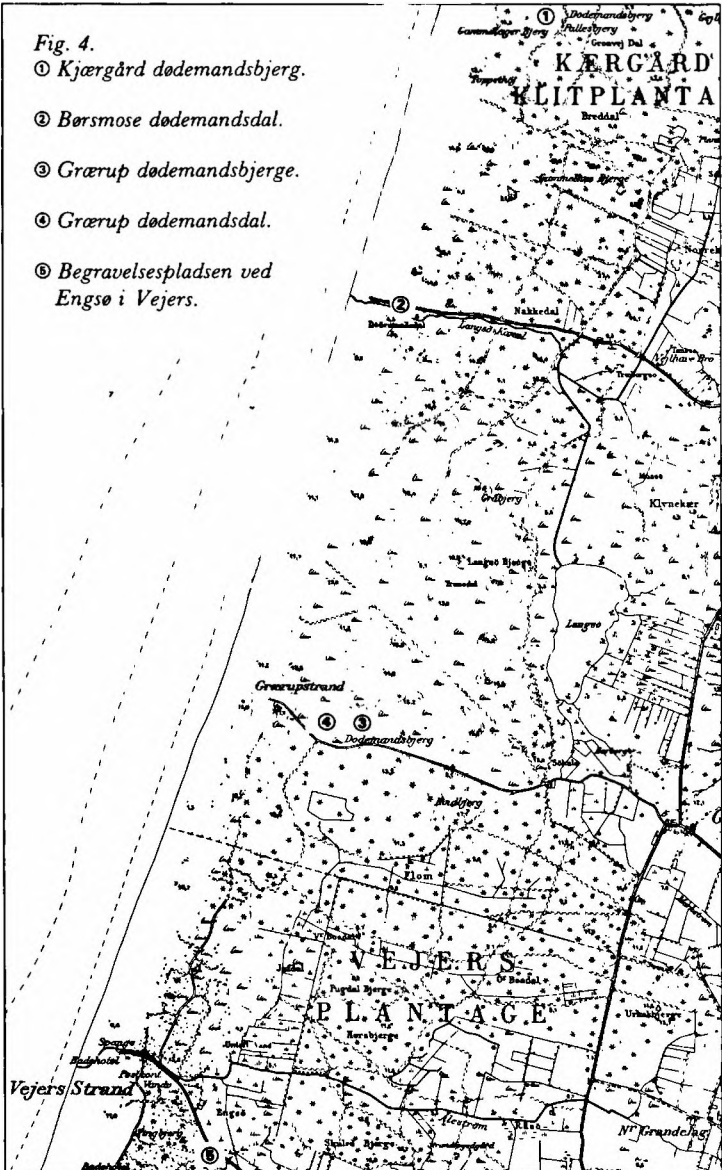
dækkende for hele kyststrækningen i vort amt, må man formode, at der har været flere.

I amtets nordligste sogn *Lønne* har det ikke været muligt at finde dødemandsbjerge, men da der på den sydlige del af den nordfor liggende *Holmslands* klit findes et dødemandsbjerg ved *Hegnet*, kan det tænkes at være begravelsessted for en del af *Lønne* sogn, idet *Bjerregård stranden* strakte sig længere og længere sydpå, eftersom *Holmsland* klit voksede mod syd og efterhånden rakte langt ned for *Lønne* sogn.

Henne sogn fremviser heller ikke et dødemandsbjerg, men at der har fundet begravelse steder i klitterne, fremgår af ovennævnte, at man så sent som 1811-12 begravede på »bekvemme steder i havklitten udfor *Houstrup*«. *Torben Klinting* nævner dog, at klitten *Sovrøgel* i *Houstrup* og *Rævrøgel* bjerge i *Henne* kan være begravelsessteder for indstrandede lig⁹.

Fig. 4.

- ① Kjærgård dødemandsbjerg.
- ② Børsmose dødemandsdal.
- ③ Grærup dødemandsbjerg.
- ④ Grærup dødemandsdal.
- ⑤ Begravelsespladsen ved Engso i Vejers.

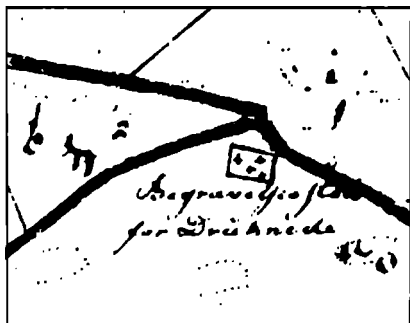

Fig. 5. Begravelsesstedet ved Engsø aftegnet på et udskiftningskort fra 1817. Matr. arkivet, Kbh.

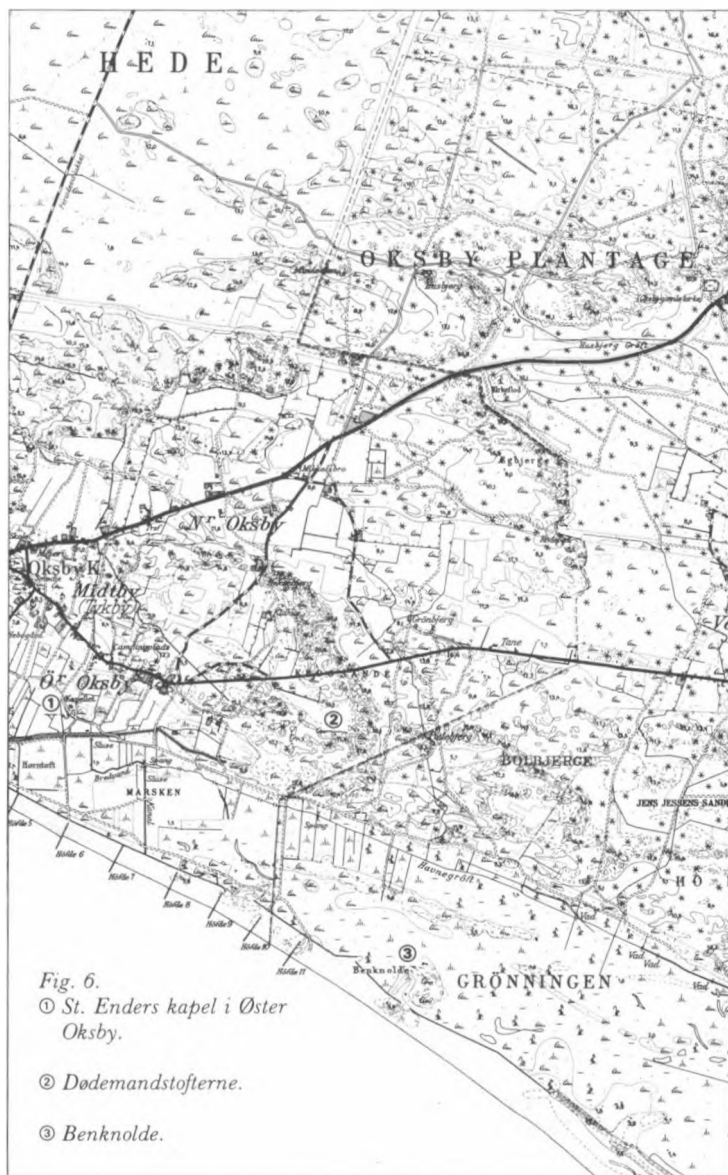
Ål sogn har ved Kjærgård Havvej et dødemandsbjerg. Det samme gør sig gældende ved Børsmose Havvej, hvor stedet kaldes dødemandsdal. Også ved Grærup Havvej ligger et dødemandsbjerg og nedenfor dødemandsdal. Desuden skal der i en klit syd for Grærup Havvej nr. 36 være blevet begravet 53 indstrandede lig¹⁰.

Oksby sogn. På et udskiftningskort over Oksby sogn fra 1817 finder man ved Vejers Havvej syd for Engsø en rektangulær signatur med kors samt teksten »Begravelsessted for Druknedet«¹¹. Ved hjælp af dette kort er det lykkedes at lokalisere stedet til Vejers Havvej 31 og 33 samt Rylevej 1 midt i et sommerhuskvarter. Hvornår denne plads sidst har været i brug – i lighed med de andre steder – er svært at sige, men i synsprotokollen for Skads, Øster og Vester herreders provsti 1883-91 oplyses det, at da man var i færd med at bese kapelkirkegården i Tykby i Øster Oksby og besluttede sig for at indhegne begravelsesområdet i henhold til en ny bekendtgørelse, blev det oplyst, »at der i Vejers findes en lignende begravelsesplads, og sognepræsten anmodedes om at undersøge forholdene og fremsende indberetning«. Præsten undersøger forholdene og finder, at »Vejers begravelsesplads ikke skal hegnes i henhold til bispens skrivelse af 28/5 1890, da intet lig er begravet de sidste 20 år«¹². Det må dreje sig om dette »begravelsessted for druknedet«. Stedets brug som begravelsessted må være gået af brug længe før, idet Morten Eskesen fra Lyne fortæller en episode fra den tid, han var lærer i Vejers i årene

1844-46. Han beretter om det uhyggelige i at finde en »strandvasker« – et udtryk som kystens beboere ikke bruger. Man finder i hans beretning den uskrevne regel om, at et indstrandet lig skal bjerges op over flodvandslinien, men også den overtro der hørte med til at finde et lig:

Therkel Hansens to drenge Bakken på 13 år og Hans på 10 år var gået til havet for at »stræne«, medens Therkel Hansen var gået i seng, »men det varede ikke længe, inden de kom farende igen, som der var ild i hælene på dem, og som de skulle tabe vejret. »Hvad er der på færde?« spurgte jeg (Therkel Hansen). »Å«, sagde de, »der kom en død mand op af havet og rakte efter os!«. »Nu er I da lykkelige, det må have været en forlist sømands lig, som er kastet op, skynd jer ud igen, inden floden (højvandet) atter drager det ud og få ham hjulpet op over vandskellet og givet ham en pude af tang, thi ellers får I aldrig en nat fred for hans genfærd.« Det kneb for drengene at komme afsted, men der var ikke andet for, og de gav sig på vej, skønt det ikke gik så lystigt som første gang. Men derud kom de, og jeg var bagefter og holdt øje med dem oppe fra klitterne. De stod længe og sundede sig. Hans var den, der først fik mod til at gå hen og drage i liget. »Kom nu Bakken!« sagde han, men det kneb for Bakken. Sømandens lig blev da trukket op og fik oppe ved klitterne tang under hovedet. Siden måtte det være strandfogderne Knud Pedersen og Boj Pedersens sag at få det lagt i kiste og stædt til jorde ude i »æ Kappel«, søfolkenes kirkegård inde mellem klitterne, dog uden jordpåkastelse af præsten, man vidste jo ikke, om dette ikke var sket, eller hvad tro, den døde havde været af«¹³. Hvor liget er blevet begravet er ikke ganske klart, idet lokalbefolkningen i Vejers kan have betegnet »begravelsespladsen for druknede« som »æ Kappel«, men mere sandsynligt er det, at liget er blevet ført til Oksby til stedet St. Enders kapel eller i daglig tale kaldet kapellet. Hvis det sidste er rigtigt, må begravelsespladsen i Vejers været gået af brug længe før, hvilket harmonerer med præstens oplysninger om, at der ikke de sidste 20 år har været begravelser der (antagelig længe forinden). Ifl. overleveringer skal ligene fra »St. George« og »Defence« inddrevet i Vejers være blevet begravet syd for Engsø i Vejers, hvilket

Dødemandsbjerge

tyder på, at i 1811-12 var pladsen i brug, men ikke i 1846⁷. Desuden kan oplyses, at de gamle strandfogder i Vejers kan erindre, at der på stedet var forhøjninger efter grave. Ved gravning til sommerhusbyggeri på stedet stødte man på skelettet af en person, men lod det ligge urørt¹⁴.

Som allerede nævnt blev indstrandede lig i Blåvandområdet begravet i »æ Kappel«, som stadig kan ses som en forhøjning i landskabet i Tykby ikke langt fra Hvidbjerg Havvej. Der skal ikke her gøres rede for stedet, men kun henvises til artiklen i vor årbog 1972, hvor H. K. Kristensen beretter om stedet. Der må dog have været endnu et dødemandsbjerg i Blåvand, når man tænker på Johannes Mejers kort fra 1655, men måske er det det sted, der ligger øst for Pælebjerg i Oksby og benævnes dødemands lod¹⁵.

På Skallingen finder man stednavnet Benknolde, som må antages at være blevet benyttet til begravelsesplads, uden at det er lykkedes at finde oplysninger herom.

På *Fanø* er det ikke lykkedes, hverken i *Nordby* eller *Sønderho* sogne at finde dødemandsbjerge afsat på kort. Forespørgsler hos nuværende og tidligere strandfogder har heller ikke givet oplysninger herom. Dog nævner Kromann i *Fanøs Historie*, at »øen har sit dødemandsbjerg, hvor omkomne skibbrudne efter gamle sagn blev begravet«, men desværre nævner han intet om stedet eller dets benyttelse. Det ville nok være troligt, om der har været to dødemandsbjerge, et for hvert sogns strandlen¹⁶.

På *Manø* er det heller ikke lykkedes at finde kortmateriale med dødemandsbjerge, og forespørgsler på øen har ikke givet resultat i den retning. Hvorfor man på disse to øer tidligt har glemt disse steder, som må have været der, kan der kun gisnes om, men måske har man her tidligt benyttet kirkegårdene som stedet, hvor den ukendte sømand blev jordet. Disse to øer kendte jo problemet fra de store tab, de ofte selv var ude for, og hvor deres pårørende, slægtninge blev begravet på fremmed kyst, måske har tanken om indviet jord tidligst gjort sig gældende her¹⁷.

Hvor længe blev man ved at begrave lig i dødemandsbjergene? I gl. love og forordninger finder man ingen bemærknin-

ger herom, og det er som om indstrandede lig slås i hartkorn med selvmordere, henrettede personer m.v., men en forespørgsel i 1852, 25. febr. om en mormon måtte begraves på kirkegården bemærkes, at »hverken disse eller andre sekterere kunne lade deres lig nedgrave, hvor de finde for godt . . ., vil det være nødvendigt, at ligene begraves på sognets kirkegård«¹⁸.

Ved loven af 25. marts 1872 § 7 anføres »lig af de i sognet afdøde eller fundne forulykkede, som have anden hjemstavn, skulle begraves på dets kirkegård«. I forordningen 1873 bekendtgjordes det, at »udgifterne ved begravelser af ubekjendte fra havet ilanddrevne lig fremtidig ville være at afholde af . . . amtsfattiggassen eller . . . købstads kærnerkassen«. Dødemandsbjergenes funktion var nu slut, og for fremtiden indføres ilanddrevne lig i kirkebøgerne¹⁹.

Forud for en lovs gennemførelse går ofte en tids tradition, og til slut vil vi prøve at se i kystsoggenes kirkebøger for at se, hvor tidligt de inddrevne lig optræder der¹⁹.

Igen begynder vi i amtets nordlige del, og i det følgende anføres, når strandlig indføres i kirkebogen indtil lovens indførelse i 1872. Dette er ensbetydende med, at begravelserne derefter finder sted på kirkegårdene.

I *Lønne* kirkebog indføres 4 inddrevne lig i 1860, 1 lig i 1861 og det næste i 1883, men nu efter lovens påbud.

I *Henne* kirkebog finder vi det første 10 år tidligere end i *Lønne*, idet der inddriver 2 i 1850, som antagelig er fra det strandede skib »Josephine« af Figano, der var strandet ved Nymindegab. Derefter indføres 1 i 1860, 3 i 1861, 1 i 1863 og 2 i 1869.

I *Ål* kirkebog finder vi det første i 1849, som antages at være en sømand fra det forliste fartøj »Figerø« af Havre. 1 lig i 1857 som det lykkedes at identificere som kommande fra Hannover, 1 lig i 1858, 1 i 1864, men liget begravedes ikke på kirkegården, idet præsten anfører: »liget begravedes i klitterne, da det havde ligget længe i søen og var aldeles opløst«. I 1865 inddriver der et lig, der »begravedes i klitterne, da det var i meget opløst tilstand«. 1 i 1869 antagelig en engelsk sømand strandet ved Haurvig d. 30/12 1868. 1 i 1869, 1 i 1872.

I *Oksby* kirkebog anføres 1 lig i 1855 med bemærkningen »efter strandfoged Jens Simonsens begjæring i henhold til kommissionær Ellungs ordre, blev liget jordet i Oksby kirkegård, da det blev anset for at være en af mandskabet fra den strandede preussiske brig »Mathilde«. Traditionen var, at uidentificerede lig blev begravet i »æ Kappel«, medens andre blev begravet på kirkegården, derfor denne bemærkning fra præstens side. Det samme gør sig gældende for 3 lig i 1867, idet de formodedes at være fra kuffen »Harmonien« strandet ved Børsmose d. 24/9²⁰. 1 lig i 1869, 1 i 1872.

Ho kirkebog nævner ingen, hvilket skyldes, at forstranden på Skallingen i Ho sogn hørte under bjergerne i Oksby²¹.

I *Nordby* kirkebog findes det første så tidligt som i 1821, men da han genkendes som sømand Peder Nielsen fra Bornholm, er det naturligt, at han får sin grav på kirkegården. Det næste lig indføres i 1844, 3 i 1845, 1 i 1849, 1 i 1854, 1 i 1855.

Sønderho udviser det tidligst indførte indstrandede lig i samtlige kystfogde i amtet. Som vi har kunnet se af de foregående kirkebøger, bliver det almindeligt omkring 1845-50, og tidligere indførte er blevet identificeret som kendte med tilhørsforhold til den protestantiske kirke. Men her i *Sønderho* finder vi i 1818 følgende: »ankommet på Sønderho forstrand imellem 24. og 25. marts og blev begravet i Sønderho kirkegård. Det døde legeme kjendtes ej, og især hovedet og armen vare afsvolpede og var meget i forrådnelse, begravet d. 25/3«²². Forbavsende tidligt er dette ukendte lig indført, og endnu mere bemærkelsesværdigt bliver det, at der skulle hengå 35 år, inden det næste lig indføres i kirkebogen d. 3/8 1853: »det blev begravet her på kirkegården efter at være synet af distriktslægen«. Det kan næsten ikke være muligt, at der i denne lange periode ikke er inddrevet et ukendt lig på Sønderho forstrand. Hvad årsagen kan være, tør jeg ikke gætte på. Det næste lig driver ind i 1869, og 1 i 1872²³.

På *Manø* indføres det første lig i 1843, 1 i 1844, 1 i 1851 som formodentlig er »Lars Lund Larsen af Læsø, efter et brev, som den druknede havde på sig, da han inddrev på stranden«, 1 lig i 1860. Den 25/10 1863 inddriver på Kurvesand et lig

»man antog ham for en engelsk lods på grund af et skilt, som han havde hos sig. Han havde også nogle prøjsiske penge i lommen. Han blev begravet, hvor han fandtes, da han ej kunne føres i land«, 1 lig i 1884.

Om dødemandsbjergenes placering i forhold til hinanden er det ikke muligt at sige noget konkret. Noget tyder på, at der må have været mindst et i hvert kystsogn, men såvel i Ål som Oksby sogne optræder tre begravelsespladser i hvert sogn. Tager vi Ål sogn, tyder det på, at hver af landsbyerne Kjærgård, Børsmose og Grærup har haft sin, måske har hvert ejerlav haft en klit til nedgravning af lig. Det har vel også været begrænset, hvor langt man har villet transportere de inddrevne, men som nævnt, det er kun gisninger.

Dødemandsbjergene er formelt ophørt ved lovens indførelse i 1872, men ud af kirkebøgerne kan vi se, at det må være sket mellem 1843 og 1860 afhængig af forholdene de enkelte steder. Ændringen hænger antagelig sammen med oplysningstiden og humanismens udbredelse. En oplysning hos Torben Klinting synes at afspejle den ny tids tankegang. Han fortæller følgende:

Flere forstandige og indflydelsesrige mænd i Henne og Lønne sogne arbejdede på at få indført en mere hæderlig begravelsesmåde for strandlig, og blandt dem kan nævnes pastor Brandt, der var præst i Henne-Lønne 1848-56, samt sogneforstanderne Adser Christensen i Hovstrup, der tillige var klitfoged, og Søren Jepsen på Hejbøl (Lønne), samt strandfogderne Peder Røgter i Henne by og Martin Pedersen Haahr i Houstrup. Disse mænd fik indført den regel, at strandlig skulle begraves i indviet jord, og at der til stadighed skulle henstå 2 a 3 reservekister i Henne kirketårn²⁴.

På Sønderho kirkegård står et mindesmærke over en ukendt sømands grav. Liget drev ind o. 1921, og dens indskription lyder:

Vi kender ej dit navn, din stand,
og hvor du havde dit fædreland!
Hvor er din slægt, og hvor er din ven?
– kun bølgen førte dig herhen!
Du fandt ej fred i storm og hav –
nu i Guds havn du finder grav.
Så hvil da her i stille ro
på kirkegård i Sønderho.

senere tilføjet:

Vi værner om dit hvilested
og ønsker dig al himlens fred,
thi også vi har grave
bag stormoprørte have²⁵.

Dødemandsbjergene, har ingen stene, men er dog mindesmærker om fortidig skik, måske var det værd at beskytte disse steder gennem en fredning.

Kilder og henvisninger:

Samtlige kort er reproduceret med Geodætisk Instituts tilladelse (A. 486/75).

1. »Det Nørrejydske Redningsvæsen« af C. P. Eisenreich, Kbh. 1927 side 7-14.
2. »Danske Sagn« af Evald Tang Kristensen nr. 1665, 1668, 1680 og 1699.
3. Hesselmed Godsarkiv, Commissionsakt. 1739, Vester Horne herred. reg.nr. G. 459-4. Landsarkivet, Viborg.
4. Danske Samlinger I. side 319.
5. »Fra Ribe Amt« 1972 s. 54-66.
6. »Vestjyllands Socialdemokrat«.
7. P. Gundesens optegnelser, Blåvandshuk Lokalhistoriske Arkiv.
8. Strandfogedprotokol tilhørt strandfoged Peder Haahr, Houstrup. privat eje.
9. »Fra Jyllands Vestkyst« af Torben Klinting, Nr. Nebel 1930. s. 50-51.
10. Venligst oplyst af strandfoged Max Harborg, Grærup.
11. Oksby sogn, udskiftningskort 1817, Matrikelarkivet, Kbh.
12. Synsprotokol for Skads, Øster og Vester herreders provsti 1883-91 Landsarkivet, Viborg reg.nr. C 44 lb. nr. 5 s. 74.

13. »Minder og Udsigter« af Morten Eskesen, Odense 1881, s. 51.
14. Venligst oplyst af strandfoged Kr. Harborg, Vejers.
15. Venligst oplyst af overklitfoged A. Feilberg, Oksbøl og K. E. Johnsen, Ho.
16. »Fanøs Historie« af N. M. Kromann, Esbjerg 1934, bind 3, s. 377.
17. Venligst oplyst af fhv. sognerådsformand Edvard Hansen, Manø, der desuden fortæller, at der i nordvesthjørnet på Manø kirkegård var afsat plads til indstrandede lig, nu bliver de begravet i nordøsthjørnet. Hans mor (f. 1872) har fortalt, at der engang strandede et skib, hvor en omkom, og at præsten måtte hjælpe til at bære kisten, da der ikke var mandfolk hjemme på øen.
18. Love og forordninger, 25 febr. 1852.
19. Love og forordninger, 25. marts 1872, 10. nov. 1873.
20. Se »Strandinger og redningsaktioner fra Skallingen til Nymindegab 1852-1975« af S. Manø Hansen. Hist. Samfund 1977, s. 32.
21. Se »Om bjergningsretten til Skallingen« af S. Manø Hansen i »Fra Ribe Amt« 1979 s. 311-325.
22. Ifl. H. F. Feilberg »Ordbog over jysk Almuesmål« betyder »afsvolpet« afsvulpet.
23. I Sønderho kirkebog finder man fra 1631 og fremefter en fortegnelse over forulykkede søfolk, dels omkommet ved Fanø eller sønderhøninger, der omkom i det fremmede eller på havet, men for alle gælder, at det er navngivne personer, som ikke kan sammenlignes med indstrandede lig.
24. »Fra Jyllands Vestkyst« af Torben Klinting, Nr. Nebel 1930. s. 51-52.
25. »Fanøs Historie« af N. M. Kromann, Esbjerg 1934, bind 2. s. 487.

Søren Manø Hansen, f. 1934, museumsleder, Løkkevang 18, 6870 Ølgod. Har udgivet Strandinger og redningsaktioner 1852-1975, 1977. Endvidere artikler i Mark og Montre 1969 f. og Fra Ribe Amt 1972 f.

En scene i Visselbjerg borgestue 1648

Af H. K. Kristensen

Visselbjerg borgestue, der til daglig var et ret fredeligt sted, nærmest som en dagligstue, hvor både herskab og tyende kunne komme, viste et par dage i februar måned 1648 et ganske andet sceneri. Den 16. var sognepræsten for Alslev-Hostrup hr. *Oluf Jørgensen* og vellærd mand *Johannes Blonco-gius*, skolemester på Visselbjerg, og *Anders Jensen*, borger i Varde og fuldmægtig på Visselbjerg, tilstede, og den 18., da mødet gentoges, var her tillige gårdens og godsets ejerinde *Margrethe Ahlefeldt*, datter af Gregorius Ahlefeldt til Søgård og Gråsten og enke efter *Adolph Jørgen Ahlefeldt* til Visselbjerg, der var død en del år tidligere (1636), desuden velbyrdig fru *Christence Krag* og endnu nogle flere.

De mødte var begge dage forsamlet om en stakkels kvinde fra Visselbjerg gods, *Maren Iversdatter fra Hostrup*, som nok har siddet fængslet på Visselbjerg. Hun blev nu forhørt, allerede den 8. februar var hun blevet dømt til at »straffes på sin hals« som morderske, for at have født i dølgsmål og have myr-det to nyfødte. Alt var nok ikke kommet frem før dommen. Det var ikke ualmindeligt, at dømte påny blev afhørt mellem domsafsigelsen og henrettelsen, bl.a. for at finde medskyldige, navnlig var det ikke ualmindeligt ved hekseprocesser. Her var der intet pinligt forhør. Maren var da heller ikke anklaget for hekseri. Hun stod »ledig og løs« og aflagde en længere til-ståelse for det fine selskab.

Det fremgik tydeligt, at hendes onde ånd og forfører var fru Ahlefeldts ridefoged Morten Nielsen. Da sagen blev rejst mod Maren, fik han da også travlt med at sikre sig et godt vidnes-byrd. På snapstinget 11. januar 1648 spurgte han tingmæn-

dene om, hvordan han havde opført sig, og et stokkenævn, 24 mænd, vidnede, at han var født i Briksbøl, søn af Niels Jepsen og hustru Apelone, og han havde skikket sig ærlig, kristelig og vel. Af det følgende får vi unægtelig vore betænkeligheder ved dette vidne.

Ved afhøringen i borgestuen har præsten vel været lederen. Bloncogius, der var lærer for Ahlefeldts 3 døtre på 16 til 11 år har vel fungeret som skriver, fuldmægtigen må have været retskyndig, da han i tingbogen optræder som sagfører. Christence Krag var også en godsejerenke, nemlig af naboherregården Øllufgård. Var hun kommet på et tilfældigt besøg, eller var hun inviteret til en ret nervepirrende, plump forlystelse i uhygge? Det kan der kun gisnes om. Men noget egentligt ærinde kan man ikke se, hun har haft.

Maren bekendte, at Morten Foged havde lokket hende (nærmest omtalt som voldtægt), da hun var med ham på Knudsmark hede at ordne et dige, og endnu et par gange senere, og da hun blev frugtsommelig og var gift, sagde Morten, hun skulle påstå, manden var faderen til barnet. Manden har muligvis været soldat i krigen 1643-45. Barnet begravede hun med sine hænder i Hostrup kirkegård. Gentagne truede Morten hende. Senere havde flere mænd ligget hos hende, bl.a. en mand i Ribe. Og hun fik endnu et barn, det fødte og begravede hun på Torrup-Brøndum hede.

22. februar var det atter tingdag på Skast herreds ting. Da sluttede sagen i tingbogen således: »Efter at forskrevne bekendelse og den dom hende i dag 8 dage er overgangen var oplæst, er forskrevne Maren Iffuersdatter straks antvortet rettermændens hånd og med sværdet henrettet«.

– Hvordan gik det så ridefogden, der jo dog havde begået lejermål og endog havde sin egen ægtehustru? Bøden for et sådant forhold var i reglen ikke ringe. Det var herskabet, der havde pligt til at tage sig af det. Fru Ahlefeldt havde før holdt sin stærke hånd over en rå tjener, bare han ellers virkede til hendes fordel og støttede hende i hendes stridigheder. Sådan gik det også denne gang. Fruen stævnedes ikke Morten for lejermål eller voldtægt, men hun lagde sag an mod ham for pligtforsømmelse. En af hendes fæstebønder havde ladet nogle

kirkeenge gå fra sin gård, at uden ridefogden havde forbudt det. Det var altså værre i hendes øjne, end når fogden drev en stakkels kvinde ind i de utugtiges rækker.

Kilder:

Skast herreds tingbog 1648 11/1, 8/2, 22/2, 18/7. Bue Kaae: Den ustyrlige ladefoged på Visselbjerg, Fra Ribe Amt 1954, 364-74.

En sikret medgift

Af H. K. Kristensen

Selvejer Nis Sørensen Buch i Andst havde en datter Kirsten Nisdatter, som var blevet forlovet med »velforstandig mand Poul Nissen i Vejen«, og Buch havde lovet at give hende 100 rdl. i medgift. Måske har Poul Nissen været svagelig, i hvert fald var han betydelig ældre end Kirsten, – så man drøftede problemet om, hvad der skulle ske med medgiften, om Poul Nissen døde før Kirsten. Man blev enig om en ordning og tog til tinge – Malt herreds ting – den 13. aug. 1681, hvor Buch gav til kende »på det for^{ne} Kirsten Nisdatter kan være forsikret hendes medgift igen, om Gud behager at kalde bemeldte Poul Nissen fra hende og ikke har avlet børn udi ægteskab«, så var der truffet en bestemmelse om, hvordan der skulle forholdes.

Derefter »fremkom Poul Nissen og tog for^{ne} Nis Sørensen Buch i hånd og pantsatte til ham på hans datters vegne »sin egen tilhørende ejendom¹, som han udi hånd og værge har udi Vejen og Vorup mark², det være sig udi huse og »bøge« (bygning), ager og eng, skov og mark, hede og kær, moser, forte og fægang, fiskevand med andet tilhørende, som hun (Kirsten Nisdatter) til en vis forsikring skal have for for^{ne} medgift«.

Imidlertid havde Poul Nissen været gift før, og med sin afdøde kone havde han datteren Else.

Når Niels Buch således sikrede sin datter, at hun også efter ægtemandens død kunne nyde medgiften, er det sket for at værne hende mod en bestemmelse i den endnu dengang gæl-

kirkeenge gå fra sin gård, at uden ridefogden havde forbudt det. Det var altså værre i hendes øjne, end når fogden drev en stakkels kvinde ind i de utugtiges rækker.

Kilder:

Skast herreds tingbog 1648 11/1, 8/2, 22/2, 18/7. Bue Kaae: Den ustyrlige ladefoged på Visselbjerg, Fra Ribe Amt 1954, 364-74.

En sikret medgift

Af H. K. Kristensen

Selvejer Nis Sørensen Buch i Andst havde en datter Kirsten Nisdatter, som var blevet forlovet med »velforstandig mand Poul Nissen i Vejen«, og Buch havde lovet at give hende 100 rdl. i medgift. Måske har Poul Nissen været svagelig, i hvert fald var han betydelig ældre end Kirsten, – så man drøftede problemet om, hvad der skulle ske med medgiften, om Poul Nissen døde før Kirsten. Man blev enig om en ordning og tog til tinge – Malt herreds ting – den 13. aug. 1681, hvor Buch gav til kende »på det for^{ne} Kirsten Nisdatter kan være forsikret hendes medgift igen, om Gud behager at kalde bemeldte Poul Nissen fra hende og ikke har avlet børn udi ægteskab«, så var der truffet en bestemmelse om, hvordan der skulle forholdes.

Derefter »fremkom Poul Nissen og tog for^{ne} Nis Sørensen Buch i hånd og pantsatte til ham på hans datters vegne »sin egen tilhørende ejendom¹, som han udi hånd og værge har udi Vejen og Vorup mark², det være sig udi huse og »bøge« (bygning), ager og eng, skov og mark, hede og kær, moser, forte og fægang, fiskevand med andet tilhørende, som hun (Kirsten Nisdatter) til en vis forsikring skal have for for^{ne} medgift«.

Imidlertid havde Poul Nissen været gift før, og med sin afdøde kone havde han datteren Else.

Når Niels Buch således sikrede sin datter, at hun også efter ægtemandens død kunne nyde medgiften, er det sket for at værne hende mod en bestemmelse i den endnu dengang gæl-

dende Jyske lov, der i sin omhu for at sikre slægten arvejorden havde følgende bestemmelse i 1. bog VI (Skautrups udgave): »Dør faderen, og moderen overlever ham sammen med børnene, da arver hun intet af hans arvejord«, kun eventuelt en part af købejord. Poul Nissens selveje er ganske givet arvejord, en slægtsgård ville vi sige nu til dags. Købejord var det ikke let at få fat i dengang. Uden ovennævnte pantsættelse risikerede Kirsten Nisdatter Buch at blive sat fra gården og kun eje en part af indboet, når ægtemanden døde. – Hans Christensen i Nyby, der var værge for Else, tiltrådte panteforskrivningen af den halve gård. Kirsten Buchs fremtid var sikret.

Noter

- 1) Matriklen 1688 viser, at Poul Nissen (Nielsen) sammen med to andre mænd ejede en gård på over 8½ td. hartkorn.
- 2) Vorup er en allerede dengang forlængst nedlagt landsby i Vejen sogn.

»Den danske Flag« i Amsterdam

Af H. K. Kristensen

Selv en ganske kort notits kan undertiden være særdeles kærkommen og sætte en lang tankerække i gang, især når det drejer sig om et emne, man kender noget til i forvejen. Det oplevede undertegnede, da jeg for en rum tid siden stødte på følgende oplysning i en arvesag fra Grærup i Ål sogn, som er indført i Vester Horne herreds tingbog 1769, d. 30. juni. Det hedder her, at man befuldmægtigede »Signeur Sibrandt Møller, boende i Amsterdam i Riddergaden i Den Danske Flag« til at optræde på arvingernes vegne.

I kystsognene og på Fanø var der flere slægter Møller. Manden i Amsterdam er nok et medlem af en af disse, men er udvandret til Holland, og han må have boet der så længe, at han tillæmpede sit danske fornavn efter landets sprog. Fælleskønskendeordet »Den« foran et intetkønsord røber hans vestjyske oprindelse, men det kan også godt skyldes tingskriveren

dende Jyske lov, der i sin omhu for at sikre slægten arvejorden havde følgende bestemmelse i 1. bog VI (Skautrups udgave): »Dør faderen, og moderen overlever ham sammen med børnene, da arver hun intet af hans arvejord«, kun eventuelt en part af købejord. Poul Nissens selveje er ganske givet arvejord, en slægtsgård ville vi sige nu til dags. Købejord var det ikke let at få fat i dengang. Uden ovennævnte pantsættelse risikerede Kirsten Nisdatter Buch at blive sat fra gården og kun eje en part af indboet, når ægtemanden døde. – Hans Christensen i Nyby, der var værge for Else, tiltrådte panteforskrivningen af den halve gård. Kirsten Buchs fremtid var sikret.

Noter

- 1) Matriklen 1688 viser, at Poul Nissen (Nielsen) sammen med to andre mænd ejede en gård på over 8½ td. hartkorn.
- 2) Vorup er en allerede dengang forlængst nedlagt landsby i Vejen sogn.

»Den danske Flag« i Amsterdam

Af H. K. Kristensen

Selv en ganske kort notits kan undertiden være særdeles kærkommen og sætte en lang tankerække i gang, især når det drejer sig om et emne, man kender noget til i forvejen. Det oplevede undertegnede, da jeg for en rum tid siden stødte på følgende oplysning i en arvesag fra Grærup i Ål sogn, som er indført i Vester Horne herreds tingbog 1769, d. 30. juni. Det hedder her, at man befuldmægtigede »Signeur Sibrandt Møller, boende i Amsterdam i Riddergaden i Den Danske Flag« til at optræde på arvingernes vegne.

I kystsognene og på Fanø var der flere slægter Møller. Manden i Amsterdam er nok et medlem af en af disse, men er udvandret til Holland, og han må have boet der så længe, at han tillæmpede sit danske fornavn efter landets sprog. Fælleskønskendeordet »Den« foran et intetkønsord røber hans vestjyske oprindelse, men det kan også godt skyldes tingskriveren

eller folkene i Grærup. Navnet »Den Danske Flag« viser tydeligt, at huset er et værtshus og formodentlig også logihus, især beregnet for danske og da navnlig for vor vestkysts befolkning, der gennem lange tider så flittigt og idelig tog til Holland som bondeskippere, søfolk og handelsfolk eller søgte plads som tjenestepiger og -karle, håndværkere og navnlig som matroser.

Først og fremmest vil man tænke på, at det er disse danskere, der har haft et samlingssted hos Møller. At man har haft tillid til ham, viser det forhold, at de Vester herreds folk giver ham fuldmagt. Muligvis har han også været kommissionær for vore skippere og handelsfolk ved afsætning og indkøb af varer (sammenlign med »En dansk bondeskippers historie«, s. 197). »Den Danske Flag« har været som en art danskernes hus i storbyen, men bestemt ikke af samme art som det stolte hus og frilager, nederlændere fra Groeningen rejste i Ribe i middelalderen, og som Mads Pedersen Rostoch sidst i 1600tallet omtaler således: »Et Kiøbe-Stabels Huus af Grønninger funderit Som deris Kiøbmandskab har fordum drevet her, Hosbygte Gadis navn et minde derom bær«. Nej langt snarere leder »Den Danske Flag« i nogen grad tanken hen på et hus, jeg så i 1914 i Skt. Pauli i Hamborg. Det stak nok så fripostigt et rød- og hvidmalet skilt frem i gaden og havde følgende inskription på dansk: »Her bor Holger Danske! Det hentydede nu ikke til middelalderdigtningens folkehelt med dette navn, men til værten, en svær kraftkarl, som så ud til nok at kunne ordne gæsterne, om de blev for urolige. Forretningen var en sømandsknejspe, der vel navnlig tiltrak danske.

Når Møller kaldes signeur, kunne det vel tyde på, at »Den Danske Flag« var af en noget finere slags, men dog ikke finere, end at vor egne bondeskippere kunne søge tilhold der.

Årets prismodtager, lektor Bue Kaae, modtager æresbrevet af Historisk Samfunds formand. (foto: Yrsa Jørgensen).

H. K. Kristensen-prisen

Prisoverrækkelse til lektor Bue Kaae, Esbjerg

Ribe by har i mange århundreder – fra vikingetiden og langt op i nyere tid – været en af de betydeligste byer i Danmark, og omkring domkirken og andre kirkelige institutioner groede et lærdomscenter op, som har været præget af en række store personligheder. Der er derfor skabt og bevaret et særdeles værdifuldt arkivmateriale i Ribe, og mange forskere har i tidens løb udnyttet dette materiale og givet det form i indholdsrige og efterspurgte værker.

Også Bue Kaae har ladet sig inspirere af dette rige kildemateriale, og i mere end 20 år har han flittigt og omhyggeligt beskæftiget sig med især 1500- og 1600-årenes historie. Det har givet sig udslag i artikler i årbogen *Fra Ribe Amt*, og i 1976 udgav Bue Kaae Biskop Peder Hegelunds almanakoptegnelser i to vægtige bind og føjede dertil året efter yderligere en biografi af Peder Hegelund. Disse arbejder er i sig selv en præstation der aftvinger respekt, og de har da også overalt mødt anerkendelse.

Med sin nyeste bog »Kvindekår og kvindeskæbner i reformationsårhundredet« har Bue Kaae imidlertid anvendt sin dybe fortrolighed med kildematerialet på en ny måde. Han har taget et emne op der har været overset af forskere og har med dyb indlevelse i en svunden tids kulturelle og sociale normer evnet at give det en dimension og et indhold der gør emnet vedkommende, nærgående og højaktuelt.

Bogen om Kvindekår er lokalhistorisk for så vidt som den henter sit stof fra Ribe, men den rækker ved sit kulturhistoriske emne langt ud over vor del af landet. Den forener faglig dygtighed med god fortælleevne og begge tjener til at vise os historien som beretning om mennesker i lyst og nød – og her med sigte især på de svage i samfundet.

For denne præstation har bestyrelsen for Historisk Samfund for Ribe Amt tildelt Bue Kaae H. K. Kristensen-prisen for 1981.

H. K. Kristensen

17. september 1895 – 24. juli 1981

Historisk Samfunds æresmedlem, tidligere formand og mangeårige redaktør, forhenværende førstelærer H. K. Kristensen er død, og dermed er et langt og virksomt liv i skolens, lokalhistoriens og folkeoplysningens tjeneste afsluttet.

Hans Kristian Kristensen var født i Hostrup sogn, blev uddannet på Ribe seminarium og var derefter lærer i Frøstrup og Lunde, det sidste sted som førstelærer 1926-62. Efter sin afsked boede han i Varde hvor han fik et langt otium, flittig til det sidste.

Allerede tidligt fik H. K. Kristensen interesse for lokalhistorie og for arbejdet i Historisk Samfund. Han kom i dets bestyrelse i 1931 og var formand i årene 1965-69, men det største arbejde lagde han i samfundets årbog *Fra Ribe Amt* hvis redaktør han var 1938-72, og først i 1978 forlod han redaktionsudvalget. Foruden dette foreningsarbejde var han i en årrække i bestyrelsen for Varde museum, leder af Byhistorisk Arkiv i Varde, medlem af bestyrelsen for Jysk Selskab for Sprog, Historie og Litteratur og kasserer i Dansk Historisk Fællesforening. Uden for det historiske felt varetog han en række tillidshverv i lærerforeningen og i lokale foreninger. Det er næsten ikke til at forstå at han ved siden af alle disse gøremål har kunnet skrive omkring 20 bøger og flere hundrede artikler, først og fremmest i *Fra Ribe Amt*.

Lige så flittig han var som *forfatter* lige så seriøs var han som *forsker*. Hans bøger er sprængfyldte af oplysninger som han omhyggeligt hentede hjem fra rigs- og landsarkiv, i mange år var han Viborg-arkivets mest flittige gæst. Hans bøger om Lunde og Ovtrup sogne, om Øster og Nørre Horne herred vil derfor blive stående som de grundige oplysningsværker de er, og i bøger som *Gamle sydvestjyske fiskerlejer* (1965) og *Ho-*

H. K. Kristensen med sit festskrift på 80-årsdagen 17. september 1975. Foto B. Kjær, Varde.

vedgården Estrup (1968) føjede han betydningsfuld ny viden til vort billede af Vestjylland. Men mest kendt af de mange var han som *fortæller*. Hvor mange foredrag han har holdt er der ingen tal på, men tusinder har i årenes løb lyttet når han fortalte om egnens herregårde, kirker eller gårde. Sådan var han i sit es – når han med indsigtfuld viden, med dyb indlevelse og med vestjysk lune gjorde egnens historie til virkelighed for unge og gamle. Han mestrede den gamle fortællekunst, en degn var han i ordets bedste betydning.

For det lokalhistoriske arbejde i Ribe amt har H. K. Kristensen haft stor og varig betydning. Den forståelse for lokalhistorie der findes her og den respekt Historisk Samfunds arbejde nyder i mange kredse skyldes ikke mindst hans indsats i næsten et halvt århundrede. For bestyrelsen var hans viden og hans gode vilje til at give den videre en umådelig hjælp, og det er svært at forestille sig hvordan vi kunne have ført hans arbejde videre uden hans råd og dåd. Da han i 1978 trak sig helt ud af arbejdet fulgte han stadig arbejdet i redaktion og bestyrelse, og både pr. brev og telefon kunne han kritisk komme med en brummende kommentar hvis han fandt det nødvendigt. Men først og fremmest var han den positive rådgiver og ved sin personlighed den store inspirator.

H. K. Kristensen mødte fortjent anerkendelse fra mange sider og modtog ridderkorset og lokale æresbevisninger med samme glæde og stolthed. Historisk Samfund udgav ved hans 80-års fødselsdag et festskrift til ham, og hans navn blev i 1978 knyttet til Samfundets lokalhistoriske ærespris.

H. K. Kristensen var en vellidt og højt respekteret lokalhistoriker i vide kredse, forankret i solid bondetradition og grundtvigsk livssyn, fast i sine meninger men altid »gladest ved det milde«.

Eftertiden vil kunne læse hans bøger, vi andre kan derudover glædes ved at have kendt ham, arbejdet sammen med ham og følt berigelse ved hans væsen og personlighed.

I Historisk Samfund vil vi med taknemmelighed mindes denne lokalhistoriens nestor.

Verner Bruhn.

Et udvalg af historisk litteratur om Ribe Amt

Fra Ribe Amt bringer hvert år en liste over bøger og tidsskriftartikler vedrørende Ribe amt. Oversigten er udarbejdet i samarbejde med Centralbiblioteket i Esbjerg. Avisartikler og årsskrifter fra skoler og andre institutioner er ikke medtaget. Redaktionen vil være taknemmelig for henvisninger i årets løb, der kan bidrage til at gøre listen så fuldstændig som mulig.

01.2 Forfatterbibliografier

Bruhn, Verner: Bibliografi over Niels Thomsens skribentvirksomhed. Ildbuk & høvlspån. En bog om Niels Thomsen. Esbjerg 1980, s. 102-103.

01.764 Lokalbibliografier

Anmeldelse af Register til Fra Ribe Amt 1903-1977. HISTORIE. Jyske Samlinger. Ny Række XIII, 3. 1980, s. 202.

Vilstrup, E. & årbogens redaktion: Register til Fra Ribe Amt 1903-1977 med rettelsesark. Esbjerg 1979. 64 s.

02.91 Arkivvæsen

Bondedagbøger – kilder til dagliglivets historie, udgivet af Etnologisk Forum 1980. 169 s. ill. Heri registrant for Vestjylland s. 109-121.

Nørgaard, Gert Ravn: Fortegnelse over nogle af lærer Kristian Sørensens historiske samlinger i Ribe amt indtil 1869. Oksbøl 1980.

04.9. Festskrifter

Ildbuk & høvlspån. En bog om Niels Thomsen. Red. Ulf Gudmundsen. Esbjerg 1980. 104 s. ill.

05.2 Tidsskrifter og årbøger

Fra Ribe Amt. bd. XXI, 3 1980. Udgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt. 218 s. ill.

Mark og Montre. Fra sydvestjyske museer. 16. årgang 1980. Redigeret af Aino Kann Rasmussen og Bodil Busk Laursen. 96 s. ill.

06.6 Museer

Laursen, Bodil Busk: Den antikvariske Samling 1855-1980. Mark og Montre 1980, s. 55-70. ill.

Rasmussen, Aino Kann: Museerne i Ribe Amt. Fortid-nutid-fremtid. Ildbuk og høvlspån. En bog om Niels Thomsen. Esbjerg 1980, s. 12-22.

Ølgod Museum 1954-1979. Red. Søren Manø Hansen. Tegninger: Steen Andersen. Ølgod 1980. 35 s. ill.

26.6 Præstehistorie

Kaae, Bue: Nogle præstebioграфier fra Brøndum-Vester Nebel sogne i det 18. århundrede. Fra Ribe Amt 1980, s. 527-533.

Mulvad, Søren: Warmingfamilien og Mandø 1841-1844. Fra Ribe Amt 1980, s. 574-583. ill.

27.67 Kirkehistorie

Kristensen, H. K.: Fra Vester Nebel kirke. Fra Ribe Amt 1980, s. 499-526. ill.

Nielsen, Harald: Kirkestævne. Fra Ribe Amt 1980, s. 558-560. ill.

30.14 Stationsbysamfund

Clausen, Kim & Dragsbo, J. Peter la Cour: Den vestjyske stationsby. Stationsbyen, rapport fra et seminar om stationsbyens historie 1840-1940, udgivet af Stationsbyen, projekt under Statens humanistiske forskningsråd. Århus 1980, s. 138-147. ill.

32.5 Kvindens kulturhistorie

Kaae, Bue: Kvindekår og kvindeskæbner i reformationsårhundredet, belyst ved eksempler fra Ribe. Esbjerg 1981. 207 s. ill.

33.1 Erhvervsforhold

Anderschouw & Thomsen I/S 50 år i Esbjerg. Esbjerg 1981. 48 s. ill. Indeholder skildring af Esbjergs erhvervsforhold 1931-1981 v/Dorte Haahr Carlsen.

Farbøl, Per Henrik: Årsagerne til bygningen af Esbjerg havn 1868. Historiespeciale 1979-1980 ved Århus Universitet.

Videbæk, Ole: Industriregistrering i Ribe amt. Mark og Montre 1980, s. 71-92 ill.

33.86 Toldvæsen

Eliassen, P.: Kongeåen eller den gamle grænse. Udgivet af Toldhistorisk Selskab og Historisk Samfund for Ribe amt. Esbjerg 1980. 360 s. ill.

En historisk skildring – mættet med dramatik og spænding. Anmeldelse af P. Eliassen: Kongeåen v/olfert. Dansk toldtidende, 28. årgang, 10, oktober 1980 s. 424-431.

36.9 Selskabelige foreninger

Svendsen, Preben Fog: Ribe Politikorps 1855-1980. Jubilæumsskrift udgivet af Ribe politikorps 1980. 24 s. ill.

37.141 Højskoler

Esbjerg Højskole 1910-1980. v/Jul. Bomholt & al. Tegninger: Erling Juhl. Esbjerg 1980. 59 s. ill.

37.18 Seminarier

PS udviklinger udgivet af nuværende og tidligere medarbejdere ved Esbjerg Seminarium. Redaktion Verner Bruhn & al. Esbjerg 1980. 35 s. ill.

37.5 Skolehistorie

Nørgaard, Ellen: Esbjerg skolevæsen 1905-1914. Fra Ribe Amt 1980, s. 467-498. ill.

Refshøj, Chr.: En gammel skolemeister fortæller. Folk fortæller, nr. 6, udg. af Danmarks Folkeminder 1980. 60 s. ill. pris 25 kr. Chr. Refs-

høj, f. 1904, er opvokset i Vorbasse-Hejnsvig, hvor hans far var lærer ved Fitting skole. Bogens første halvdel fortæller om barndommen i Vorbasse, og en stor del omhandler Vorbasse-markedet.

39.5 Fester

Hansen, J. K.: Familiefester. Ribe Amts Museumspædagoger 1979. 52 s. (fra »Mandø-posten») Optryk af artikler fra Mandøposten 1938-1941.

40.71 Lokalhistorisk forskning

Anonym: Niels Thomsens studiekreds. Ildbuk & høvlspån. En bog om Niels Thomsen. Esbjerg 1980, s. 33-35.

Sommer, O.: Grindsted-Grene sogne. Genudg. af Historisk Samfund for Ribe Amt. Esbjerg 1980. 72 s.

46.4 Lokalhistorie. Ribe Amt eller dele deraf

Clausen, Kim & Dragsbo, J. Peter la Cour: Den vestjyske stationsby. Stationsbyen, rapport fra et seminar om stationsbyens historie 1840-1940, udgivet af Stationsbyen, projekt under Statens humanistiske forskningsråd, Århus 1980, s. 138-147.

Færdselshold/Ribe amtsråd. Teknisk forvaltning. (Sektorplanlægning/Ribe Amtskommune). Ribe 1980.

Gudmundsen, Ulf: Ribe Amt – en region i Danmark. Fotografier: Poul Anker Nielsen. Udgivet af Ribe Amtsråd. Ribe 1981. 63 s. ill.

Iversen, Iver: Vestjyske Skildringer. v/Hans Qvesel. Billedredaktion Kirsten Agerbæk. Udgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt og Den almindelige danske lægeforening. Esbjerg 1980. 68 s. ill.

Kristensen, H. K.: Nogle træk fra Skast herred under Carl Gustav krigen. Fra Ribe Amt 1980, s. 614-622.

Pedersen, M. C.: Beretning om Andelsmælkerivirksomheden i Vestjylland 1884-85. Fotogr. optryk af to artikler i »Foreningen af Jydske Landboforeningers Delegeretmøder 1884-85«. Red. Claus Bjørn & Verner Bruhn. Esbjerg 1981. 57 s.

Ribe (amtskommune) Registrering af vegetationsforholdene ved sø- og moselokaliteter i Ribe Amt april 1980. Foreløbig rapport. Ribe Amtskommune 1980. 238 s. ill. (Fredningsplanlægning/Ribe Amtskommune).

Ribe (amtskommune): Vandforsyningsplanlægning Ribe. (Sektorplanlægning/Ribe Amtskommune) 1979.

Ribe Amts Landboforeningers jubilæumsskrift 1905-1980. 75 år. Ribe Amts Landboforening 1980. 109 s. ill.

Thomsen, Niels: Strejftog på gamle vestjyske agre. Ildbuk og høvlspån. En bog om Niels Thomsen. Esbjerg 1980, s. 66-72.

Vandindvinding. Statistik. Ribe amtsråd. Teknisk forvaltning. Ribe amtskommune 1980.

Videbæk, Ole: Industriregistrering i Ribe Amt. Mark og Montre 1980, s. 71-92 ill.

46.4 Lokalhistorie.

Enkelte lokaliteter

Esbjerg

Anderschouw & Thomsen I/S 50 år i Esbjerg. Esbjerg 1981. 48 s. ill. Indeholder skildring af Esbjergs erhvervsforhold 1931-1981 v/Dorte Haahr Carlsen.

Dragsbo, J. Peter la Cour: Museets kvarter. Ildbuk & høvlspån. En bog om Niels Thomsen. Esbjerg 1980, s. 44-65 ill.

Esbjerg Højskole 1910-1980 v/Jul. Bomholt & al. Tegninger: Erling Juhl. Esbjerg 1980. 59 s. ill.

Farbøl, Per Henrik: Årsagerne til bygningen af Esbjerg havn i 1868. Historiespeciale 1979-1980 ved Århus Universitet.

GASA Esbjerg og Kolding. 50 år i gartnerens tjeneste 1929-1979. Esbjerg-Kolding 1979. 86 s. ill.

Institut for Center-Planlægning. Centerstrukturen Esbjerg 1976-1992. Udarbejdet for Esbjerg byråd. Tegninger og opsætning: stadsarkitekten i Esbjerg. Esbjerg 1980. 4 s. ill.

Nørgaard, Ellen: Esbjerg skolevæsen 1905-1914. Fra Ribe Amt 1980, s. 467-478 ill.

Provst, Karl-Bjarna: 25 års tilbageklik med Knud Rasmussen. Esbjerg topografiske laug 1979. 158 s. ill.

Fanø

Bedstefars billedbog I-II-III. Billedtekster af Otto Berg-Jensen. Fanø 1978-1980. 3-bindts billedværk.

Digterhjemmet Bomholts hus. v/Ulf Gudmundsen. Tegninger: Haakon

Hesselager. Esbjerg 1981. 73 s. ill. Bidrag på dansk, norsk og svensk.

Studiekredsen for »Fredning og Bevaring«. Fredning på Fanø/en rapport fra »Studiekredsen for fredning og bevaring«. ca. 1980. 14 blade ill.

Frølund, Jørgen: Ø forude. Esbjerg 1975. 14 s. 4 tavler.

Fitting

Refskøj, Chr.: En gammel skolemeister fortæller. »Folk fortæller«, nr. 6 udgivet af Danmarks Folkeminder 1980. 60 s. ill. pris 25 kr. Chr. Refshøj, f. 1904, er opvokset i Vorbasse-Hensvig, hvor hans far var lærer ved Fitting skole. Bogens første halvdel fortæller om barndommen i Vorbasse, og en stor del omfatter Vorbasse-markedet.

Grindsted-Grene

Sommer, Otto: Grindsted-Grene sogne, genudgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt, Esbjerg 1980. 72 s.

Henne

Hansen, Kim Hildebrandt: En landsbyslagter og hans værksted. Fra Ribe Amt 1980, s. 599-613 ill.

Hviding

Jensen, Stig: To sydvestjyske bopladser fra ældre germansk jernalder. Mark og Montre 1980, s. 23-36, ill.

Jerne

Christiansen, Lauritz U.: Hr. Maturin til Jerne: en historisk beretning på vers. Varde 1980, 19 s. ill. Om-salgsvignet: Erling Juhl.

Kjersing

Lauenborg, Michael: Kjersing II. Mark og Montre 1980, s. 7-17 ill.

Mandø

Hansen, J. K.: Familiefester. Ribe Amts museumspædagoger 1979. 52 s. Optryk af artikler fra Mandøposten 1938-1941.

Mulvad, Søren: Warmingfamilien og Mandø 1841-1844. Fra Ribe Amt 1980, s. 574-583. ill.

Oksbøl

Faber, Ole: En bronzealdergrav i Oksbøl. Mark og Montre 1980, s. 18-22. ill.

Ribe

Bencard, Mogens: Ribe, land, by, hav: et rids af Ribes udvikling. Tegninger: Aksel Sørensen, Ribe. Ribe Amts Museumspædagoger 1980. 15 s., ill.

Kristensen, H. K.: En instrumentist i aktion. Fra Ribe Amt 1980, s. 623-624.

Koch, Hanne Dahlerup: En middelalderlig bænk fra Ribe. hikuin 6, Århus 1980, s. 45-58. ill.

Kaae, Bue: Kvindekår og kvindeskæbner i reformationsårhundredet, belyst ved eksempler fra Ribe. Historisk Samfund for Ribe Amt. Esbjerg 1981. 207 s. ill.

Laursen, Bodil Busk: Den antikvariske Samling i Ribe 1855-1980, Mark og Montre 1980, s. 55-70 ill.

Madsen, Per Kristian: Christoffer den førstes grav i Ribe domkirke, Mark og Montre 1980, s. 37-54, ill.

Madsen, Per Kristian: På sporet af en ripensisk middelalder-pottemager. hikuin 6, Århus 1980, s. 189-220, ill.

Svendsen, Preben Fog: Ribe Politikorps 1855-1980. Jubilæumsskrift udgivet af Ribe politikorps 1980. 24 s. ill.

Wagner, Peter & Bencard, Mogens: Drejet træ fra Ribes middelalder. hikuin 6, Århus 1980, s. 163-188.

Vellev, Jens: En romansk olielampe fra Ribe. hikuin 6, Århus 1980, s. 75-82.

Stauskede

Andersen, Vald.: Beplantningsselskabet Stauskede 1880-1980. Veerst 1980. 56 s. ill.

Sønderho

Hinnerup, Inger: Restaurering af Sønderho kro. Ildbuk & høvlspån. En bog om Niels Thomsen. Esbjerg 1980, s. 85-89 ill.

Søndergaard, Steffen M.: Nye huse i Sønderho: vejledning. Fanø kommune 1980. 18 blade ill.

Tjæreborg

Kusk, Jens: »Æ Buendgoer« i Tjæreborg. En opmåling af en gammel gård. Fra Ribe Amt 1980, s. 539-552 ill.

Kusk, Jens: En gammel vej og dens huse. Ildbuk & høvlspån. En bog om Niels Thomsen. Esbjerg 1980, s. 73-84.

Madsen, Marie Reinholt: Hvad gravhøjen gemte! Ildbuk & høvlspån. En bog om Niels Thomsen. Esbjerg 1980, s. 36-43.

Varde og omegn

Larsen, Evald: Sct. Jacobi Kirke, Varde. Foto: Per Vestergaard Andersen, Gunnar Skov. Varde 1980, 16 s. ill.

Varde i gaslygtens skær: byhistorisk billedbog. Varde/Kbh. 1980. 64 s. ill.

Kristensen, H. K.: Strandinger 1763-1785 på kysten af Varde-Hjerting tolldistrikt. Fra Ribe Amt 1980, s. 553-557.

Bartholdy, Jesper: Sedimenttransport i Vards Ås estuarium. Geogr. Centralinstitut Københavns universitet 1979. 83, 17 bl. ill. Referencer: s. 82-83.

Vester Nebel

Kristensen, H. K.: Fra Vester Nebel kirke. Fra Ribe Amt 1980, s. 499-526 ill.

Kaae, Bue: Nogle præstebioграфier fra Brøndum-Vester Nebel sogne i det 18. århundrede m.m. Fra Ribe Amt 1980, s. 527-538.

Vejen

Heuch, J. C.: Folk fortæller anekdoter om originaler i Vejen. Ill.: forfatteren. Vejen 1973. 94 s. ill. Litt. fortegn.: s. 94.

Vester Starup

Nielsen, Harald: Kirkestævne. Fra Ribe Amt 1980, s. 553-560.

Ølgod

Ølgod Museum 1954-1979. Redigeret af Søren Manøe Hansen. Teg-

ninger: Steen Andersen. Ølgod 1980. 35 s. ill.

50.16 Miljøplanlægning

Studiekredsen for »Fredning og Bevaring«. Fredning på Fanø. En rapport fra »Studiekredsen for fredning og bevaring«. Fanø 1980. 14 blade. ill.

50.8 Undersøgelsesteknik

Kusk, Jens: »Æ Buendgoer« i Tjæreborg. En opmåling af en gammel gård. Fra Ribe Amt 1980, s. 539-552. ill.

55.9 Ferskvandsforskning

Bartholdy, Jesper: Sedimenttransport i Varde ås estuarium. Geogr. Centralinstitut Københavns Universitet 1979. 83. 17 blade. ill. Referencer: s. 82-83.

57.13 Botanisk økologi

Ribe (amtskommune) Registrering af vegetationsforholdene ved sø- og moselokalteter i Ribe Amt april 1980, foreløbig rapport. Ribe 1980. 238 s. ill.

62.15 Belysning

Kristensen, H. K.: Lysesiv som lampevæger. Mark og Montre 1980, s. 93-95.

Vellev, Jens: En romansk olielampe fra Ribe. hikuin 6. Århus 1980, s. 75-82.

63.097 Landbohistorie

Ribe Amts landboforeninger jubilæumsskrift 1905-1980./red. Aa. Buchreitz Ribe Amts Landboforeninger 1980. 109 s. ill.

63.409 Skovbrugshistorie

Andersen, Vald.: Beplantningsselskabet Staushede 1880-1980. Veerst 1980. 56 s. ill.

63.509 Gartneriets historie

GASA Esbjerg og Kolding 50 år i gartnerens tjeneste 1929-1979. Esbjerg-Kolding 1979. 86 s. ill.

63.7 Andelsmejerier

Pedersen, M. C.: Beretning om Andelsmælkerivirksomheden i Vestjylland 1884-85. Fotooptryk af to artikler i »Foreningen af Jydske Landboforeningers Delegeretmøder 1884-85« /v. Claus Bjørn & Verner Bruhn. Esbjerg 1981. 57 s.

65.82 Færdsel

Færdselshold/ Ribe amtsråd. teknisk forvaltning. Ribe (Sektorplanlægning/Ribe Amtskommune). 1976ff.

65.98 Strandinger

Kristensen, H. K.: Strandinger 1763-1785 på kysten af Varde-Hjerting tolddistrikt. Fra Ribe Amt 1980, s. 553-557.

66.85 Slagterhåndværk

Hansen, Kim Hildebrandt: En landsbyslagter og hans værksted. Fra Ribe Amt 1980, s. 599-613. ill.

66.85 Fiskeindustri

Esbjerg Fiskeeksportforening. Konsulentrapport nr. 1/v Erling L. Dyekjær. Esbjerg 1979, 55 blade. ill.

Esbjerg Fiskeeksportforening. Konsulentrapport nr. 2/v L. Dyekjær. Esbjerg 1980. 58 blade ill.

68.06 Håndværkerstandens historie

Hovedorganisationen af Mesterforeninger i Byggefagene i Danmark. Ribe Amts Mesterforening 8. kreds 1905-1980. Ribe 1980. 51 s. ill.

68.5 Drejerarbejde

Wagner, Peter & Bencard, Mogens: Drejet træ fra Ribes middelalder. hikuin 6. Århus 1980, s. 163-188. ill.

68.5 Møbelsnedkeri

Koch, Hanne Dahlerup: En middelalderlig bæk fra Ribe. hikuin 6, Århus 1980, s. 45-58. ill.

69.84 Vandindvinding

Vandindvinding: statistik/Ribe amtsråd, teknisk forvaltning. Ribe 1978ff. Vandværker: Brørup kommune 1979, Esbjerg kommune 1979, Fanø kommune 1979, Grindsted kommune 1979, Helle kommune 1979, Holsted kommune 1979, Ribe kommune 1979, Vejen kommune 1979, Varde kommune 1979, Ølgod kommune 1979.

69.98 Råstofproduktion og -forbrug

Ribe (amtskommune). Teknisk forvaltning. Råstofproduktion og forbrug 1977. Ribe amtsråd teknisk forvaltning 1980. 29 blade ill. (råstofplanlægning/Ribe Amtskommune).

71.02 Restaurering

Hinnerup, Inger: Restaurering af Sønderho kro. Ildbuk & høvlspån. En bog om Niels Thomsen. Esbjerg 1980, s. 85-89.

71.64 Bevaringsplaner

Søndergaard, Steffen M.: Nye huse i Sønderho: vejledning. Fanø 1980. 18 blade. ill.

71.864 Kirker

Larsen, Evald: Sct. Jacobi Kirke. Varde. Foto: Per Vestergaard Andersen. Gunnar Skov. Varde 1980. 16 s. ill.

71.95 Bebyggelseshistorie

Dragsbo, J. Peter la Cour: Museets kvarter. Ildbuk & høvlspån. En bog om Niels Thomsen. Esbjerg 1980, s. 44-65. ill.

Kusk, Jens: En gammel vej og dens huse. Ildbuk & høvlspån. En bog om Niels Thomsen. Esbjerg 1980, s. 73-84.

71.9624 Centerplanlægning

Institut for Centerplanlægning. Centerstrukturen Esbjerg 1976-1992. Udarbejdet for Esbjerg byråd. Tegninger og opsætning: stadsarkitekten i Esbjerg. Esbjerg 1980. 213. 4 s. ill.

72 Vittighedstegninger

PS udviklinger/ udgivet af nuværende og tidligere medarbejdere ved Esbjerg seminarium. Redaktion Verner Bruhn & al. Esbjerg 1980. 35 s. ill.

75.74 Fotografier

Provst, Karl-Bjarna: 25 års tilbageklik«. Esbjerg Typografiske Laug. 1979. 158 s. ill.

78.06 Drengekor

Vesterhavsdrengene 1955-1980. 25 år. Redaktionsudvalg: Vesterhavsdrengenes forældreforening v/ Per Busk og Ove Bruun Nielsen. Esbjerg 1980. 16 s. ill. (særnummer af Hjem og skole, maj 1980).

78.90 Spillemand

Kristensen, H. K.: En instrumentist i aktion. Fra Ribe Amt 1980, s. 623-624.

79.86 Motorsport

Jubilæumsskrift 1929-1979 for Esbjerg Motor Sport. Red.: Carsten Holst, Paul Christensen. Esbjerg 1979. 48 s. ill.

80.6 Forfatterstøtte

Digterhjemmet Bomholts hus: et nordisk forfattertilbud/ v. Ulf Gudmundsen. Tegninger: Haakon Hesselager. Esbjerg 1981. 73 s. ill. Bidrag på dansk, norsk og svensk.

86.77 Jysk skønlitteratur

Jacobsen, J.: Tæjelownssjow: Øjebliksbilleder i jydsk Mundart. Fotografisk genoptryk. Vejen 1980.

91.15 Forhistorisk arkæologi

Faber, Ole: En bronzealdergrav i Oksbøl. Mark og Montre 1980, s. 18-22. ill.

Jensen, Stig: To sydvestjyske bopladser fra ældre germansk jernalder. Mark og Montre 1980, s. 23-36. ill.

Kjærum, Poul: Storstensgrave i Ribe Amt. Ildbuk & høvlspån. En bog om Niels Thomsen. Esbjerg 1980, s. 23-32.

Lauenborg, Michael: Kjersing II. Mark og Montre 1980, s. 7-17. ill.

Madsen, Marie Reinholt: Hvad gravhøjen gemte! Ildbuk & hølvspån. En bog om Niels Thomsen. Esbjerg 1980, s. 36-43. ill.

Thomsen, Niels: Strejftog på gamle vestjyske agre. Ildbuk & hølvspån. En bog om Niels Thomsen. Esbjerg 1980, s. 66-72. ill.

96.15 Middelalderarkæologi

Madsen, Per Kristian: Christoffer den førstes grav i Ribe domkirke. Mark og Montre 1980, s. 37-54. ill.

Madsen, Per Kristian: På sporet af en ripensisk middelalder-pottemager. hikuin 6, Århus 1980, s. 189-220. ill.

96.2 Danmarkshistorie 1536-1660

Kristensen, H. K.: Nogle træk fra Skast herred under Carl Gustav krigen. Fra Ribe Amt 1980, s. 614-622.

Kaae, Bue: Kvindekår og kvindeskæbner i reformationsårhundredet, belyst ved eksempler fra Ribe. Historisk Samfund for Ribe Amt. Esbjerg 1981. 207 s. ill.

96.71 Besættelsestiden

Herschend, Peter: Fra min Silkeborgtid. Udgivet af Vejle amts histo-

riske Samfund 1980. 110 s. ill. Herschend var stiftamtmand i Ribe 1921-37 og amtmand i Vejle 1937-51. Under besættelsen var han fra 1943 til 1945 departementschefstyrets »forlængede arm« i forhold til den tyske besættelsesmagt i Jylland. Bogen bringer træk fra Ribe amt vedr. f.eks. befæstningen af vestkysten.

99.4 Enkelte personer

Digterhjemmet *Bomholts* hus et nordisk forfattertilbud /v Ulf Gudmundsen. Tegninger: Haakon Hesselager. Esbjerg 1981. 73 s. ill. Bidrag på dansk, norsk og svensk.

Christiansen, Lauritz U.: Hr. *Maturin* til Jerne: en historisk beretning på vers. Varde 1980. 19 s. ill. Omslagsvignet af Erling Juhl.

Nørgaard, Andreas: Livserindringer. Fra Ribe Amt 1980. s. 584-598.

Provst, Karl-Bjarna: 25 års tilbagekik med *Knud Rasmussen*. Esbjerg Typografiske Laug 1979. 158 s. ill.

Provst, Karl-Bjarna: Altid god for en historie. Ildbuk & hølvspån. En bog om *Niels Thomsen*. Esbjerg 1980, s. 96-101.

Thomsen, Ole: Min far, *Niels Thomsen*. Ildbuk & hølvspån. En bog om *Niels Thomsen*. Esbjerg 1980, s. 91-95.

Foreningens virksomhed

Beretning

I årets løb er der afholdt følgende *arrangementer*:

Årsmødet 1980 blev holdt i det smukke kulturhus i Ølgod. Professor, dr.phil. Troels Fink talte om Genforeningen 1920, og der var mere end 150 tilhørere.

I juni var der *sommerudflugt* til marsklandet og Husum, et arrangement med deltagelse af over 300 mennesker.

I september holdtes den *Historiske Søndag* i Oksbølområdet, hvor godt 100 deltagere var i Bordrup plantage, i Ål kirke og på det nye Blåvandshuk egnsmuseum.

Den 13. november var der *efterdrsmøde* i Læborg – først i kirken og dernæst i forsamlingshuset med foredrag af Mads Lidegård om Hærvejen, sangtime med Vejen Mandskor og de 160 deltagere. Denne aften blev optaget af Radio Syd og sendt i januar.

Også i 1980 har der været afholdt kursus i *gotisk skrift*, i Ølgod og Billund, ledet af Kr. Haahr assisteret af Busk Jensen og Manøe Hansen, og af Ingrid Bruun.

Sammen med amtets museer var vi medarrangører af en *rejse* til England fra den 29/4-4/5, og endelig var Historisk Samfund vært en dag for en gruppe studenter fra en hollandsk historisk forening.

Efter ønske fra mange medlemmer har vi organiseret en *lokalhistorisk byttecentral* for gamle årbøger. Der er mange der spørger efter de udsolgte årgange, og vi har fået mulighed for nu at levere i hvert fald nogle medlemmer ønskede årgange.

Følgende publikationer er udsendt:

Årbogen 1980 kom i slutningen af august og var på 220 sider. Den blev godt modtaget af vore medlemmer, og Esbjerg kommune har brugt en af artiklerne – om Esbjerg skolevæsen – som nytårshilsen.

Sammen med Toldhistorisk Selskab stod vi som genudgiver af *P. Eliasens bog Kongeden* fra 1926, en udgivelse der har været stor interesse om.

I december udsendtes Iver Iversens: *Vestjyske skildringer* ved Hans Qvesel. Disse meget velskrevne artikler blev udgivet i en virkelig smuk bog med fine, samtidige illustrationer.

I marts 1981 udsendtes Bue Kaae's bog: *Kvindekår og kvindeskæbner i reformationsårhundret*. Det er en kulturhistorisk meget væsentlig udgivelse, og den har også fortjent modtaget støtte fra Statens humanistiske Forskningsråd.

En særlig udgivelse skal nævnes til sidst: Historisk Samfund har gennem Orion Film i Odense fået fremstillet en kopi af filmen *Langs en gammel grænse* som blev optaget i 1947 på grundlag af Jørgen Bukdahls bog af samme navn. Filmen er en vandring fra Kolding i øst til Ribe i vest langs Kongeåen, og den rummer en række optagelser fra dette landskab som i dag har undergået så store forandringer.

Det lykkedes os i år at få gennemført planerne om at Fra Ribe Amt bliver indtalt på *lydbånd* til glæde for blinde og andre med handicap der gør det vanskeligt for dem at læse en bog. Indtalt er 1979 og 1980-årgangene, og der er solgt en del til amtets biblioteker og der er stor efterspørgsel efter vore egne udlånsæt fra blinde over hele landet. Det er en ret dyr sag at fremstille disse lydbøger, men vi føler os forpligtet af interessen til at fortsætte dette arbejde, der foregår rent praktisk på Esbjerg Lydavis.

Ribe amt skal i løbet af 1982/83 færdiggøre den *fredningsplan*, som alle amter er gået i gang med. Historisk Samfund har sendt amtet en henvendelse hvori vi peger på en række områder som det efter vor mening er værd at inddrage i denne fredningsplan.

Driftsregnskab 1980

INDTÆGTER:

Sparekasse- og girobeholdning 1. januar 1980	75.155,70
Kontingenter	67.400,00
Bogsalg	58.016,25
Udgående moms (indg. ved bogsalg)	15.359,90
Portogodtgørelse	8.014,45
Renter	6.484,90
Refusion vedr. Ribe Kloster	14.000,00
Deltagerbetaling v/ udflugter og møder	13.623,60
<i>Tilskud:</i>	
Kulturministeriet	6.400,00
Ribe amt	6.000,00
Kommuner	9.650,00
Pengeinstitutter	1.900,00
	<hr/>
	282.004,80
	<hr/>

UDGIFTER:

Lønninger vedr. bogsalgsekspedition m.v.	10.071,00
Forsikringer, kontingent til S.L.F.	2.878,00
Forfatterhonorar	3.950,00
Trykkeudgifter for årbogen »Fra Ribe Amt 1980«	64.825,49
Trykkeudgifter for publikationer, film m.v.	71.638,40
Porto v/ udsendelser m.v.	12.579,58
Brochurer, tryksager, emballage, telefon m.v.	15.625,31
Møder og udflugter m.v.	20.559,68
Kurser m.v.	2.807,00
Repræsentation, H.K. Kristensen-prisen m.v.	2.692,00
Bogkøb, bibliotek, tidsskrifter	5.864,45
Diverse udgifter, husleje m.v.	2.111,66
Indgående moms (udg. ved køb)	21.628,00
	<hr/>
	237.230,57
Henlagt til udgivervirksomhed	40.000,00
Beholdning overført til 1981	4.774,23
	<hr/>
	282.004,80
	<hr/>

Status 31. december 1980

AKTIVER:

Brørup Sparekasse konto nr. 05-29295	21.178,22
Brørup Sparekasse konto nr. 02-16661	2.614,33
Brørup Sparekasse konto nr. 05-29287	1.357,78
Brørup Sparekasse konto nr. 00-10982	17.177,28
Postgirokonto 6043194	2.446,62
	<hr/>
Sparekasse og girobeholdning	44.774,23
Legater: K. og T. Thomsens mindelegat (Mølhede)	12.700,00
Anslået værdi af boglager	3.000,00
Formue	60.474,23
	<hr/>
Passiver	0,00
	<hr/>

Brørup, den 31. december 1980

Johs. Godsk Hansen

Foranstående regnskab er gennemgået og fundet i bedste orden. Beholdningernes tilstedeværelse er konstateret.

Ribe, den 2. februar 1981

*Jens Kusk**Svend B. Troelsen**Specifikation af tilskud:*

Billund kommune	400,00
Blåbjerg kommune	500,00
Blåvandshuk kommune	400,00
Bramming kommune	300,00
Brørup kommune	500,00
Esbjerg kommune	1.500,00
Fanø kommune	400,00
Grindsted kommune	500,00
Helle kommune	450,00
Holsted kommune	700,00
Ribe kommune	1.200,00
Varde kommune	500,00
Vejen kommune	1.500,00
Ølgod kommune	800,00
	<hr/>

Pengeinstitutter:

Brørup Sparekasse	1.500,00
Bikuben, Ribe afdeling	400,00

Nye medlemmer 1980-81

Ansager: Hans Bisgård, Jeppe Laugesen Hansen. *Billum:* Eigil Andreasen. *Billund:* Ejler O. Eskildsen. *Brørup:* Asger Nielsen. *Esbjerg:* Else Andersen, Lise og Tage Bjerre, Katarina Christensen, Bent Møller Gejl, Mary Johansen, E. Jæger, Peter Kildeby, Kaj Kongshøj Kristensen, Jørgen Krog, Else og Jens Jørgen Lauridsen, Edith Madsen, Harry M. Nielsen, Dorth Petersen, Karen Marie Petersen. *Fanø:* Lilian Eriksen, Birthe Juul Madsen. *Glamsbjerg:* Hans Lauridsen. *Glejbjerg:* Olga Pedersen. *Grindsted:* Sven H. Adersen, E. Brandt-Christensen, Karl Erik Lindberg, J. P. Madsen, Rudolf Nielsen, Søren Prip, Jens Urskov. *Gørding:* Børge Fyhn, Ib Ibsen. *Hemmet:* C. St. Asschenfeldt. *Janderup:* Tove Grau. *Korsør:* Mogens Haar. *København V.:* Svend Pauli Pedersen. *Lintrup:* Elly og Chr. Madsen, Randi Ottosen. *Nr. Nebel:* Gustav Jensen, Knud Mouritsen. *Oksbøl:* Jens Christensen. *Padborg:* Eli Søvsø Hansen. *Ribe:* Kristen Danckert, V. Drasbek, Jens Grarup, Stig Jensen, Arngod Kjær Larsen, Niels Nørgård, Sparekassen Sydjylland – Ribe afd. v/ Preben Fog Svendsen. *Risskov:* Hans Friis. *Tarm:* Henrik Søborg. *Tistrup:* Thomas Jensen. *Tjærborg:* Preben Gothold Jensen. *Tåstrup:* Ervind Johansen. *Varde:* Kirstine Andersen, Liva Antonius, Ellen Blæsbjerg, Villy Eriksen, Maren Gregersen, Kristian Gylling Håhr, Niels Ibsen, E. Klivager Jensen, K. Wessel Jensen, Viktor Jessen, Gurli Kristensen, Vera Møller, Bodil Nielsen, Svenning Olesen, Henry Rasmussen. *Vejen:* Johanne Grum, Hans Aage Hedelund, Kaj Holm, Rudi Lynggaard, Filip Ohrt, Helge Schelde.

Beretninger fra amtets lokalhistoriske arkiver

Billund kommune

Lokalhistoriske arkiver for Billund kommune

Billund afdeling:

Billund Centret, 7190 Billund.

Åben hver tirsdag fra kl. 19-21, eller aftale med lederen.

Leder: Kristian Udbye, Mølleparken 112, 7190 Billund, tlf. (05) 33 82 68.

Af aktiviteter kan nævnes at arkivet sammen med lokalhistorisk forening for Grene sogn har arrangeret en udstilling i Billund Centret med et bredt udsnit af foto's og forskellige arkivalier. I samarbejde med Vorbasse afd. har arkiverne rettet henvendelser til kommunens foreninger, for at orientere om arkivernes arbejde, samt tilbyde en opbevaringsordning af afbrugte arkivalier. Ligeledes er der arbejdet med båndoptagelser. Sammen med disse og direkte henvendelser til og fra lokale beboere, har det bevirket at arkivet i 1980 har modtaget 72 afleveringer, som vi endnu ikke er færdige med at registrere. I forbindelse med en om- og tilbygning af centret i 1980 blev der åbnet mulighed for at arkivet fik egne lokaler. Vi takker Billund kommune og Ole Kirks Fond for hjælp og støtte hertil. Efter indretning med reoler og inventar er lokalerne taget i brug 1.2.81.

Vorbasse afdeling:

Kirkegade 3, 6623 Vorbasse

Åben hver anden tirsdag aften eller efter aftale med lederen. Desuden er det muligt at besøge arkivet i museets åbningstid.

Leder: Jørgen Møller, Dalgasvej 16, 6623 Vorbasse, tlf. (05) 33 35 54.

Efter et par »urolige« år er der nu blevet mere tid til det egentlige arkivararbejde. Registrering både af den oprindelige bestand og nyindkommet materiale optager størsteparten af tiden.

I forbindelse med Vorbasse Markeds 250 års jubilæum sidste sommer op-tog en arbejdsgruppe en smalfilm. Denne er nu ved at være færdigredigeret. Spilletid ca. 50 min.

Antal afleveringer: 50.

Blåvandshuk kommune

Blåvandshuk lokalhistoriske arkiv,

Kirkegade 3, 6840 Oksbøl, tlf. (05) 27 15 48.

Åben hver tirsdag fra kl. 9-11 og efter aftale.

Leder: Frode Sørensen, Borrevej 5, Oksbøl, tlf. (05) 27 11 22.

Medarbejder: Børge Sneum, Gl. Møllevej 7, Oksbøl

Gert Ravn Nørgård, Granvænget, Oksbøl.

Efter det første færdige arbejdsår i arkivet nogle få ord om, hvad vi fik gjort:

Vi flyttede den ret anselige samling, som i 5 år havde skøttet sig selv i et tagkammer. Dernæst blev sagerne »udluftede« og sorterede over »det store sold«. Siden fik vi registreret så meget, at vi ved, hvad der er og hvorledes vi vil indrette os med det. Et synligt resultat af det, som vi overtog og modtog og rørte ved i 1980 er 153 arkivæsker på hylderne og ca. 80 mapper med billeder samt en udelt mængde på arkivets vægge. Der iblandt mange helt ukendte.

Hvad der imponerede os i 1980 var: En enkelt aflevering på 30 bind fra et nedlagt mejeri og dets regnskab fra oprettelse i 1907 til nedlæggelse i 1968. Dette særarkiv er ikke medregnet i førnævnte tal.

Hvad vi mangler at få gjort er den endelige finregistrering som kun er påbegyndt og vil kræve mere tid end vi hidtil har rådet over. Alt skal gennemgås endnu engang. En eftersøgning efter noget af det som gemmes i den historiske sammenhæng er også ønskelig.

Hvad vi gerne vil takke for er: En opmuntrende pengegave fra den gamle gensidige »Skads' m.fl. Herreders Løsørebrandforsikring's« fond, som er den sidste foreningsdannelse af andelsart, vi kan opspore i vort arkiv.

Vor nære nabo, det nyindrettede og genindviede Egnsmuseum overlod os et lokale, hvor vi kan udstille sager og billeder fra arkivet som det passer os. Og husets brandsikre rum blev os overladt til opbevaring af de mest værdifulde sager.

Museets ledelse og personale har vi haft et lærerigt og fornøjeligt samarbejde med. Ligeså andre arkivers folk, som har ydet råd og vejledning efter ønske.

Bramming kommune

Bramming byhistoriske arkiv

(Nordre skole)

Ingen fast åbningstid

Leder: Olaf Bak, Sportsvej 7,

6740 Bramming, tlf. (05) 17 36 66

I løbet af året 1980 modtog arkivet fra i alt 33 givere gaver, der hver for sig bestod af en eller flere effekter. I 1979 kom der gaver fra 23 givere.

Arkivet deltog ikke i møder, udstillinger eller andre arrangementer, da ingen af dets bestyrelsesmedlemmer har tilstrækkeligt med tid til at give sig af med sådanne ting. Alle er frivillige.

Derimod var der i årets løb en del henvendelser fra personer, der ønskede oplyst et eller andet emne – formentlig op imod en snes henvendelser.

I januar blev arkivet for 3. gang inden for 2 år ramt af oversvømmelse – de 2 foregående i en kælder på plejehjemmet Solgården – og nu for 3. gang i en kælder under Nordre skole, hvortil arkivet flyttede i 1979. Der skete hver gang vandskader på arkivets indhold, dog heldigvis af begrænset omfang, så kun enkelte effekter blev totalt ødelagt.

Arkivets bestyrelse håber nu meget stærkt på, at udsigten til at kunne få gode, vand- og brandsikre lokaler, som man fra kommunal side, bl.a. borgmesteren E. Lorentzen, har ymtet noget om, må blive indfriet snart. Næmlig den tidligere elværksbygning, Sct. Peterstræde.

Darum sognearkiv

Darum skole

Åbent efter aftale

Leder: J. Hedegård Rasmussen, Alsædtægten 12,

Darum, 6740 Bramming, tlf. (05) 17 93 30.

I årets løb har arkivet modtaget og registreret 32 afleveringer.

Af Bramming kommune er der stillet en stue i den tidligere pedelbolig på Darum skole til rådighed. Stuen er blevet møbleret, og arkivets håndbogssamling, billedsamling samt kopier af kirkebøger o.l. er anbragt her.

I kælderen i samme bygning befinder sig det brandsikre rum, som har været arkivets hjemsted siden 1966, og her opbevares stadig størsteparten af arkivets samlinger. Et undervisningslokale, som ligger ved siden af arkivets nye rum, vil kunne anvendes som læsestue, så man alt i alt har særdeles gode lokaleforhold for såvel arkivmedarbejdere som publikum.

Økonomisk har 1980 også været et godt år. Foruden kommunale tilskud og frivillige bidrag har arkivet modtaget 500 kr. fra Sparekassen Bikubens fond. Darum Foderstofforening har til arkivet overdraget en pengesum, som i sin tid blev indsamlet – i et forsøg på at bevare Darum mølle. Denne sum udgjorde ved overdragelsen 4.000 kr.

Arkivet har i årets løb medvirket ved 7 lokalhistoriske arrangementer og haft besøg af 6 klasser el. grupper fra skoler. 32 henvendelser om lokalhistoriske oplysninger er besvaret – nogle af disse har været af ret betydeligt omfang. Den største samlede opgave har været arkivets medvirken ved udarbejdelsen af en Registrant over bevaringsværdige huse i Darum. Et ret omfattende værk, som er udgivet af Bramming kommune i tilknytning til en lokalplan for området.

Som indledende fase til en kommende amtsdækkende registrering af de folkelige bevægelsers historie er udarbejdet en registrant over foreninger i Darum sogn 1880-1980. Vedrørende Darum sogn har der været holdt et par møder med forskere, som er ved at gå i gang med kortlægning af bebyggelsen i Ribe-området gennem tiderne. En videreførelse af disse to sidstnævnte projekter ligger således for, som væsentlige opgaver for Darum Sognearkiv i det kommende år.

Gørding Sognearkiv

Plejhjemmet Østergården, Nørremarken, 6690 Gørding
Leder: Nora Olesen, Sdr. Lourupvej 17,
6690 Gørding, tlf. (05) 17 82 50.

Arkivet har i 1980 indskrevet 29 afleveringer, heraf nogle ret omfattende. Vi har modtaget en del mere stof, men dette vil fremkomme i næste årsberetning. Der er lavet 2 båndoptagelser i det forløbne år.

I foråret havde vi en udstilling på Plejhjemmet kombineret med en sang og musikaften.

Sidst på sommeren en udstilling i Sparekassen Sydjylland, Gørding, en billedudstilling i samarbejde med Historisk Samsfund.

Der er i løbet af efteråret blevet lavet en billedserie fra byen med huse, forretninger og personer. Ligeledes er der optaget en tonefilm fra vor smedie i Gørding by, hvor vi ser fremstillingen af en hestesko.

I november havde vi for første gang åbent hus i vore nye lokaler, aftenen var fint besøgt, ligeså det efterfølgende arrangement på Plejhjemmet med sang, musik og oplæsning.

Vi har fra november 1980 startet med at holde åben 1 aften om måneden i Arkivet.

Vester Nykirke sognearkiv

Leder: Louise Hansen
Hovedvej A1 23, Endrup
6740 Bramming tlf. (05) 19 10 37

Vester Nykirke sognearkiv er startet i efteråret 1978 og siden beretningen den 13. marts 1980 er arkivet steget fra 54 grupper til 105 grupper og givnerne er steget fra 14 til 29 givere.

Foruden de egentlige arkivalier såsom skøder, aftægtskontrakter, slægtfortegnelse og lignende er der tilgået arkivet de originale papirer vedrørende udnævnelsen af en dannebrogsmænd og kammerråd, desuden mange fotografier og billeder og 2 malerier og flere diplomer. Desuden kort over Vester Nykirke og stort billede af Endrup kro og mølle.

Den 15. februar havde arkivet en udstilling på Endrup kro sammen med Endrup Borgerforening. Det blev meget vellykket og godt besøgt lige fra åbningen til lukning. Arkivets forskellige effekter blev grundig gennemset.

De daglige besøg på arkivet omfatter de lokale beboere her i Vester Nykirke.

Brørup kommune

Historisk Arkiv for Brørup og Omegn,

Biblioteket, Brørup
Fast åbningstid: torsdag kl. 15-17, eller efter aftale
Leder: Holger Nielsen, Paxvej 45,
6650 Brørup, tlf. (05) 38 22 15.

Arkivforeningen afholdt generalforsamling den 8. april. Formanden aflagde beretning og omtalte herunder, at arkivet ved Sygeplejeforeningens ophør, har modtaget dennes arkiv og kassebeholdning. Kassereren fremlagde regnskabet, og såvel beretning som regnskab godkendtes. Forud for generalforsamlingen holdt Svend Truelsen, V. Vedsted foredrag om slægtsforskning og gårdhistorie.

Den 8. juli foretoges en udflugt til Ribe. Man mødtes på slotsbanken og her gav cand. mag. Ingrid Nielsen en kort oversigt over de foretagne udgravninger. Efter kaffebord på Weiss' Stue, talte Ingrid Nielsen meget inspirerende om middelalderens Ribe.

Den 7. september havde foreningen udflugt til øen Sild. Der var ca. 50 deltagere, og turen var vellykket og begunstiget af fint vejr. Rundturen på øen lededes af den danske præst i Vesterland, pastor Petersen. Man besøgte landsbyen Keitum, hvor man så det frisiske hjemstavnsmuseum. Videre gennem landsbyen Arksum til Morsum, og man havde der en gåtur til østkysten med Morsum klev, der i geologisk henseende er meget interessant ved forsteningsførende, smukt lagdelte tertiære aflejringer.

På tilbageturen nord på, gjordes holdt ved et af øens højeste punkter med vid udsigt over de smukke, stråttækte sommerboliger, der er så mange af på øen. Under ud- og hjemturen orienterede Hans Jørgen Larsen.

Den 7. november afholdtes møde i Eskelund, hvor pastor K. Høgsbro Østergaard talte og viste lysbilleder. Emnet var »Vor egen under mødet mellem hedenskab og kristendom«. Det var en meget god aften.

Den 2. december kom vi »op i lyset«, idet vi flyttede arkivet fra det kælderlokale, vi havde på skolen, til et lokale på det nye bibliotek.

Vi har i det år, der er gået, modtaget 65 afleveringer, og vi har nu, efter flytningen, indført fast åbningstid. Vi håber at mange vil benytte sig af dette.

Esbjerg kommune

Esbjerg Byhistoriske Arkiv

Teglværksgade 1 b, 6700 Esbjerg, tlf. (05) 13 12 23.

Åbningstid: mandag-fredag: 10-16, torsdag: 10-18.

Leder: Dorte Haahr Carlsen.

1. Aktiviteter

Arkivet har i 1980 registreret ialt 64 afleveringer og har desuden modtaget ca. 75 afleveringer.

I slutningen af 1980 indledte sognearkivet i V. Nebel sit arbejde ved Morten Harborg, med godt resultat. En del foreningsarkiver og andet er afleveret.

I arkivets lokaler åbnedes i oktober udstillingen »Fotograf Kromann's Fanø«, der dels præsenterede den store billedsamling, dels illustrerede hvilke motiver, der kan findes i et stort professionelt fotografarkiv.

I september var arkivet arrangør af Ribe Amts Lokalhistoriske Arkivers endagskursus i billedregistrering.

Arkivlederen har holdt foredrag eller vist film i 21 foreninger. Ved byfesten »Havfriske Dage« vises film fra Esbjerg ved 4 forestillinger. Der har været holdt et møde med et udvalg, der arbejder med en sognehistorie for Skads sogn, om tilrettelæggelsen af arbejdet. To hold fra Esbjerg Seminarium har besøgt arkivet og herunder drøftet mulighederne for anvendelse af arkivet i undervisningen.

2. Andet

Arkivet har haft ialt 1403 besøgende i 1980, heri medregnet 11 besøg af skoleklasser eller andre grupper.

Der er i 1980 besvaret ialt 244 forespørgsler.

I februar deltog arkivlederen i et møde mellem repræsentanter for de lokalhistoriske arkiver og det statslige arkivvæsen. Mødet blev holdt på Rigsarkivet og var det første af sin art. Man drøftede bl.a. kopieringsproblemer, uddannelse m.m.

Fanø kommune

Lokalhistorisk Arkiv for Nordby Sogn – Fanø

Fanø Museum, Skolevej, Nordby

Leder: Marius Sørensen, Hovedgaden 21

Nordby tlf. (05) 16 21 19.

- I. Da der ikke tidligere fra Nordby er afgivet oplysninger om modtagne eller deponerede arkivalier oplyses herved hvad arkivet indeholder af registreret materiale.
 - A. Skøder – fæstebreve – aftægtskontrakter – testamenter – pantebreve – auktionsforretninger – bevillinger – policer – deklARATIONER – udnævnelser – matrikkelkort. Fra 1742 til 1905, 115 stk.
 - B. Vedrørende søfart – søfolk – skibsbygning m.v.: Bygge og købekontrakter – synsforretninger – regnskaber – bill- og bygningsbreve – bodmeribreve – handel på Island og Grønland – erindringer og biografier. Fra 1759 til 1920, 37 stk.
 - C. Forskelligt historisk materiale: Nordby sogns hartkornskasses forhandlingsprotokol i 19 afskrevne hæfter fra 1743-1948. Vide og vedtægter for Nordby sogn 1722-1748, 1788. Afskrift af »Liber Daticus Daticus Fanoinsis«. Forordninger – placater – stævninger – licitationer – brandvæsensinstruks – faaremærker – forsk. skrivelser m.v. Fra 1740 til 1920. 44 stk.
- II. Der er endnu ikke afholdt udstillinger idet passende lokaleforhold savnes. Dette forventes afhjulpet ved Fanø kommunes indretning af lokaler til kulturelle formål. Pengegaven fra brandkassernes fond har givet mulighed for anskaffelse af solide og velegnede arkivkasser til opbevaring af arkivalierne.

Grindsted kommune

Grindsted egnshistoriske arkiv

Morsbølvej 16, 7200 Grindsted, tlf. (05) 32 09 00

Åbent: Læsestuen: mandag, onsdag og torsdag kl. 14-19.30, tirsdag og fredag kl. 10-19.30, lørdag kl. 9-12.

Arkivet: mandag til fredag kl. 14-17 eller efter aftale.

Leder: Overbibliotekar Hans E. Eriksen, tlf. (05) 32 06 04.

Arkivet har i 1980 modtaget 1 arkiv og ca. 45 mindre afleveringer. Håndbogs-samlingen er bl.a. suppleret med en samling slægtsregistre samt div. regi-stranter.

Arkivet har stået for udstillinger vedrørende egnens plantager m.v. (i forb. med museets udstilling: »Skov på heden i fortid og nutid«) samt en udstilling om Grindsted Andels-klædefabrik 1889-1958.

Der har i det forløbne år været et stort antal besøgende i arkivet i forbindelse med rundvisning i det nye bibliotek. Læsestuen benyttes ret flittigt daglig af lokalhistorisk og slægtshistorisk interesserede ligesom der i årets løb i arkivet er arbejdet med flere større lokalhistoriske arbejder. Sidst men ikke mindst bruges arkivet meget af biblioteket i det daglige referencearbejde.

Arkivets foredrags- og kursusvirksomhed er delvis overtaget af Grindsted og omegns slægts- og lokalhistoriske forening, der startede maj 1980. Dog samarbejdes stadig med museet og folkeuniversitetet. Nævnes bør også et for arkivet meget givende samarbejde med Grindsted fotoklub.

Helle kommune

Agerbæk Lokalhistoriske Arkiv, Nygade 2, 6753 Agerbæk

Leder: Thorv. Klit, Parkvej 8

6753 Agerbæk, tlf. (05) 19 63 92.

Til denne fremsendes følgende: På foranledning af Agerbæk Borgerforening startede arkivet i foråret 1980. Forskellige møder var blevet afholdt bl.a. med R.A.L.'s formand hr. skoleinspektør J. Hedegård Rasmussen, som gav en udmærket redegørelse for de forskellige arbejdsopgaver, der ville fremkomme samt viste interessante lysbilleder.

Opbygningen af arkivet påbegyndtes så småt i sommeren 1980, hvor man også af kommunen, fik stillet lokale til rådighed ved biblioteket. Der lå noget materiale, som var indleveret tidligere og foreløbig opbevaret på biblioteket. Vi har også fra andre arkiver fået enkelte ting overdraget. En pæn samling gamle fotos er blevet affotograferet, ca. 60 stk. Der er påbegyndt interview med brug af lydband. Alt er endnu ikke registreret; men efter at man nu har fået de nødvendige formulærer, vil de respektive ting snart være i orden.

Af aktiviteter kan nævnes, at arkivet deltog i en udstilling i Helle Hallen med nogle fotos og nogle fotostater visende ældre bygninger fra Agerbæk by.

Besøg: Vi har været ude »at lære« i Esbjerg, Gørding, Vejrup. Hjemme i kommunen har Årre og Fåborg arkiver været os hjælpsomme.

Beretninger fra amtets lokalhistoriske arkiver

Ved den årlige generalforsamling i efteråret havde deltagerne lejlighed til at se en del af Fåborg arkivets billedsamling, som var overført på dias. Forevisningen var ved fru Nielsen og hr. Vald. Jørgensen.

Fåborg Lokalhistorisk Forening

Leder: Ane Marie Nielsen, Fåborgvej 18, tlf. (05) 19 50 59.

Åbningstid: efter aftale.

Fåborg Lokalhistoriske arkiv har i 1980 fået eget lokale, et Helle kommune har stillet til rådighed på biblioteket i Fåborg.

Der indkommer stadig gamle papirer og billeder, og foreningsprotokoller har vi fået mange af i det forløbne år. Mest fra foreninger, der er stiftet fra årene 1914-1920.

I maj en fælles udstilling i Helle Hallen med lokalhistorier fra Helle kommune, om ungdomsarbejde og idræt, navnlig om Fåborg ungdomsforenings virke var vores bidrag.

I november fremvisning af vort nye lokale.

I biblioteket var fremlagt de ældste forhandlingsprotokoller fra 1885, om Afholdsforeningens start, og om et vandingsanlæg ved Fåborg mølle samt fra Fåborg mejeris start 1908 med en redegørelse af indholdet ved arkivlederen. Derefter lysbilleder fra Fåborg og omegn.

Så er der enkelte kontakter af personer som er interesseret i en forening eller personer, som har haft deres virke i Fåborg sogn, og enkelte skoleelever, som mangler stof til opgaver.

V. Starup sogns lokalhistoriske arkiv

Starup sognebibliotek, 7200 Grindsted

Leder: Jens Skov, Vinkelvej 3, Starup, tlf. (05) 33 70 55.

I årets løb har vi fået en halv snes afleveringer. Nævnes skal: Mindetavle fra 1804, lykønskingsvers fra ? 1814, brudesang 1880.

Vi afholdt et møde i marts 1980 med 40 deltagere.

Arkivet er åbent sammen med sognebiblioteket (fælles leder), men kun få besøg for at se billeder eller kigge i gamle protokoller.

Øse Sognearkiv

Vibevej 2, Nordenskov

Leder: Johannes Madsen, Solsortevej 8, Nordenskov, 6800 Varde.

Arkivet har skiftet leder, og det er flyttet fra privat bopæl til bibliotekets kælder, hvor tidligere sygekassen havde sit arkiv. Lokalet må betegnes som god. Der er anskaffet arkivæsker (museumstjenesten), og arkivets bogpakker er anbragt i disse.

Afleveringer. Der er i årets løb afleveret 5 bind, 97 stk. og 3 billeder. I arkivet for avisudklip er indklæbet 91 avisudklip.

Foredrag. I forbindelse med årsmødet holdt museumsinspektør Ole Faber,

Varde museum foredrag om gammelt sølvtøj og disses mestre. Mange af deltagerne havde på opfordring medbragt sølv- og guldting, hvis oprindelse og alder Ole Faber redegjorde for.

Udstillinger. Arkivet deltog sammen med kommunens øvrige foreninger og arkiver i kæmpeudstillingen »Fritid 80«. Arkiverne tog sig af emnerne forsamlingshuse og missionshuse.

Historisk udflugt. Under mottoet »Kend dit sogn og din egn« var arrangeret en aftentur ad små (og ofte dårlige) veje rundt i Næsbjerg sogn, og lokale folk fortalte om de enkelte lokaliteter.

Lokalhistorisk arkiv for Årre sogn

Toften 2, Årre, 6800 Varde.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Aksel Teglgård, Fyrrevænget 16

Årre 6800 Varde, tlf. (05) 19 22 36.

Arkivet har i samarbejde med de øvrige arkiver i Helle kommune deltaget med en stand »Fritid i fortiden« på en fritidsudstilling i Helle-Hallen i maj måned. Disse store arrangementer har muligvis en vis PR-funktion; men udbyttet står nok alligevel ikke i et rimeligt forhold til anstrengelserne.

I november måned holdt Lokalhistorisk forening, som er arkivets støtteforening, et offentligt møde – og i tilslutning hertil en mindre udstilling. Nogle af de arkivmedarbejdere, som for tiden arbejder med Årre sogn historie, fortalte om et emne, som skal uddybes i bogen. Det var et velbesøgt møde, og bestyrelsen fik indtryk af, at interessen for det lokalhistoriske arbejde blev styrket. Arkivet har i 1980 haft 21 afleveringer, omfattende godt 100 arkivalier.

Økonomisk er arkivet gået styrket ud af året, og det har muliggjort oprettelsen af en fond til Årre sogns historie.

Holsted kommune

Lokalhistorisk arkiv for Holsted kommune

Administrationsbygningen, Højmarksvej 2, 6670 Holsted, tlf. (05) 39 20 66.

Åbningstid: Onsdag kl. 16-17.30.

Leder: Chr. Carstensen, tlf. (05) 39 22 59.

Arkivet har i 1980 registreret 155 afleveringer omfattende 716 akter således at der pr. 1/1 1981 er indsamlet 4.372 akter.

Der har i årets løb været en del foreningsjubilæer, hvilket har givet arkivet en del foreningsmateriale.

Den 29. februar havde arkivet, sammen med en række lokale foreninger i Føvling, et arrangement der var vældig godt besøgt. Det er første gang at arkivet deltager i et arrangement i Føvling by, men forsøget må siges at være vellykket. Der blev fortalt om arkivets arbejde og træk fra Føvlings historie, samt vist film og lysbilleder fra egnen.

Beretninger fra amtets lokalhistoriske arkiver

Man har også i år fra arkivet givet en orientering for en skoleklasse om egnens historie.

Efter at arkivet har indført fast åbningstid er besøgstallet og antallet af skriftlige og telefoniske henvendelser steget. Der er ikke ført nogen statistik over besøgstallet, men det skønnes at ligge på ca. 100.

Der skete i 1980 det, at sognearkivet for Aastrup sogn genopstod efter flere års pause, selvom lokalhistorisk arkiv for Holsted kommune dækker hele kommunen, må man dog i dette tilfælde se meget positiv på sognearkivets genopståen, idet det i dette sogn kan gå særlig aktivt ind for bevarelse af arkivalier. Ydermere er der et godt samarbejde de 2 arkiver imellem.

Ribe kommune

Jernved sognearkiv

Jernved Andelskasse, Jernvedlund, 6771 Gredstedbro.

Leder: Knud Primdal, Vestparken 10, Jernved, 6771 Gredstedbro, tlf. (05) 43 50 96.

Ingen faste åbningstider. Aftale om besøg kan træffes med lederen.

Arkivets samling er i årets løb vokset støt. Der er registreret 34 afleveringer, hvoraf en enkelt var meget omfattende. Der er afleveret en del billeder bl.a. 2 ret betydelige samlinger.

I efteråret brandsikrede vi vort lokale, så godt vi kunne med brandhæmmende maling, rockwool og gipsnitplader.

Vi har arrangeret udstillinger henholdsvis i Gredstedbro og Jernvedlund samt i møbelfabrikken Trekantens kantine i forbindelse med borgerforeningens besøg på fabrikken.

Historisk Arkiv i Seem sogn

Seem-Varming skole, 6760 Ribe

Leder: Søren Mulvad, tlf. (05) 44 11 77.

Arkivet har i det forløbne år haft mulighed for at sende en medarbejder en uge til landsarkivet i Viborg, dels for at orientere sig om, hvilke kilder til sognets historie, der findes der, og dels for at lade tage fotokopier af udvalgte akter. Der indkom derved godt 200 ark i kopier, og en liste over en del kildemateriale, samt henvisning til, hvorledes dette kan fremledes i landsarkivet, dersom det skulle blive aktuelt. Af direkte afleveringer er der indkommet 27 numre af varierende omfang, deraf et par længere billedserier. Da arkivet kun dækker et enkelt kirkesogn, har der været mulighed for at drive opbyggende virksomhed, hvilket har givet gode kontakter.

Arkivet har været medvirkende til udsmykning af sognets skoles festsal, som anvendes som forsamlingshus, med forstørrede kopier af lokale fotografier.

Endvidere er aftalt endnu en hjemstavnsaften i marts 1981 hvortil programmet i skrivende stund ikke er endelig fastlagt. Det viste sig sidste år at

være en god ide at afholde en sådan aften. Arrangementet var udmærket godt besøgt, og der har været god respons på det. Aftenen holdes i samarbejde med sogneforeningen og Høm foredragsforening. Samme sogneforening har i øvrigt vist arkivet den anerkendelse at udnævne et par æresmedlemmer, som har arbejdet til gavn for det lokalhistoriske.

Der arbejdes med planer om en uges ophold ved Rigsarkivet i København til sommer, samt om et besøg på Schackenborg godsarkiv, hvor en hel del materiale ventes at kunne findes.

Varde kommune

Billum lokalhistoriske Arkiv

Billum skole

Leder: Gunhild Jeppesen, Kirkebyvej 17, 6852 Billum, tlf. (05) 25 82 41.

Arkivet fik august 1980 overladt lokaler i Billum skole. Aktiviteterne har centreret sig om indretning og efterfølges nu af en omfattende registrering af arkivalierne. Arbejdsgruppen er på 4 personer, der samles hver torsdag aften.

Egentlige afleveringer har vi ikke haft mange af, vi har især eftersøgt billeder, og har via affotograferinger udvidet beholdningen betydeligt.

Horne sognearkiv

Leder: Hans Jensen, Engkanten 10, Horne, 6800 Varde, tlf. (05) 26 01 69.

Arkivet har fast åbningstid den første fredag eftermiddag i hver måned. Derudover efter aftale. Arkivet har i årets løb modtaget ca. 25 afleveringer af forskellig art foruden ca. 80 fotos.

De besøgendes antal kendes ikke nøjagtig, da arkivet har haft åbent en uge i forbindelse med skolens forældredage, hvor der har været adgang for både forældre og børn. Nogle besøg har vi også haft specielt for studium af kirkebogskopier.

Endelig må nævnes 3 ingeniørstuderendes fremtidsplan over Horne by. Planerne (nærmest en eksamensopgave) er erhvervet af arkivet.

Janderup Lokalhistoriske Arkiv

Vesterled 46, 6851 Janderup

Leder: Gårdejer Svend Holm, Vesterled 103,
6851 Janderup, tlf. (05) 25 80 12.

Der har været 66 afleveringer. Forarbejde til 2. del af sognebogen + møder desangående.

Hele samlingen gennemgået.

Kartoteket reorganiseret.

Besøg af enkeltpersoner, der ønskede div. oplysninger.

Identificering af konfirmandbilleder fra 1926-1962.

Vedrørende åbningstider kan vi meddele, at arkivet er åbent hver onsdag i vinterhalvåret i tiden 20.-22.

Varde byhistoriske arkiv

Rådhuset, Torvet, 6800 Varde.

Leder: Rita Christensen, Pramstedvej 29,
6800 Varde, tlf. (05) 22 07 82.

Arkivet har i 1980 modtaget 92 afleveringer, herunder bl.a. 658 billeder samt dokumenter, protokoller m.m. En usædvanlig aflevering bestod af 135 udklipsbøger, hvori en ældre Varde-borger har samlet lokalt stof fra 1916 til dato.

Ud over en lang række enkeltbesøg i arkivet har vi haft besøg af 4 foreninger samt 5 skoleklasser.

Der er i årets løb besvaret 22 skriftlige forespørgsler.

Arkivet har ikke i det forløbne år afholdt eller deltaget i udstillinger, men vi har fået en del af vort billedmateriale publiceret, idet en vardenser, Jens Peen i december 1980 udgav bogen »Varde i gaslygtens skær«. Bogen er en billedbog, hvis billedstof helt overvejende er hentet i arkivet.

Vejen kommune

Lokalhistorisk Arkiv for Vejen kommune

Rådhuspassagen 8, 6600 Vejen, tlf. (05) 36 20 33, lokal 6.

Åbningstid: onsdage 15.30-17.30, og efter aftale.

Ledser: J. Wilh. Rasmussen, Markdannersvej 6, Andst, 6600 Vejen, tlf. (05) 58 80 46 (Andst skole) og (05) 58 80 52 (privat).

Afdelinger som *sognearkiver i Andst, Askov-Malt, Bække og Gesten skoler.*

Al post til Vejen-arkivet.

Aktiviteter: En del mindre afleveringer, og en hel del billeder til låns til affotografering. Udstillingen »Det gamle, forsvundne Vejen« sluttede midt i februar. I marts var der hjemstavnsaften i Veerst med forudgående udbytterig indsamling af billeder og arkivalier, langt størstedelen til lån og kopiering. I december åbnede en udstilling med titlen »Huse i Vejen«, som var resultatet af en studiegruppes arbejde med stationsbyens huse og »Bedre Byggeskik« indvirkning på byggeriet, hvor arkivet medvirkede. Samtidig havde arkivet sin egen udstilling »Trafik og transport«, der viste fotos o.a. der i videste forstand havde noget med disse to emner at gøre. I de 6 uger denne udstilling varede, var den godt besøgt, og mange besøg i arkivet viste, at mange ved synet af de gamle billeder o.a. kom i tanke om noget derhjemme, der måske havde interesse for andre.

Da arkivet ikke har sit eget udstillingsområde, har biblioteket altid med stor imødekommenhed ladet os låne sit. Fra og med februar 81 har biblioteket velvilligst stillet os en fast »stadeplads« til rådighed, så vi hele tiden kan have noget udstillet.

Arkivet har leveret en del undervisningsmateriale til flere af skolerne i kommunen, dels kort af forskellig alder, dels fotos og arkivalier som f.eks. forlketællinger, skudmålsbøger, uddrag af kirkebøger, fattiggårds-reglemen-

ter, skolekommissionsprotokoller, regnskaber fra handlende, håndværkere og landmænd, regninger, dagbøger fra landmænd og håndværkere o.lign., der kan fortælle om priser og løn, o.s.v.

Desuden har arkivet haft en hel del telefoniske og mange skriftlige forespørgsler.

Ølgod kommune

Tistrup-Hodde Sognearkiv

Leder: Kristian Haahr, Storegade 54, Tistrup,
tlf. (05) 29 90 60.

Vi har i årets løb modtaget arkivalier af forskellig art bl.a. et fæstebrev fra 1809 samt nogle fotokopier fra Landsarkivet i Viborg.

Desuden har vi haft besøg af nogle skolebørn fra Tistrup, der skulle undersøge alderen på Bygningerne i Storegade. Når det er sket, får jeg overladt resultatet.

Jeg har været med til at lede et kursus i gotisk skrift i kulturhuset i Ølgod. Der var 19 deltagere.

I vinter har jeg også vist sognefilmen for en skoleklasse.

Ølgod-Strellev arkiv

Kulturhuset, Vestergade 5, 6870 Ølgod
Leder: Niels Mikkelsen, tlf. (05) 24 50 11, (privat tlf. 24 41 40)
Åbningstid efter aftale

I det forløbne år er det lykkedes at få Ølgod storkommune dækket ind arkivmæssigt set, idet der er blevet etableret et arkiv i Ansager, der dækker Ansager sogn. Såvel i Ansager som i Skovlund er der nedsat en gruppe mennesker, der har påbegyndt indsamling af arkivalier og fotos m.m. om sognet.

I årets løb er der kommet en mængde fotos, arkivalier og en del protokoller. Den største aflevering er fra Ansager Andelsslakteri fra hele perioden på 40 år, hvor det var selvstændigt slagteri.

På arkivet er der dannet en gruppe på 6 personer, der mødes jævnligt og drøfter emner, registrerer samt tager interviews med ældre mennesker. En af gruppen er i gang med registrering af gårde og ejendomme.

Der har været en stigning i besøg og brug af arkivet, således flere skoleklasser. Desuden har arkivet været brugt i forbindelse med Historisk Samfunds kursus i gotisk skrift, der blev afholdt i Kulturhuset.

Indhold

<i>Lars Rasmussen: Holsted-Vorbasse-Bindeballe jernbane</i>	3
<i>Friis Legardt Skov: Erindringsglimt fra en barndom omkring 1900</i>	31
<i>H. K. Kristensen: Problemer med landsbyvidens overholdelse i det 17. århundrede</i>	52
<i>Frode Sørensen: En gammel brandkasse og dens samtid</i>	55
<i>S. Ravn Jensen: Glimt fra Ovtrup ungdomsforenings historie</i>	71
<i>H. K. Kristensen: Varde galge – og kvindelige tyves straf</i>	88
<i>Jeppe Tønsberg: Gravkors af støbejern</i>	91
<i>Evald Larsen: Omkring Frimurergård og Frimurerhave i Varde</i>	101
<i>Flemming Just: Den første brugs i Varde</i>	125
<i>Hjalmar Sonne: Karlsgårdeværkets udvidelse 1941-45 – et energi- og arbejdsløshedsprojekt</i>	155
<i>Søren Manøe Hansen: Dødemandsbjerge</i>	177
<i>H. K. Kristensen: En scene i Visselbjerg borgestue 1648</i>	195
<i>H. K. Kristensen: En sikret medgift</i>	197
<i>H. K. Kristensen: »Den danske Flag« i Amsterdam</i>	198
<i>H. K. Kristensen-prisen</i>	200
<i>Mindeord for H. K. Kristensen</i>	202
<i>Et udvalg af historisk litteratur om Ribe Amt</i>	205
<i>Foreningens virksomhed</i>	214
<i>Driftsregnskab 1980</i>	216
<i>Nye medlemmer 1980-81</i>	218
<i>Beretning fra amtets lokalhistoriske arkiver</i>	219